

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

675 ზ/2
1384

ფილოსოფიისა და
ფსიქოლოგიის
სერია

3. 1984

ხაქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე“,
ფილოსოფია და ფსიქოლოგიის სერია, 1984, № 2

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ფილოსოფიისა და
ფსიქოლოგიის
სერია

СЕРИЯ
ФИЛОСОФИИ И
ПСИХОЛОГИИ

ჟურნალი დაარსებულია 1980 წელს
Журнал основан в 1980 году
გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Выходит раз в 3 месяца

3. 1984

გამომცემლობა „მეცნიერება“
ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»

● თბილისი
ТБИЛИСИ

ს ა რ ე ლ ა ქ ც ი ო კ ო ლ ე ზ ი ა :

თ. ბუაჩიძე, ვ. გრიგოლავა (რედაქტორის მოადგილე). ვ. თევზაძე, ვ. კეშელავა,
ზ. მიქელაძე, შ. ნადირაშვილი, ა. ფრანგიშვილი, ნ. ჭავჭავაძე
(რედაქტორის მოადგილე), ო. ჯიუჯუი (რედაქტორი).
პასუხისმგებელი მდივანი ც. შალამბერიძე

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Буачидзе Т. А., Григолава В. В. (зам. редактора), Джиноев О. И. (зам. редактора),
Кешелав В. В., Микеладзе З. Н., Надирашвили Ш. А., Прагвишвили А. С.,
Тевзадзе Г. Б., Чавчавадзе Н. З. (редактор).

Ответственный секретарь Ц. А. Шаламберидзе.

© „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მიწვენი“,
ფილოსოფიისა და ფსიქოლოგიის სერია, 1984.

რ ე ლ ა ქ ც ი ი ს მ ი ს ა მ ა რ თ ი : თბილისი, 380060, კუტუშოვის ქ. 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-95-46

გადაეცა წარმოებას 31.5.84; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 24.12.84; შვკ. № 1812;
ანაწეობის ზომა 7×11¹/₂; ქალაქის ზომა 7×108¹/₁₆; მაღალი ბეჭდვა; ნაბეჭდი
თაბახი 10,9; საადრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 8,6; უე 08355; ტირაჟი 750;
ფასი 85 კაპ.

*

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუშოვის ქ. 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

*

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუშოვის ქ. 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა ა რ ს ი

ფილოსოფია

ნ. ხომეშვილი, განვითარებული სოციალიზმის აშენებისა და ფუნქციონირების ზოგადი საკითხი	5
მ. ხიმშიაშვილი, ჯორდანო ბრუნოს ფილოსოფიური წყაროების საკითხისათვის	20
ნ. კვარაცხელია, ტრადიციული შემეცნების თეორიის მსოფლმხედველობრივი პოზიცია და მისი კრიტიკა	33
მ. სანაია, დროის ცნება ვილჰელმ დილთაის პერმენენტიაში	49
დ. თიხაძე, მოდერნიზაციის კონტექსტში შემავალი დესკრიფციული გამოსახულებების ინტერპრეტაციის შესახებ	64

ფსიქოლოგია

დ. ჩარკვიანი, ორგანიზაციის კლიმატისა და ორგანიზაციისადმი ერთგულების გაზომვა	78
ი. იმედაძე, ლეონტიევის ქმედების თეორიის ზოგიერთი სადისკუსიო საკითხი	89
ნ. შავჭავჭავაძე, სოციალური განმტკიცება და განწყობის ჩამოყალიბება	101
ნ. თაყაიშვილი, მუსიკის აღქმის თანამედროვე კონცეფციების კრიტიკისათვის აშშ-ში	107

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ვლ. ზრიგოლაძე, ქართველი ფსიქოლოგის ნაშრომი საფრანგეთის სამეცნიერო ფურნალის ფურცლებზე	122
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОСОФИЯ

Н. Д. ХОМАСУРИДЗЕ, Некоторые вопросы строительства и функционирования развитого социализма	5
Ш. В. ХИДАШЕЛИ, К вопросу о философских источниках Джордано Бруно	20
Н. И. КВАРАЦХЕЛИЯ, Мировоззренческая позиция традиционной теории познания и ее критика	33
М. Г. САНАИА, Понятие времени в герменевтике В. Дильтея	49
Д. Д. ТЕВЗАДЗЕ, Об интерпретации дескриптивных выражений, входящих в модальные контексты	64

ПСИХОЛОГИЯ

Д. А. ЧАРКВИАНИ, Измерение организационного климата и преданности организации	78
И. В. ИМЕДАДЗЕ, Некоторые дискуссионные вопросы теории деятельности А. Н. Леонтьева	89
Н. Н. ЧАВЧАВАДЗЕ, Социальное подкрепление и формирование установки	101
Н. Д. ТАВХЕЛИДЗЕ, К критике современных концепций восприятия музыки в США	107

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

В. В. ГРИГОЛОВА, Труд грузинского психолога на страницах научного журнала Франции	122
---	-----

ფილოსოფია

ნუგზარ ხომაშურიძე

განვითარებადი სოციალიზმის აშენებისა და ფუნქციონირების ზოგიერთი საკითხი

598
17.869

განვითარებული სოციალიზმის აშენება საბჭოთა კავშირში შედეგია იმ გიგანტური, შემოქმედებითი შრომისა, რომელსაც საბჭოთა ხალხი ეწევა კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობით. ამას შეესატყვისება ჩვენი პარტიის თეორიული აზროვნების მიღწევა — მოძმე კომუნისტურ და მუშათა პარტიებთან ერთად განვითარებული სოციალიზმის კონცეფციის შემუშავება, რომელიც სკკპ XXVI ყრილობამ პირველ ადგილზე დააყენა ყოველივე იმათ შორის, რაც კი გაკეთებულა უკანასკნელი წლების მანძილზე მარქსისტულ-ლენინური თეორიის დარგში.

განვითარებული სოციალიზმი, აღინიშნა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1983 წლის ივნისის პლენუმზე — ეს არის საზოგადოება, სადაც უკვე მთლიანად შეიქმნა სოციალისტური პრინციპების შესაბამისი ეკონომიკური ბაზა, სოციალური სტრუქტურა, პოლიტიკური სისტემა, სადაც სოციალიზმი, როგორც იტყვიან, თავის საკუთარ, კოლექტივისტურ საფუძველზე ვითარდება.

ჩვენს ქვეყანაში და მოძმე სოციალისტურ ქვეყნებში განვითარებული სოციალიზმის თეორიული პრობლემების სხვადასხვა ასპექტების ინტენსიური შესწავლა იწყება სამოციანი წლებიდან, განსაკუთრებით სკკპ XXIV ყრილობის შემდეგ. ეს შემთხვევითი არ ყოფილა, სწორედ ამ პერიოდში საბჭოთა კავშირში ფუნქციონირებას იწყებს განვითარებული სოციალიზმი, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ მისი დამკვიდრება ერთდროულ აქტს კი არ წარმოადგენს, არამედ ერთგვარი პროცესია და ის ჩვენს ქვეყანაში მოიცავს გარკვეულ პერიოდს.

ხელმძღვანელობდნენ რა ყრილობის მითითებით, ჩვენი ქვეყნის მრავალმა სამეცნიერო დაწესებულებამ აღნიშნულ პრობლემაზე გამართა თეორიული კონფერენციები, დისკუსიები, გამოიკა მრავალრიცხოვანი სამეცნიერო ლიტერატურა, როგორც ჩვენს ქვეყანაში, ასევე მის ფარგლებს გარეთ, მაგრამ მიუხედავად ამისა, პარტია დღეს პრობლემის შესწავლას დასრულებულად არ მიიჩნევს, პირიქით, განვითარებული სოციალიზმის თეორიული პრობლემების შესწავლა მიაჩნია საზოგადოებათმცოდნე მეცნიერების ერთ-ერთ ძირითად ამოცანად. სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1983 წლის ივნისის პლენუმზე კ. უ. ჩერნეკომ განაცხადა: „საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განვითარების მაგისტრალური მიმართულებით უნდა წყდებოდეს მომწიფებული სოციალიზმის პრობლემატიკა“, ამავე პლენუმზე ითქვა: „განვითარებული სოციალიზმის სრულყოფაში პარტიის სტრატეგია უნდა ემყარებოდეს მტკიცე მარქსისტულ-ლენინურ თეორიულ საძირკველს. ამავე დროს, თუ გულახდილად ვიტყვით, ჭერაც არ შეგვისწავლია სათანადოდ საზოგადოება, რომელშიც ვცხოვრობთ და ვშრომობთ“ [2, გვ. 22].

საქ. სსრ კ. მარქსის
სახ. სახ. რესპუბ.
ფილოლოგიის

სკკ პარტიის XXVI ყრილობის შემდგომი პერიოდის პარტიული დოკუმენტები, განსაკუთრებით კი სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1983 წლის ივნისის პლენუმის მასალები, სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1982 წლის 19 თებერვლის დადგენილება საბჭოთა კავშირის შექმნის მე-60 წლისთავის შესახებ, ი. ვ. ანდროპოვის სტატია „კარლ მარქსის მოძღვრება და სსრ კავშირში სოციალიზმის მშენებლობის ზოგიერთი საკითხი“, კ. უ. ჩერნენკოს შრომები, შეიცავენ მნიშვნელოვან დებულებებს, რაც საშუალებას გვაძლევს შევქმნათ განვითარებული სოციალიზმის საზოგადოებრივი სისტემის უფრო სრულყოფილი სურათი, პასუხი გავცეთ მომწიფებული სოციალიზმის თეორიული პრობლემების ბევრ სადავო საკითხს.

საბჭოთა ხალხი, მთელი პროგრესული კაცობრიობა ელოდება სკკ პარტიის პროგრამის ახალ რედაქციას, რომელიც, როგორც აღინიშნა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1983 წლის ივნისის პლენუმზე, „უნდა იყოს უწინარეს ყოვლისა განვითარებული სოციალიზმის გეგმაზომიერი და ყოველმხრივი სრულყოფის და, მასთანადავ, კომუნისმის გზით შემდგომი წინსვლის პროგრამა. პროგრამის ტექსტი ჩანს, განვითარებული სოციალიზმის პერიოდის ვრცელ დახასიათებას უნდა შეიცავდეს“ [2, გვ. 10].

კომუნისტური საზოგადოება წარმოადგენს ცოცხალ, განვითარებად სოციალურ ორგანიზმს, რომელიც თავისი პროგრესის რთულ და ხანგრძლივ გზას გაივლის.

საზოგადოებრივი ცხოვრების ძირეული გარდაქმნა ჯერ სოციალისტურ, შემდეგ კი კომუნისტურ საწყისებზე არ შეიძლება განხორციელებული იქნეს ერთდროული აქტის სახით. ამა თუ იმ ქვეყნის კომუნისმისაკენ წინსვლის პროცესში ახალი წყობილება თანდათანობით აღწევს მატერიალური და სულიერი სიმწიფის სულ უფრო მაღალ საფეხურებს. ამ გზაზე არის გარკვეული მიჯნები, საზღვრები, არის პერიოდები და ეტაპები, რომლებიც ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან გადასაწყვეტი ამოცანების თავისებურებებით, რეალურად არსებული დიალექტიკურ წინააღმდეგობათა სპეციფიკით.

საზოგადოების კომუნისტურ გარდაქმნათა პერიოდიზაციის საკითხს აქვს არა მარტო შემეცნებითი და თეორიული, არამედ დიდი პრაქტიკული მნიშვნელობაც. ახალი წყობილების სიმწიფის კრიტერიუმებისა და კანონზომიერი საფეხურების, მისი დამკვიდრებისა და სრულყოფის ძირითადი პერიოდების შესახებ სწორი, მეცნიერული წარმოდგენისაგან დიდად არის დამოკიდებული მარქსისტულ-ლენინური პარტიების სტრატეგიისა და ტაქტიკის სისწორე, თითოეულ ისტორიულ ეტაპზე მათი პოლიტიკის ეფექტურობა, მათი უნარი — სწორად განსაზღვრონ წინსვლითი მოძრაობის პერსპექტივები, ზუსტად განჭვრიტონ და დაგეგმონ საზოგადოებრივი პროცესების მიმდინარეობა.

კ. მარქსმა და ფ. ენგელსმა მეცნიერულად დაასაბუთეს არა მარტო სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვების აუცილებლობა, არამედ მოგვეცეს პრინციპული მეთოლოგიური მითითებანი კომუნისტურ საწყისებზე საზოგადოების გარდაქმნის პროცესების პერიოდიზაციის შესახებ. მათ საფუძველი ჩაუყარეს მოძღვრებას კომუნისტური ფორმაციის დამკვიდრებისა და განვითარების ძირითადი სტადიების შესახებ.

ფ. ენგელსი წერდა: კომუნისტურ საზოგადოებაზე გარდამავალი ეტაპების საკითხი — უძნელესი საკითხია ყველა არსებულ საკითხთა შორის [4, ტ. 38, გვ. 108].

ვ. ი. ლენინმა შემოქმედებითად განავითარა რა კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის მოძღვრება, უდიდესი დამსახურება მიუძღვის საზოგადოების სოციალისტური და კომუნისტური გარდაქმნების პერიოდიზაციის პრობლემების დამუშავების საქმეში.

ანიჭებდა რა უდიდეს მნიშვნელობას ისტორიზმის პრინციპს, ლენინი მიუთითებდა, რომ ყურადღება მიგვეპყრო „როგორ წარმოიშვა ისტორიაში განსაზღვრული მოვლენა, რა და რა მთავარი ეტაპები განვლო ამ მოვლენამ თავის განვითარებაში“ [1, ტ. 29, გვ. 556]. პროლეტარიატისა და მისი პარტიის სტრატეგიისა და ტაქტიკის შემუშავების ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს პირობას იგი ხედავდა იმაში, რომ მკაცრად გავარჩიოთ ეტაპები, განსხვავებული ერთმანეთისაგან თავისი ბუნებით, ფხიზლად გამოვიკვლიოთ მათი მიმდინარეობის პირობები, ანგარიში გავუწიოთ საზოგადოების განვითარების ობიექტურ საფეხურს [1, ტ. 8, გვ. 9, ტ. 21, გვ. 76].

ახასიათებდა რა სოციალიზმს, როგორც დინამიურ განვითარებად საზოგადოებას, ლენინი ხაზს უსვამდა, რომ სანამ არ იყო პრაქტიკული გამოცდილება, არ შეიძლებოდა სრულად გვეცოდნოდა როგორი იქნებოდა კონკრეტული ეტაპები სოციალიზმისა და კომუნიზმის მშენებლობის გზაზე [1, ტ. 25, გვ. 588, ტ. 27, გვ. 142].

ახალ საზოგადოებრივ წყობილებაზე გადასვლის ხანგრძლივობა, სირთულე და მრავალსაფეხურიანობა, მიუთითებდა ვ. ი. ლენინი — პარტიისაგან მოითხოვს დიდ ძალას ამ გადასვლის ეტაპების განსაზღვრისათვის და მათი შესაბამისი პოლიტიკის შემუშავებისათვის [1, ტ. 30 გვ. 396].

ვ. ი. ლენინის შრომები შეიცავენ თეორიულ დასკვნებს, რომლებსაც ფუძემდებლური მნიშვნელობა აქვს სოციალიზმის მშენებლობისა და განვითარების პერიოდებისა და ეტაპების გამოყოფისათვის. ცხადია, ლენინის ბევრი გამონათქვამი ჰიპოთეზისა და პროგნოზის ხასიათისაა. სსრ კავშირის და რიგი სხვა სოციალისტური ქვეყნების გამოცდილებამ მთლიანად დადასტურა ლენინური პროგნოზების სისწორე სოციალისტურ საწყისებზე საზოგადოების გარდაქმნის საფეხურების თაობაზე. ამასთან, ბუნებრივია, ცხოვრებამ გაამდიდრა და დააკონკრეტა წარმოდგენები სოციალიზმის კომუნიზმისაკენ მიმავალი გზის ცალკეული ნაწილებისა და მონაკვეთების შესახებ.

ი. ვ. ანდროპოვი წერდა: „სწორად იქცევა დღეს ის, ვინც ეკითხება საკუთარ თავს: „მაინც, რა არის სოციალიზმი?“ და პასუხისათვის, უწინარეს ყოვლისა, მიმართავს მარქსის, ენგელსის, ლენინის შრომებს, მაგრამ მარტოდენ ამას ვეღარ ვიკმარებთ. დღეს „სოციალიზმის“ ცნებას ვერ ჩაეწვდებით, თუ არ გავითვალისწინებთ საბჭოთა კავშირისა და სხვა მოძმე ქვეყნების ხალხთა უმდიდრესი პრაქტიკული გამოცდილება“ [3, გვ. 10].

კომუნისტური საზოგადოების დამკვიდრების პერიოდიზაცია, კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის იდეებისა და მოძღვრების შესაბამისად, ვ. ი. ლენინმა მოგვცა ოქტომბრის რევოლუციის წინა პერიოდში დაწერილ ნაშრომებში. ამ მხრივ, უპირველეს ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს წიგნი „სახელმწიფო და რევოლუცია“. ნაშრომის მოსამზადებელ მასალებში („მარქსიზმი სახელმწიფოს შესახებ“) ლენინი პირველად გვაძლევს დებულებას კომუნიზმის

დამკვიდრების სამი სტადიის შესახებ ვ. ი. ლენინი წერდა: ამრიგად I. „მშობიარობის ხანგრძლივი ტკივილები“, II. „კომუნისტური საზოგადოების პირველი ფაზა“, III. „კომუნისტური საზოგადოების უმაღლესი ფაზა [6, ტ. 33, გვ. 185]. ეს დებულება ნაშრომის „სახელმწიფო და რევოლუცია“ პარაგრაფების სათაურებით უფრო ნათლად და გამოკვეთილი სახითაა წარმოდგენილი: კაპიტალიზმიდან კომუნიზმზე გადასვლა, კომუნისტური საზოგადოების პირველი ფაზა, კომუნისტური საზოგადოების უმაღლესი ფაზა [1, ტ. 25, გვ. 666]. ამრიგად ვ. ი. ლენინმა აღნიშნულ ნაშრომში გარკვევით გამოკყო კომუნისტური საზოგადოების დამკვიდრების სამი სტადია და კომუნისტური საზოგადოების ორი ფაზა. ვ. ი. ლენინმა აქვე მოგვცა კაპიტალიზმიდან სოციალიზმზე გარდამავალი პერიოდის, სოციალიზმისა და კომუნიზმის საერთო და განმასხვავებელი ნიშნების დახასიათება.

ვ. ი. ლენინის ნაშრომი „სახელმწიფო და რევოლუცია“ ცალკე გამოყავით მხოლოდ იმითომ, რომ აქ სპეციალურადაა განხილული კომუნისტური საზოგადოების ორი ფაზის პრობლემა. კომუნისტური საზოგადოების ეტაპობრივი განვითარების საკითხს ლენინი იხილავს თავის ბევრ ნაშრომში სხვადასხვა პრობლემებთან დაკავშირებით.

პირველი პერიოდი, რომელსაც ლენინი აღნიშნავდა სიტყვებით „მშობიარობის ხანგრძლივი ტკივილები“ — კაპიტალიზმიდან სოციალიზმზე გარდამავალი პერიოდია. ეს არის კაპიტალიზმის სოციალიზმად რევოლუციური გარდაქმნის პერიოდი. ძველი ფორმაციის ლიკვიდაციისა და კომუნისტური საზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაციის პირველი ფაზის დამკვიდრების პერიოდი.

გარდამავალი პერიოდი არ არის უშუალოდ სოციალიზმის ეტაპი, მაგრამ მისი გამოიწვინა სოციალიზმისაგან შეუძლებელია. იგი ეტაპია სოციალიზმის მშენებლობაში პოლიტიკური მნიშვნელობით, სახელმწიფო ხელისუფლების ხასიათით, ამოცანებით, სადაც ხდება კაპიტალისტური ელემენტების დაძლევა და საზოგადოების სოციალისტური საწყისების განმტკიცება. გარდამავალი პერიოდი სოციალისტური საზოგადოების დამკვიდრების საწყისი სტადიაა.

გარდამავალი პერიოდის დამთავრება ნიშნავს კომუნისტური საზოგადოების პირველი ფაზის — სოციალიზმის ფუნქციონირების დასაწყისს. სოციალიზმი კომუნისტური საზოგადოების პირველი ფაზაა. ეს არის მისი ისტორიული ადგილი. მაგრამ სოციალიზმი დინამიკური საზოგადოებაა, რომელსაც გააჩნია საკუთარი განვითარების პერიოდები და ეტაპები. ეს პერიოდებია გამარჯვებული და განვითარებული სოციალიზმი, რომლის შიგნით გამოიყოფა ზრდის, სიმწიფის გარკვეული ეტაპები.

სსრ კავშირისა და მოამე სოციალისტური ქვეყნების ერთი ნაწილის ისტორიული გამოცდილება, აგრეთვე მარქსიზმის კლასიკოსთა, განსაკუთრებით ვ. ი. ლენინის შრომების ანალიზი საფუძველს გვაძლევს მივიჩნიოთ, რომ გარდამავალი პერიოდის დამთავრების შემდეგ კომუნისტური საზოგადოების პირველი ფაზის ჩარჩოებში იწყება საზოგადოებრივი განვითარების ახალი პერიოდი, — გამარჯვებული სოციალიზმის ფუნქციონირებისა და განვითარებული, მომწიფებული სოციალიზმის მშენებლობის პერიოდი.

ისტორიულმა გამოცდილებამ დაადასტურა, რომ გარდამავალი პერიოდის შემდეგ ერთიანი სოციალისტური სისტემის ჩამოყალიბება იყო საფუძვე-

ლის მომზადება განვითარებული სოციალიზმის მშენებლობისათვის. მცდარი იყო დებულება გამარჯვებული სოციალიზმის სტადიაზე კომუნისმის გაშლილი მშენებლობის იდეის წამოყენებისა. ამის შესახებ მიუთითა კ. უ. ჩერნენკომ. „...გარკვეულ პერიოდში, როგორც მოგხსენებთ, გავრცელებული იყო გამარტივებული წარმოდგენა კომუნისმის უმაღლეს ფაზაზე გადასვლის გზებისა და ვადების შესახებ. აჩქარებდა რა, ასე ვთქვათ, ჩვენს ოცნებას, ზოგიერთი თეორეტიკოსი, პროპაგანდისტი, თითქოსდა აშანდაკებდა გზის ოღროჩორობებს, რომლითაც ჩვენ მივდივართ, მოწყვეტილი იყო ცხოვრების რეალურ პირობებს“ [2, გვ. 42].

გამარჯვებული სოციალიზმი, რომელიც აუცილებელი პერიოდი სოციალისტური ფაზის ფარგლებში, ჩვენს ქვეყანაში ფუნქციონირებას იწყებს 30-იანი წლების ბოლოდან, ხოლო მისი დასასრული, ე. ი. განვითარებული სოციალიზმის აშენება, რომელიც სკკ პარტიამ განმარტა, როგორც უღრმესი სოციალურ-ეკონომიკურ და კულტურულ გარდაქმნათა მთავარი შედეგი, როგორც საბჭოთა ხალხის გმირული, თავგანწირული შრომის რეზულტატი, მოიცავს 60-იან წლებს. მაგრამ მისი სრული დამკვიდრება, როგორც აღვნიშნეთ, ერთდროული აქტი კი არ არის, არამედ ერთგვარი პროცესია, რომელიც სსრ კავშირში მოიცავს გარკვეულ პერიოდს.

განვითარებული სოციალიზმის აშენება აუცილებელ საფეხურს წარმოადგენს ყველა ქვეყნისათვის, რომელიც კომუნისტური მშენებლობის გზას დაადგება, მაგრამ ამ პერიოდისათვის არსებობს საერთო დამახასიათებელი ზოგადი კანონზომიერებანი და ჩვენი ქვეყნის განვითარების კონკრეტული ისტორიული პირობების შედეგად წარმოშობილი თავისებურებანი.

უპირველეს ყოვლისა განვითარებული სოციალიზმის მშენებლობის არსებით თავისებურებას საბჭოთა კავშირში წარმოადგენდა ის, რომ ჩვენი ქვეყანა უნდა დაყრდნობოდა უმთავრესად მხოლოდ საკუთარ ძალებს. მომწიფებული სოციალიზმის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზა ჩვენს ქვეყანაში იქმნებოდა ისეთ ვითარებაში, როდესაც ჯერ კიდევ არა საკმაოდ აჩენდა თავის კეთილმყოფელ გავლენას შრომის საერთაშორისო სოციალისტური დანაწილება, მოძმე სოციალისტური სახელმწიფოების წარმოების სპეციალიზაცია და კოოპერირება. დებულობდა რა განვითარებული სოციალიზმის მშენებლობის საქმეში მორალურ და პოლიტიკურ მხარდაჭერას სოციალისტური ქვეყნების კომუნისტური და მუშათა პარტიების და მსოფლიოს სხვდასხვა ქვეყნის პროგრესული ადამიანების მხრივ, მაინც ძირითადი გზა განვითარებული სოციალიზმისაკენ საბჭოთა კავშირმა ისე გაიარა, რომ მხოლოდ საკუთარ რესურსებსა და შესაძლებლობებს ეყრდნობოდა. მეტიც, მას აუცილებლად უნდა გაეწია დიდი დახმარება სხვა სოციალისტური ქვეყნებისათვის.

მეორე თავისებურება მდგომარეობს იმაში, რომ განვითარებული სოციალიზმის აშენება, რომელიც 30-იანი წლების ბოლოს დაიწყო ჩვენს ქვეყანაში, შეაფერხა დიდმა სამამულო ომმა. საბჭოთა კავშირმა დაიცვა სოციალისტური მონაპოვრები, დაამარცხა ჰიტლერული გერმანია, მაგრამ ომმა დიდი უბედურება მოუტანა საბჭოთა ხალხს, გაართულა განვითარებული სოციალიზმის აშენების საქმე.

ერთ-ერთ თავისებურებას წარმოადგენს ის, რომ მეცნიერულ-ტექნიკურმა რევოლუციამ ჩვენს ქვეყანაში დაიწყო გაშლა მხოლოდ მაშინ, როდესაც განვითარებული სოციალიზმის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის ფორმი-

რება უკვე იმყოფებოდა დამამთავრებელ სტადიაში (50-იანი წლები). ეს იმას ნიშნავდა, რომ მომწიფებული სოციალიზმის მშენებლობის პერიოდში სრულყოფილად არ იყო გამოყენებული სამეცნიერო-ტექნიკური რევოლუციის მიღწევები და შესაძლებლობანი.

მხედველობაშია მისაღები ის თავისებურებაც, რომ განვითარებული სოციალიზმის შექმნისას საბჭოთა ხალხი პირველი გზის გამკვალავი იყო მსოფლიოში. არ გააჩნდა რა მომწიფებული სოციალიზმის მშენებლობის გამოცდილება და იმედა რა ამ გამოცდილებას უშუალო პრაქტიკის პროცესში, ძნელი იყო მთლიანად აგვეცილებინა ასეთ ღიდ საქმეში სხვდასხვა სახის შეცდომა და ნაკლოვანებანი.

განვითარებული სოციალიზმის ცნება, მარქსისტულ-ლენინურ თეორიულ ლიტერატურაში გზას იკავავს 60-იანი წლების უუახნებიდან და ეს შემთხვევითი მოვლენა არ ყოფილა, იგი გამოწვეული იყო თვით ისტორიული პრაქტიკის მოთხოვნით. იმ ფაქტით, რომ მსოფლიო სოციალისტური სისტემა თავის განვითარების ახალ ხანაში შევიდა. სსრ კავშირში აშენდა განვითარებული სოციალიზმი, ხოლო რიგი სოციალისტური ქვეყნებისათვის მისი აშენება უახლოეს ისტორიულ ამოცანად იქცა.

ცნება „განვითარებული სოციალიზმი“ შემოტანილი იქნა ვ. ი. ლენინის მიერ. იგი ლენინის შრომებში გვხვდება რამდენჯერმე: შრომაში, პირვანდელი მონასახი სტატიისა „საბჭოთა ხელისუფლების მორიგი ამოცანები“, რომელიც დაწერილია 1918 წლის მარტში [6, ტ. 36, გვ. 139]. მოხსენებაში სრულად რუსეთის ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტისა და სახალხო კომისართა საბჭოს მუშაობის შესახებ VIII მოწვევის სრულიად რუსეთის ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის პირველ სესიაზე, 1920 წლის 2 თებერვალს [1, ტ. 30, გვ. 396]. და საბოლოო სიტყვაში ცენტრალური კომიტეტის საანგარიშო მოხსენების გამო რკპ (ბ) IX ყრილობაზე, იმავე წლის მარტში [1, ტ. 30, გვ. 564].

საზოგადოებრივი განვითარების სოციალისტური ფაზის შიგნით განვითარებული სოციალიზმის განსაკუთრებული საფეხურის გამოყოფა ლენინური იდეაა, პირადად ვ. ი. ლენინის დამსახურებაა.

აღსანიშნავია რომ, მარქსისა და ენგელსის მსგავსად, ვ. ი. ლენინი გადაჭრით გამობდა კომუნისტური საზოგადოების განვითარების ეტაპების გაშლილ დახასიათებას. 1917 წელს ვ. ი. ლენინი წერდა „ჩვენ არ ვაცხადებთ პრეტენზიას, რომ მარქსმა ან მარქსისტებმა იციან სოციალიზმისაკენ წამყვანი გზა მთელი მისი კონკრეტულობით. ...ჩვენ ვიცით ამ გზის მიმართულება, ჩვენ ვიცით, თუ რა კლასობრივ ძალებს მიეყვარათ ამ გზით, ხოლო კონკრეტულად, პრაქტიკულად, ახალ გვიჩვენებს მხოლოდ მილიონების გამოცდილება, როდესაც ისინი ხელს მოჰკიდებენ საქმეს“ [1, ტ. 25, გვ. 340]. უფრო მოგვიანებით, როდესაც უკვე არსებობდა სოციალისტური მშენებლობის პირველი თვეების გამოცდილება, ლენინი გადაჭრით გამოვიდა ბუხარინის წინადადების წინააღმდეგ, რომ რკპ (ბ) პროგრამაში მოცემული ყოფილიყო „სოციალისტური წყობილების დახასიათება გაშლილი სახით“ „არა მარტო წარმოების საშუალებათა განსაზოგადოების აზრით, არამედ მეტად თუ ნაკლებად კონკრეტული სახით“ [7, გვ. 151—152].

ვ. ი. ლენინი განსაკუთრებულ სიფრთხილეს იჩენდა საზოგადოებრივი ცხოვრების ორგანიზაციის დამახასიათებელი ნიშნებისა და კონკრეტული

ფორმების განხილვის დროს განვითარებული სოციალიზმის პირობებში. ვ. ი. ლენინი გადაჭრით გამოხატა აბსტრაქტულ მსჯელობას განვითარებული სოციალისტური საზოგადოების შესახებ, რომელსაც შეიცავდა მაგალითად რკპ (ბ) IX ყრილობისადმი წარდგენილი მოსკოვის საგუბერნიო კომიტეტის თეზისები და რომელშიც, ლენინის სიტყვებით „ნათამალიც კი არ არის არც პრაქტიციზმისა, არც საქმიანობისა“ [1, ტ. 30, გვ. 565].

როდესაც ლენინმა მოგვცა ცნება „განვითარებული სოციალისტური საზოგადოება“, საბჭოთა ქვეყანაში მხოლოდ დაიწყო კაპიტალიზმიდან სოციალიზმში გადასვლის პერიოდი. მაშინ ძნელი იყო თვით გარდამავალი პერიოდის ყველა ეტაპის ზუსტი გათვალისწინებაც კი, მით უფრო საკუთრივ სოციალისტური საზოგადოების განვითარების ყველა საფეხურის კონკრეტული განჭვრეტა და მათი მეცნიერული დახასიათების მოცემა. „ჩვენ, — წერდა ლენინი იმავე 1918 წელს, — ეს-ეს არის პირველი ნაბიჯი გადავდგით, რათა კაპიტალიზმი საესეებით ჩამოვიბერტყოთ და დავიწყოთ სოციალიზმში გადასვლა, რამდენი იქნება კიდევ გარდამავალი ეტაპი სოციალიზმისაკენ, ჩვენ არ ვიცით და არც შეგვიძლია ვიცოდეთ“ [1, ტ. 27 გვ. 142].

ამიტომაც, ბუნებრივია, ლენინს არ მოუცია და არც შეეძლო მოეცა განვითარებული სოციალისტური საზოგადოების გაშლილი დახასიათება. მიუხედავად ამისა, ლენინის იდეას იმის შესახებ, რომ არა მარტო თვით სოციალისტურ საზოგადოებას, არამედ კაპიტალიზმიდან სოციალიზმზე გარდამავალ პერიოდსაც კი გააჩნია თავისი განვითარების ეტაპები, რომ სოციალისტური საზოგადოების განვითარების ერთ-ერთი საფეხური იქნება განვითარებული ანუ მომწიფებული სოციალისტური საზოგადოება, აქვს უდიდესი მეთოდოლოგიური მნიშვნელობა სოციალისტური მშენებლობის მარქსისტული თეორიისა და პრაქტიკისათვის. ვ. ი. ლენინის ამ იდეაზე დაყრდნობით, როგორც უკვე აღინიშნა, საბჭოთა კავშირისა და მოძმე კომუნისტურმა და მუშათა პარტიებმა შეიმუშავეს განვითარებული სოციალისტური საზოგადოების კონცეფცია.

მარქსისტულ-ლენინურ ლიტერატურაში განვითარებული სოციალიზმის დამახასიათებელი ნიშნებისა და კომუნისტურ საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციაში საზოგადოებრივი განვითარების ამ პერიოდის ისტორიული ადგილის შესახებ განსხვავებული აზრებია გამოთქმული. მათ სწორ განსაზღვრას კი აქვს არა მარტო მეცნიერული, არამედ პოლიტიკური და პრაქტიკული მნიშვნელობა. ასეთი განსაზღვრა კიდევ ერთხელ ადასტურებს საზოგადოების განვითარების როგორც ბუნებრივ-ისტორიული პროცესის კანონზომიერ ხასიათს, გვიჩვენებს, ერთს მხრივ, ბურჟუაზიული იდეოლოგიების მტკიცების უსუსურობას, რომლებიც ცდილობენ უარყონ ეს კანონზომიერება და, მეორეს მხრივ, ააშკარავენ „მემარცხენე“ ოპორტუნისტებს, რომლებიც ცდილობენ მთლიანად უგულვებელჰყონ საზოგადოებრივი განვითარების ობიექტურად აუცილებელი საფეხურები. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ზემოთ აღნიშნულ ახალ დოკუმენტებში ბევრ სადავო საკითხზეა გაცემული კონკრეტული პასუხი.

ზოგჯერ ამტკიცებენ, რომ განვითარებული სოციალიზმის ეკონომიკურ კრიტერიუმად უნდა მივიჩნიოთ განვითარებულ კაპიტალისტურ ქვეყნებთან შედარებით შრომის უფრო მაღალი ნაყოფიერების მიღწევა. კერძოდ ასეთი

აზრი აქვს გამოთქმული ბულგარელ მეცნიერს, პროფესორ ნ. ირიბაჯაკოვს. [9, გვ. 47, 122].

ვფიქრობთ, უფრო მართებული იქნება განვითარებული სოციალიზმის კრიტერიუმების ფორმულირება დაკავშირებული იყოს არა სოციალისტური განვითარების გარეგან ფაქტორებთან, არამედ გამომდინარეობდეს სოციალიზმის შინაგანი სოციალურ-ეკონომიკური არსებიდან, იმ მოთხოვნილებებიდან და მაჩვენებლებიდან რომლებიც აუცილებელია ამა თუ იმ დარგში, რათა სოციალიზმმა მიიღოს განვითარებული სახე, სრულად გამოავლინოს მისთვის დამახასიათებელი ნიშნები და კანონზომიერებანი.

სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია ისეთი აზრიც, რომ თუ სოციალისტურმა საზოგადოებამ საწარმოო ძალების განვითარებისა და შრომის ნაყოფიერების დარგში ვერ გაუსწრო განვითარებულ კაპიტალისტურ ქვეყნების დონეს, მას შეიძლება ეწოდოს სოციალისტური, ამ სიტყვის მხოლოდ არასრული მნიშვნელობით.

ცნობილია, რომ ვ. ი. ლენინი გადაჭრით იბრძოდა II ინტერნაციონალის ლიდერების წინააღმდეგ, რომლებიც უარყოფდნენ ოქტომბრის რევოლუციის სოციალისტურ ხასიათს და ჩვენს ქვეყანაში სოციალისტური საზოგადოების აშენების შესაძლებლობას იმ საფუძველზე, რომ საწარმოო ძალების განვითარებისა და კულტურის დონე, დასავლეთის კაპიტალისტურ ქვეყნებთან შედარებით, რუსეთში დაბალი იყო. ზემოთ მოყვანილ მსჯელობათა მომხრეები საკითხს სოციალიზმის, როგორც მუდმივად განვითარებადი სოციალური ორგანიზმის სიმწიფის საფეხურის შესახებ, ცვლიან საკითხით, ორი მსოფლიო სისტემის ეკონომიურ შეჯიბრებაში სოციალიზმის კაპიტალიზმზე გამარჯვების შესახებ. ვ. ი. ლენინი ხაზს უსვამდა, რომ შრომის ნაყოფიერება ყველაზე მნიშვნელოვანი, ყველაზე მთავარია ახალი წყობილების გამარჯვებისათვის. შრომის ნაყოფიერების ზრდის ტემპების მიხედვით ჩვენი ქვეყანა ყოველთვის უსწრებდა კაპიტალისტურ ქვეყნებს. ამაში ნათლად ჩანს სოციალიზმის უპირატესობანი.

საზოგადოებრივი განვითარების სიმწიფის საფეხურის შესახებ არ შეიძლება ვიმსჯელოთ მხოლოდ საწარმოო, ეკონომიკური მაჩვენებლების მიხედვით. აუცილებელია მხედველობაში იქნეს მიღებული სოციალური კრიტერიუმებიც. არ უნდა დაგვამყოფილდეთ მხოლოდ ეკონომიკური მაჩვენებლების შეჯერებით: ერთმანეთს დაეუპირისპიროთ სოციალისტური და განვითარებული კაპიტალისტური ქვეყნების მაჩვენებლები და მხედველობაში არ მივიღოთ ის გარემოება, რომ წარმოებისა და შრომის ნაყოფიერების გარკვეული დონე იმპერიალისტურ სამყაროში დაფუძნებულია საკუთარი ქვეყნების მუშათა კლასის და ყველა მშრომელის უღმობელ ექსპლოატაციასა და კოლონიებისა და დამოკიდებული ქვეყნების უღმობელ ძარცვაზე. მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული ისიც, რომ ცალკეულ შემთხვევაში, განვითარებულ კაპიტალისტურ სახელმწიფოებთან შედარებით, წარმოების უფრო მაღალი დონე შეიძლება ქონდეს იმ ქვეყნებსაც, რომლებმაც მხოლოდ დაიწყეს სოციალისტური მშენებლობა. ამასთან, რომელიმე სოციალისტურ ქვეყანაში ძალზე მაღალიც რომ იყოს წარმოებისა და შრომის ნაყოფიერების დონე, თუ საზოგადოების სოციალური სტრუქტურა ინარჩუნებს ექსპლოატატორული კლასების ნაშთებს და ანტაგონისტურ წინააღმდეგობებს, ასეთ

საზოგადოებას არ შეიძლება ეწოდოს განვითარებული სოციალისტური საზოგადოება.

მომწიფებული სოციალიზმის უმნიშვნელოვანესი კრიტერიუმების განსაზღვრისას, განსაკუთრებით საწარმოო ეკონომიკურ სფეროში, ა. პ. ბუტენკოს აზრით, მეთოდოლოგიურად არასწორია, როდესაც ისინი გამოჰყავთ კაპიტალისტური ქვეყნების მიღწეული ეკონომიკური განვითარების დონის მიხედვით. პირველ ყოვლისა იმიტომ, რომ საკითხის დაყენება განვითარებული სოციალიზმის კრიტერიუმების შესახებ სრულიად არ არის დამოკიდებული კაპიტალიზმის არსებობა ან არარსებობაზე [8, გვ. 52—53].

პასუხი საკითხზე განვითარებული სოციალიზმის კრიტერიუმების შესახებ გაცემული უნდა იქნეს გამომდინარე თვით სოციალისტური განვითარების იმ საფეხურისადმი წაყენებულ მოთხოვნილებებიდან და არა იმის მიხედვით თუ რას გვაძლევს ან რისი მოცემა შეუძლია განვითარებულ კაპიტალიზმს.

მიუხედავად ამისა, დასაშვებია განვითარებული სოციალიზმისა და განვითარებული კაპიტალიზმის ურთიერთდაპირისპირება და შედარება. საქმე იმაშია, რომ თანამედროვე სახელმწიფო მონოპოლისტური კაპიტალიზმი თავის თავში შეიცავს, როგორც რეალურ ფაქტს, მომავალი სოციალიზმის მატერიალურ წინამძღვრებს და ეს მატერიალური წინამძღვრები გარკვეული ზომით განსაზღვრებენ კიდევ თუ როგორი იქნება სოციალიზმი და განვითარებული სოციალიზმიც ამ ქვეყნებში.

ამრიგად, საზოგადოებრივი განვითარების ამა თუ იმ საფეხურის შესახებ არ შეიძლება ვიმსჯელოთ მხოლოდ ეკონომიკური მაჩვენებლების მიხედვით. მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული მათთან დიალექტიკურ კავშირში მყოფი საზოგადოებრივი ურთიერთობანი.

პარტიამ მოგვცა ზუსტი ორიენტირი იმის შესახებ, თუ მომწიფებული სოციალიზმის განვითარების რა ეტაპზე იმყოფება ამჟამად საბჭოთა ხალხი. მიგვიითია, რომ განვითარებული სოციალიზმი არ არის სოციალისტური საზოგადოების განვითარების მოკლე მონაკვეთი, რომ ეს არის სოციალიზმის ისტორიულად ხანგრძლივი ეტაპი, რომლის დასაწყისშიც საბჭოთა საზოგადოება იმყოფება. სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1983 წლის ივნისის პლენუმზე კ. უ. ჩერნენკომ აღნიშნა: „საბჭოთა საზოგადოებას დაუდგა განვითარებული სოციალიზმის ისტორიულად ხანგრძლივი ეტაპი; მისი ყოველმხრივი სრულყოფა ჩვენი სტრატეგიული ამოცანაა.

უკვე ამ დებულებაში თვალნათლივ არის გამოხატული ჩვენი განვითარების თანამედროვე სტადიის დიალექტიკა. ეს არის მომწიფებული სოციალიზმის ეტაპი. მაგრამ ეს მხოლოდ ეტაპის დასაწყისია“ [2, გვ. 36].

საგულისხმოა აღნიშნოს, რომ ზოგიერთი მეცნიერი შეეცადა სოციალიზმი წარმოედგინა დამოუკიდებელ საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციად (მხედველობაში გვყავს ბერლინის უნივერსიტეტის პროფესორი ჰეიდენი და სხვები). მაგრამ ეს შეხედულება მცდარია რადგანაც ეწინააღმდეგება საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაციის ცნების მარქსისტულ-ლენინურ განსაზღვრას. კომუნისტური საზოგადოების განვითარების ორივე ფაზა ერთ ფორმაციას წარმოადგენს იმიტომ, რომ ორივე მათგანი ემყარება ერთსა და იგივე ეკონომიკურ, სოციალურ-პოლიტიკურ და იდეოლოგიურ საფუძველს.

განვითარებული სოციალიზმის კონცეფციის შემოქმედებით განვითარებაზე მიუთითებს თეზისი იმის შესახებ, რომ მომწიფებულ სოციალიზმს „ექნება თავისი პერიოდები, ზრდის საფეხურები“ (ი. ვ. ანდროპოვი).

ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა მოკლედ შევეხოთ საკითხს საზღვრების გრადაციის შესახებ სოციალიზმის დამკვიდრების და განვითარების პერიოდებსა და საფეხურებს შორის. კ. მარქსი მიუთითებდა, რომ „საზოგადოების ისტორიის ეპოქები, მსგავსად დედამიწის ისტორიის ეპოქებისა, არ განიყოფიან ერთმანეთისაგან აბსტრაქტულად მკაცრი საზღვრებით“ [5, ტ. 23, გვ. 382]. ეს დებულება მნიშვნელოვანწილად განეკუთვნება არა მარტო ისტორიულ ეპოქებს, არამედ საზოგადოებრივი განვითარების პერიოდებსა და საფეხურებს. ვ. ი. ლენინი აღნიშნავდა: „ზღვარი ბუნებასა და საზოგადოებაში აბსოლუტური კი არ არის, არამედ პირობითი და მოძრავია, შეფარდებითი“ [1, ტ. 21, გვ. 165].

მართალია გამოიყოფა ისეთი ეტაპები, რომელთა საზღვრები (დაწყებისა და დამთავრების მომენტები) საკმაოდ ზუსტად არიან ფიქსირებული ქრონოლოგიურად. როგორც წესი, შეიძლება ზუსტად განვსაზღვროთ გარდამავალი პერიოდის დაწყება, მაგრამ მისი დამთავრება და სოციალისტური ფაზის დაწყება, თუმცა მათ შორის გარკვეული ზღვარი არსებობს, მეტად ძნელია რაიმე კალენდარული თარიღით აღინიშნოს, გამარჯვებული სოციალიზმის პირობებშიც კი მეტად თუ ნაკლებად ხანგრძლივი დროის მანძილზე შეიძლება შენარჩუნებული იქნეს გარდამავალი პერიოდისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ნიშანი, თუმცა ისინი აღარ არიან განმსაზღვრელნი.

გვხვდება ისეთი მაგალითებიც, როდესაც გადასვლები ერთი პერიოდისა და ან საფეხურიდან მეორეში შეუძლებელია ზუსტად დავადგინოთ, როდესაც მათი ნიშნები ერთმანეთში არიან ვადანალართულნი, ხოლო საზღვრები მათ შორის თითქმის წაშლილია. შეუძლებელია, მაგალითად, კალენდარული თარიღით განვსაზღვროთ როდის მთავრდება განვითარებული სოციალიზმის მშენებლობის პერიოდი და იწყება მომწიფებული სოციალისტური საზოგადოების ფუნქციონირების პერიოდი. იგივე შეიძლება ითქვას თვით განვითარებული სოციალიზმის შიგნით გარკვეული პერიოდებისა და საფეხურების გრადაციის შესახებ. ეს გამოწვეულია იმით, რომ საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვადასხვა მხარეების პროგრესი არ შეიძლება იყოს აბსოლუტურად თანაზომიერი, როგორც ვ. ი. ლენინი აღნიშნავდა „...ძველის ნაშთებს ახალში ჩვენ ყოველ ნაბიჯზე გვიჩვენებს ცხოვრება, ბუნებაშიც და საზოგადოებაშიც“ [1, ტ. 25, გვ. 587].

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმული იყო აზრი იმის შესახებ, რომ განვითარებული სოციალიზმის პერიოდს უნდა მოჰყვეს სოციალისტური საზოგადოებრივი ურთიერთობის სიმწიფის ახალი პერიოდი — მაღალგანვითარებული სოციალისტური საზოგადოება, რომელიც სოციალისტური ფაზის უმაღლესი და უკანასკნელი სტადია, სრული კომუნისმის უშუალო წინაღვე იქნება¹.

¹ «Вопросы истории», 1971, № 20, с. 10, «Известия академии наук СССР. Серия экономическая», т. 3, 1971, с. 96, Г. М. Пелица. Советский союз—развитое социалистическое общество. Волгоград, 1973, с. 28.

ამ თვალსაზრისის მომხრენი ვარაუდობენ, რომ სწორედ მაღალგანვითარებული სოციალიზმის პერიოდში იქნება მიღწეული საწარმოო ძალების განვითარების, კაპიტალიზმისათვის პრინციპულად მიუღწეველი დონე, რომელიც ერთიანი საერთო-სახალხო სოციალისტური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ფუნდამენტი გახდება. უნდა შევნიშნოთ, რომ ასეთი მტკიცების საფუძველს არ გვაძლევს არც მარქსიზმის კლასიკოსთა შრომები და არც კომუნისტური მშენებლობის პრაქტიკა.

ვფიქრობთ, კომუნისტური ფორმაციის პირველ ფაზაში, მომწიფებულ სოციალისტური საზოგადოების განვითარებისა და სრულყოფის პროცესში, (როგორც უკვე აღვნიშნეთ), სავსებით დასაშვებია სიმწიფის ახალ-ახალი საფეხურების მიღწევა და შესაძლებელია საკუთრების ერთი საერთო-სახალხო ფორმის, აგრეთვე უკლასო საზოგადოებრივი ურთიერთობის ჩამოყალიბება, ამისათვის სრულიადაც არ არის აუცილებელი ახალი პერიოდის გამოყოფა განვითარებულ სოციალიზმსა და კომუნიზმს შორის. წინააღმდეგ შემთხვევაში გამოდის, რომ განვითარებული სოციალისტური საზოგადოება წყვეტს არა უშუალოდ კომუნისტური საზოგადოების მშენებლობის ამოცანებს, არამედ ამზადებს პირობებს კიდევ ერთი განსაკუთრებული სტადიის დასამკვიდრებლად, რაც არასწორია. პარტიულ დოკუმენტებში გარკვევით არის მითითებული კომუნისტური მშენებლობის სადღეისო ამოცანებზე. „...განვითარებული სოციალიზმის სრულყოფის ამოცანების გადაწყვეტის პროცესში ხდება კომუნიზმისაკენ თანდათანობით წინსვლა“ აღნიშნა კ. უ. ჩერნენკომ ამომრჩევლებთან შეხვედრაზე 1984 წლის 3 მარტს.

განვითარებული სოციალისტური საზოგადოებისათვის დამახასიათებელია სახალხო მეურნეობის ყველა დარგის პროპორციული, პარმონიული განვითარება. მაგრამ კომუნიზმში გადასვლა არ ნიშნავს წინააღმდეგობებისაგან თავისუფალ უბრალო ევოლუციურ პროცესს. ამიტომ არის, რომ საზოგადოების განვითარების თანამედროვე ეტაპზე პარტია განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს ჩვენი საზოგადოების არაანტაგონისტური წინააღმდეგობების გამოვლინებასა და შესწავლას. „როგორც ცნობილია — აღნიშნა კ. უ. ჩერნენკომ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1983 წლის ივნისის პლენუმზე, — თეორიისა და პრაქტიკისათვის არსებითი მნიშვნელობა აქვს წინააღმდეგობების — საზოგადოებრივი განვითარების მამოძრავებელი ძალის საკითხს. იგი ცუდად როდია დამუშავებული კაპიტალიზმიდან სოციალიზმზე გარდამავალი პერიოდისათვის. დღეს ყოველმხრივ უნდა შევისწავლოთ მომწიფებული სოციალიზმისათვის დამახასიათებელი არაანტაგონისტური წინააღმდეგობანი, ...მათი გადაწყვეტის თავისებურებანი“ [2, გვ. 40].

კ. მარქსის მოძღვრებაზე დაყრდნობით ვ. ი. ლენინმა განმარტა რა ეს საკითხი მიუთითა: „ანტაგონიზმი და წინააღმდეგობანი სრულიად არ არის ერთი და იგივე. სოციალიზმის დროს პირველი ქრება მეორე კი რჩება“. ამ დებულებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ეძლევა დღეს, როცა მიმდინარეობს ბრძოლა ჩვენი წინსვლის წინააღმდეგობათა დასაძლევად, თანამედროვე პირობებში განვითარებული სოციალიზმის სრულყოფის პროცესში საჭიროა ამ ეტაპის წინააღმდეგობათა ყოველმხრივი გამოვლენა და შესწავლა. ჩვენი საზოგადოებათმცოდნეობა მოვალეა — წერს კ. უ. ჩერნენკო — იკვლევდეს უპირველესი თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობის ისეთ საკითხებს, როგორცაა წინააღმდეგობათა ბუნება და სახეობანი, რომლებიც

დამახასიათებელია საბჭოთა საზოგადოების განვითარების თანამედროვე ეტაპისათვის, ობიექტური და სუბიექტური ფაქტორები, რომლებიც მათ ეზობენ და არ ცდილობდეს როგორც ზოგჯერ ხდება ხოლმე, ყველა არსებული სიძნელე და ნევრატული მოვლენა ადამიანთა შეგნებაში „წარსულის გადმონაშთებს“ მიაწეროს. აღნიშნული პრობლემის ყოველმხრივი თეორიული ანალიზი პარტიას ეხმარება უფრო ღრმად ჩასწვდეს წამოჭრილ წინააღმდეგობათა ეკონომიკურ, სოციალურ თუ სხვა მიზეზებს, დროულად და ეფექტიანად სძლევედეს მათ [4, გვ. 670].

განვითარებული სოციალიზმის სრულყოფის პროცესში შეიძლება გამოიყოს ჩვენი საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი წინააღმდეგობების რამოდენიმე ძირითადი ჯგუფი.

პირველ რიგში სოციალისტური საზოგადოების ფუნქციონირებისა და განვითარების დიალექტიკური წინააღმდეგობანი, რომლებიც გამომდინარეობენ ჩვენ საზოგადოებაში არსებული კლასების, სოციალური ჯგუფების და საზოგადოებრივი ფენების სპეციფიკური ინტერესების არსებობისაგან. ასე მაგალითად: წინააღმდეგობა, რომელიც წარმოიშობა წარმოების მიღწეულ დონესა და საზოგადოების, მისი ყოველი წევრის მუდმივად მზარდ მოთხოვნილებებს შორის. მოთხოვნილებები, როგორც წესი, ყოველთვის უსწრებს წარმოების არსებულ მდგომარეობას, რაც საზოგადოებას აძლევს განვითარების იმპულსს. ბუნებრივია, რომ მოხმარება შეიძლება მხოლოდ იმისა რაც წარმოებულია საზოგადოებაში, მაგრამ მოთხოვნილება, რომელიც რეგულირებას ნაკლებად ემორჩილება, წარმოშობს ხოლმე უგუნურ მოთხოვნებს, სხვადასხვაგვარ პარაზიტულ ტენდენციებს. აღნიშნული წინააღმდეგობის გადაჭრისათვის საჭიროა, როგორც საზოგადოებრივი წარმოების ტემპების ზრდა, მოხმარების საგნების საკმაო რაოდენობით არსებობა და ხარისხის გაუმჯობესება, ასევე აუცილებელია საზოგადოების თითოეულ წევრში შეგნებული მომხმარებლური ფსიქოლოგიის მიზანდასახული ფორმირება, ბრძოლა ისეთი ტენდენციების წინააღმდეგ, როგორიცაა მემშანური მომხმარებლური ფსიქოლოგია, წამგლეჯობა, მუქთახორობა.

განსაკუთრებული მნიშვნელობა განხილული წინააღმდეგობის გადაჭრისათვის აქვს საზოგადოებრივი განაწილების, ეკონომიკური მექანიზმის, დაგეგმვის ფორმების სრულყოფას. აღნიშნული ამოცანების გადაჭრისათვის, როგორც ყველასათვის ცნობილია, სკკ პარტია ახორციელებს მოქმედების ფართო პროგრამას.

მომწიფებულ სოციალიზმს წინააღმდეგობების მეორე ჯგუფი წილად ხვდა ძველი საზოგადოებიდან, ეს წინააღმდეგობები წარმოშობილია ქვეყნის ისტორიული განვითარების თავისებურებისაგან და არ გამომდინარეობენ სოციალიზმის ბუნებიდან. ქალაქთან შედარებით სოფლის კულტურულ-საყოფაცხოვრებო ჩამორჩენილობა, სახალხო მეურნეობაში დაბალკვალიფიციური მძიმე ხელით შრომის არსებობა, ქვეყნის ზოგიერთ რეგიონში ჯერ კიდევ შემორჩენილი სუსტად განვითარებული მეურნეობა — ყველა ეს ჩვენი საზოგადოების რეალური პრობლემებია, რომლის გადაწყვეტა შესაძლებლობას მოგვცემს თავი დავაღწიოთ ძველი მემკვიდრეობისაგან და დავამკვიდროთ ქემშარბიტად სოციალისტური საზოგადოებრივი და პირადი ცხოვრების ორგანიზაციის ფორმები.

17.869

წინააღმდეგობების განსაკუთრებულ ჯგუფს წარმოადგენს დაპირისპირებულობა სოციალისტურ საზოგადოებასა და ძველი საზოგადოების ე. წ. „თანშობილ ლაქებს“ შორის ადამიანთა შეგნებასა და ქცევებში. საქმე ეხება ისეთ მოვლენებს, როგორცაა: სპეკულაცია, ბიუროკრატიზმი, საზოგადოებრივი წესრიგის დარღვევა, მტაცებლობა, ნაციონალისტური რეციდივები და სხვა ანტისოციალისტური ტენდენციები, რომლებიც ამუხრუჭებენ ჩვენს წინსვლას. ეს მოვლენები არა თუ გამომდინარეობენ სოციალიზმის ბუნებიდან, არამედ წარმოადგენს ჩვენი საზოგადოებისათვის უცხოთა და მტრულს. განვითარებულ სოციალისტურ საზოგადოებაში არ არსებობს კლასები და სოციალური ძალები, რომლებიც ცდილობდნენ შეინარჩუნონ ძველი, სოციალისტური მორალის ანტიბოლდური მოვლენები. მიუხედავად ამისა ამ საზოგადოებაშიც არსებობენ არასოციალისტური მორალის ადამიანები, რომლებიც თავიანთი ეიწრო ეგოისტური შეხედულებებით უგულვებელყოფენ ამა თუ იმ კოლექტივის ან მთელი საზოგადოების ინტერესებს. დრომოჭმული ტენდენციების მატარებლად გამოდიან არა კლასები და სოციალური ფენები, არამედ ინდივიდები ან პატარა ჯგუფები, ამიტომ არის რომ ასეთი წინააღმდეგობა არ შეიძლება ჩაითვალოს სოციალურ ანტაგონიზმად. ჩვენი საზოგადოება ყოველმხრივ ამხელს ასეთ გამოვლინებას, ქმნის შრომით კოლექტივებში, მთელ საზოგადოებაში ასეთი ადამიანების მიმართ მოუთმენლობის ატმოსფეროს.

განვითარებული სოციალიზმის თავისებურებებს წარმოადგენს ის, რომ წინააღმდეგობების გამწვავება, ახლის ბრძოლა ძველის წინააღმდეგ მიმდინარეობს არა კლასებს ან სოციალურ ჯგუფებს შორის, (როგორც ამას ადგილი ჰქონდა გარდამავალ პერიოდში და ნაწილობრივ ძირითადად აშენებული სოციალიზმის დროსაც), არამედ ყველა კლასისა და სოციალური ფენის შეგნებულ უმრავლესობასა და საზოგადოების ზოგიერთ წევრს შორის, რომელთათვისაც დამახასიათებელია: ინერტულობა, ჩამორჩენილობა, უდისციპლინობა, ზოგიერთ შემთხვევაში საზოგადოებრივი წესრიგის უხეში დარღვევა. მნიშვნელოვანია ის, რომ ბრძოლის ეს ფრონტი, როგორც აღნიშნულია პარტიულ დოკუმენტებსა და მეცნიერულ ლიტერატურაში, მოქმედებს საბჭოთა ადამიანების ფსიქიკაზე, მათ ინდივიდუალურ ცნობიერებაზე, ეხება ემოციონალურს. ეს პარტიას უყენებს ახალ მოთხოვნილებებს იდეურ-აღმზრდელობითი მუშაობის სტილის გაუმჯობესებასა და აგიტაცია-პროპაგანდის სრულყოფის საქმეში. ამის შესახებ მკაფიოდ აღნიშნა თავის მოხსენებაში აშ. კ. უ. ჩერენკომ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1983 წლის ივნისის პლენუმზე.

ჩვენი საზოგადოების წინააღმდეგობათა პრობლემატიკის წარმოჩინება და მისი გადაჭრის გზების ძიება ნათელი დადასტურებაა პარტიის ზრუნვისა განვითარებული სოციალიზმის სრულყოფისათვის.

განვითარებული სოციალისტური საზოგადოება დინამიკური საზოგადოებაა, იგი სოციალისტური საზოგადოების უმაღლესი და უქანასკნელი საფეხურია, რომლის ყოველმხრივი სრულყოფის კვალდაკვალ უნდა მოხდეს კომუნიზმზე თანდათანობითი გადასვლა.

როდესაც ვეხებით საკითხს განვითარებული სოციალიზმის კომუნიზმში გადაზრდის შესახებ, აუცილებლად უნდა გავითვალისწინოთ ის, რომ საზოგადოებრივი განვითარების ეს საფეხური მხოლოდ ნაწილია კომუნისტური საზოგადოების პირველი ფაზისა. ვ. ი. ლენინი მიუთითებდა კომუნისტური

საქ. სსრ კ. მარქსის
სახ. საბ. რესპუბ.
კომუნისტური

ფორმაციის ორი ფაზის გამიჯვნის აუცილებლობაზე. ასეთი გამიჯვნა აუცილებელია იმიტომ, რომ სწორად იქნეს გაგებული კაპიტალიზმიდან სოციალიზმზე გადასვლის ობიექტური ხასიათი და სოციალიზმის კომუნისმში გადაზრდის პროცესი, სწორად იქნეს განსაზღვრული სოციალისტური და კომუნისტური მშენებლობის ამოცანები. ორი ფაზის მეცნიერული გამიჯვნა გულისხმობს მათი საერთო ნიშნებისა და არსებით განსხვავებათა გარკვევას. ამავე დროს ყოველთვის უნდა ვითვალისწინებდეთ იმას, რომ მეცნიერული გამიჯვნა არავითარ შემთხვევაში არ გულისხმობს ერთიანი — კომუნისტური საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაციის ორი ფაზის ერთმანეთისაგან ხელოვნურ მოწყვეტას.

კომუნისტური საზოგადოების მშენებლობა არის განვითარებული სოციალიზმის ყოველმხრივი სრულყოფა. ამაშია სოციალიზმის კომუნისმში გადაზრდის დიალექტიკის არსი. განვითარებული სოციალიზმის კომუნისმში გადაზრდა უნდა მოხდეს მათი საერთო ნიშნების განმტკიცებისა და შემდგომი ყოველმხრივი სრულყოფის გზით. სოციალიზმსა და კომუნისმს შორის არ არის რაიმე განსაკუთრებული გარდამავალი პერიოდი, რადგან თვით განვითარებული სოციალიზმის შემდგომი ყოველმხრივი სრულყოფა გარკვეულ ეტაპზე წარმოადგენს კომუნისმში მის გადაზრდას.

ვ. ი. ლენინი მიუთითებდა სოციალიზმის კომუნისმში გადაზრდის ძირითად თავისებურებებზე, იგი წერდა: „სოციალიზმი თანდათანობით აუცილებლად უნდა გადაიზარდოს კომუნისმში“ [1, ტ. 24, გვ. 62].

მაშასადამე, გადაზრდა ხდება, პოლიტიკური რევოლუციებისა და სოციალური შერყევების გარეშე. სოციალური ევოლუციების ერა პოლიტიკური რევოლუციების გარეშე დადგება იმიტომ, რომ წარმოების საშუალებებზე საზოგადოებრივი საკუთრება საკუთრების იტორიულად უკანასკნელი და უმაღლესი ტიპია, რომელიც თავისი განვითარების პროცესში უცვლელად ინარჩუნებს საზოგადოებრივ ხასიათს და საწარმოო ძალების განვითარების, საზოგადოებრივი პროგრესის უსაზღვრო შესაძლებლობებს იძლევა.

კომუნისმში გადასვლის თანდათანობითობა, ამავე დროს, არ შეიძლება გავიგოთ როგორც შენელებული მოძრაობა, როგორც განვითარება წინააღმდეგობებისა და ნახტომების გარეშე. როგორც ვ. ი. ლენინი მიუთითებდა, მხოლოდ სოციალიზმის გამარჯვებით იწყება „...სწრაფი, ნამდვილი, მართლაც მასობრივი, მოსახლეობის უმრავლესობისა, შემდეგ, კი მთელი მოსახლეობის მონაწილეობით წარმოებული წინსვლა საზოგადოებრივი და პირადი ცხოვრების ყველა დარგში“ [1, ტ. 25, გვ. 588].

სოციალიზმის კომუნისმში გადაზრდა — ეს განვითარების დაჩქარებული პროცესია სოციალური ცხოვრების ყველა სფეროში. კომუნისმზე გადასვლის თანდათანობითობა გულისხმობს ნახტომებს საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვადასხვა მხარეების განვითარებაში. დამახასიათებელ ნახტომებად შეიძლება ჩათვალოს კომუნისმის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის შექმნა, გადასვლა ერთიან კომუნისტურ საკუთრებაზე, ქალაქსა და სოფელს შორის, ფიზიკური და გონებრივი შრომის აღამიანებს შორის არსებით განსხვავებათა მოსპობა და სხვა.

განვითარებული სოციალიზმის პირველი ქვეყნის — საბჭოთა კავშირის — გამოცდილება სოციალიზმის ისტორიულ უპირატესობათა ნათელი და-

დასტურებაა კაპიტალისტური წყობის მიმართ. იგი შთამაგონებელი მაგალითია სოციალიზმის მსოფლიო სისტემის ყველა ხალხსათვის, მსოფლიოს პროგრესული კაცობრიობისათვის.

Н. Д. ХОМАНУРИДЗЕ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СТРОИТЕЛЬСТВА И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА

Резюме

Вопрос об историческом месте развитого социализма, особенностях и закономерностях его строительства и развития относится к числу одной из важнейших и наиболее актуальных проблем теории и практики марксизма-ленинизма.

В реальном опыте Советского Союза и других стран социализма получает все более полное воплощение разработанное марксизмом-ленинизмом учение о сущности общественной системы социализма и о важнейших характерных чертах этой системы на этапе зрелого социализма. Вместе с тем жизнь постоянно обогащает наши знания по этому вопросу, уточняет сложившиеся представления.

Некоторые вопросы, связанные с исследуемой проблемой, освещены с недостаточной глубиной — в специальной литературе о них порою высказаны даже противоречивые взгляды. XXVI съезд КПСС, июньский (1983) Пленум ЦК КПСС и другие новые партийные документы разработали ряд новых важных положений, что позволяет дать более полную характеристику общественной системы зрелого социализма. Статья содержит попытку освещения некоторых вопросов строительства и функционирования развитого социализма в свете новых партийных документов.

ლიტერატურა

1. ლენინი ვ. ი. თხზ. სრ. კრებული.
2. სკკპ ცენტრალური კომიტეტის პლენუმის მასალები, 1983, 14—15 ივნისი, თბ., 1983.
3. ანდროპოვი ი. ვ. კარლ მარქსის მოძღვრება და სსრ კავშირში სოციალიზმის მშენებლობის ზოგიერთი საკითხი, ეურნ. „კომუნისტი“, 1983, № 3.
4. ჩერნენკო კ. უ. რჩეული სიტუაციები და სტატიები, მოსკოვი, 1984 (რუს.).
5. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения.
6. Ленин В. И. Полн. собр. соч.
7. Седьмой экстренный съезд РКП(б). Стеногр. отчет. М., 1962.
8. Бутенко А. П. Историческое место и основные черты развитого социалистического общества. М., 1972.
9. Ирибаджаков Н. Развитое социалистическое общество. М., 1974.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ფილოსოფიის ინსტიტუტმა

შალვა ხიდაშელი

ჯორდანო ბრუნოს ფილოსოფიური წყაროების
საკითხისათვის

ჯორდანო ბრუნოს ფილოსოფიური მსოფლმხედველობის გარკვევისა და მისი წყაროების განსაზღვრის თვალსაზრისით აზრთა საკმაოდ დიდი სხვადასხვაობა არსებობს. საბჭოთა მეცნიერებაში გაბატონებული შეხედულების მიხედვით, ჯორდანო ბრუნოს ფილოსოფია მატერიალისტურია (ამავე დროს ათეისტური), თუმცა მატერიალიზმი მასთან შემოსილია „პანთეისტურ სამოსელში“ [2, გვ. 28]. რევოლუციამდელი რუსეთის და დასავლეთის მეცნიერების წარმომადგენლებისათვის ბრუნოს ფილოსოფიის ძირითადი თავისებურება პანთეიზმში მდგომარეობს. ეს აზრი შეიძლება ჩაითვალოს გაბატონებულ შეხედულებად მკვლევართა დიდი უმრავლესობისათვის.

თანამედროვე დასავლეთის მეცნიერებაში გამოქმეულია დებულება, რომ ბრუნოს ფილოსოფია ტიპიურ ნეოპლატონიზმს წარმოადგენს [2, გვ. 168; 3, გვ. 74].

საბჭოთა მეცნიერების დიდი ნაწილი, მათ შორის ა. გორფუნკელი, ავტორი მონოგრაფიული გამოკვლევისა ბრუნოს შესახებ, კატეგორიულად უარყოფს ბრუნოს ფილოსოფიის ნეოპლატონისტურ ხასიათსაც და ნეოპლატონისტურ წარმომავლობასაც.

ხსენებული მეცნიერის აზრით, ბრუნო უარყოფდა როგორც არისტოტელეს ფორმას, ასევე პლატონის იდეებს, როგორც სამყაროს აქტიურ პირველსაწყისებს, ის „უკუაგდება“ აგრეთვე „სქოლასტიკურ გაგებას მატერიისა, როგორც სუფთა „შესაძლებლობისა“ და ნეოპლატონისტურ მოძღვრებას მატერიაზე, როგორც „არარსზე“. ბრუნო თავისი ფილოსოფიური მსოფლმხედველობის კითხვებზე პასუხს „ეძებდა შუა საუკუნეების ფილოსოფიის პანთეისტურ ტრადიციაში“ და „დახმარება“ მას ამ კითხვების გადაწყვეტაში გაუწიეს ფილოსოფოსებმა, რომლებიც წარმოადგენდნენ „ნატურალისტურ ტენდენციას არისტოტელიზმში“. ხოლო ამ ტენდენციას კონკრეტულად მიეყვარათ არისტოტელეს „უდიდეს კომენტატორად“ წოდებულ ავეროესამდე (იბნ-როშდამდე) [2, გვ. 75].

იმ მკვლევარებისათვის, რომლებიც არისტოტელეს საბჭოთა მეცნიერებაში გაბატონებული შეფასებიდან და ამ მოაზროვნის როლის გაგებიდან ამოდიან, კერძოდ შუა საუკუნეების ფილოსოფიის განვითარებაში, ბრუნოს დამოკიდებულება არისტოტელესადმი ქმნის, გარკვეულ სიძნელეს, რომელიც გამოსავალს პოულობს დებულებაში: ბრუნოს კრიტიკა ეხება, „სქოლასტიზირებულ არისტოტელეს“, რომელიც „შეგუებული“ და, მაშ, გაყალბებული იყო სქოლასტიკის (განსაკუთრებით მისი მესამე პერიოდის) წარმომადგენელთა მხრივ. ამგვარი დებულების მრავალგზისი გამეორების გვერდით ეხედვით ყრუდ ნათქვამ ფრაზას იმის შესახებაც, რომ ბრუნოს კრიტიკა ეხება „არა მხოლოდ შუა საუკუნეების არისტოტელიზმს, არამედ არისტოტელეს ნამდვილ მოძღვრებასაც“. რაც შეეხება პოზიციას, საიდანაც აწარმოებს ბრუნო არისტოტელეს „ნამდვილი მოძღვრების“ კრიტიკას, ესაა „პელიოცენ-

ტრისტული სისტემის ფილოსოფიური განზოგადების სიმძლევები“ და არა რომელიმე ფილოსოფიური მოძღვრება იმავე ანტიკური მემკვიდრეობიდან [4, გვ. 81].

საბჭოთა მეცნიერებაში გავრცელებული და ერთ დროს გაბატონებული შეხედულება ნეოპლატონიზმზე, როგორც ანტიკური კულტურის დაკნინების იდეოლოგიური გამოხატულების ფილოსოფიაზე, რომელსაც მხოლოდ უარყოფითი გავლენა შეეძლო მოეხდინა შუა საუკუნეების ფილოსოფიური აზროვნების განვითარებაზე და შემბორკავი როლი შეესრულებინა აზროვნების პროგრესში, განსაზღვრავს საბჭოთა მეცნიერების ერთი ნაწილის თვალსაზრისს ბრუნოს დამოკიდებულების საკითხში ნეოპლატონიზმისადმი.

მ. დინიკის დამოწმებულ ნაშრომში, რომელიც წაკითხულ იქნა საერთაშორისო სიმპოზიუმზე („აღორძინების მზე“, ქ. ბრიუსელი, 1963, აპრილი), ბრუნოს წინამორბედთა შორის დასახელებულია ჰერაკლიტე, არისტოტელე, პლატონი, იბნ-როსდი, იბნ-სინა, მაგრამ არსად არაა ნახსენები არც ნეოპლატონიზმი და არც მისი რომელიმე წარმომადგენელი.

იმავე ავტორის შესავალ წერილში, რომელიც დართული აქვს ბრუნოს დიალოგების რუსულ გამოცემას [2], ნათქვამია, რომ „ბრუნოს წინამორბედი ფილოსოფიაში, რომელმაც მოახდინა პირდაპირი გავლენა მის მოძღვრებაზე „დაპირისპირებულთა დამთხვევის შესახებ“ იყო ნიკოლაუს კუზანელი“; ამავე მოაზროვნემ წამოაყენა „ფეოდალური მსოფლმხედველობის წინააღმდეგ არაორაზროვნად მიმართული დებულება: „ქვეშაობის შესაცნობად... აუცილებელია მივმართოთ «ბუნების წიგნს»“. რაც შეეხება მოძღვრებას „დაპირისპირებულთა დამთხვევის“ შესახებ, აქ, ავტორის აზრით, „კუზანელის ფილოსოფიის გულუბრყვილო და პრიმიტიული დიალექტიკური ელემენტები შემდეგში გადამუშავებული იყო ბრუნოს მიერ“ [2, გვ. 14]. ავტორი აღნიშნავს „ფილოსოფიის ბურჟუაზიულ ისტორიაში“ შემჩნეულ კავშირს ნიკ. კუზანელსა და ბრუნოს შორის ამ საკითხში, „მაგრამ — ფიქრობს ავტორი — ამ ორი ფილოსოფიის იდეოლოგიური სიახლოვის მხოლოდ დადგენა სრულიადაც არ იძლევა ბრუნოს ფილოსოფიის მეცნიერულ ახსნას. მხოლოდ ფილოსოფიის მარქსისტული ისტორია იძლევა ამ ახსნას — ბრუნოს ფილოსოფიის კავშირის დადგენით იმ უდიდეს გადატრიალებასთან, რომელიც მოხდა აღორძინების პერიოდის საბუნებისმეტყველო და მათემატიკურ მეცნიერებებში“ [2, გვ. 32]. ამ „გადატრიალებათა“ შორის განსაკუთრებით აქვს ხაზი გასმული კოპერნიკის მოძღვრებას: „გავლენა, რომელიც მოახდინა ნიკოლოზ კოპერნიკმა ჭორდანო ბრუნოზე, მოწმობს სლავური აზროვნების მძლავრ და კეთილმოქმედ იდეურ ზემოქმედებას დასავლეთევროპულ კულტურაზე“ [2, გვ. 17].

ნიკ. კუზანელის დამოკიდებულება ნეოპლატონიზმისა და კერძოდ ფსევდო-დონისე არეოაგელისაგან, ყოველივე ექვს გარეშეა. იმავე დროს, ბრუნოს „დიალოგების“ გაცნობა ნათელს ხდის, რომ არისტოტელეს შეხედულებანი აქ ენერგიული კრიტიკის, ირონიის და ზოგჯერ სარკასტული დაცინვის საგანს წარმოადგენს. აღნიშნავ იმასაც, რომ ჭორდანო ბრუნოს დამოკიდებულებას ნეოპლატონიზმისადმი დიდი მნიშვნელობა აქვს ამ მოძღვრების როლის გარკვევისათვის რენესანსის ფილოსოფიური აზროვნების ჩამოყალიბებაში საერთოდ.

ამ პრობლემის სწორი გადაწყვეტის საქმეში განსაკუთრებული ღვაწლი მიუძღვის ქართულ ფილოსოფიურ მეცნიერებას და კერძოდ შალვა ნუცუბიძეს. როგორც ცნობილია, აღმოსავლური რენესანსის ერთ-ერთი ძირითადი დებულების მიხედვით, ნეოპლატონიზმი წარმოადგენს რენესანსის თეორიულ წყაროს და არისტოტელეს შეხედულებათა კრიტიკა ამ ეპოქაში თავის საყრდენს ნეოპლატონისტურ მოძღვრებაში პოულობს.

უკანასკნელი ათეული წლის განმავლობაში რუსეთის მკვლევართა ერთ ნაწილში შეიკვალა შეხედულებანი ნეოპლატონიზმის შესახებ და ერთი შეხედულების მიხედვით, შუა საუკუნეების ფილოსოფიის პანთეისტური ტრადიციები, რომლებსაც ა. გორფუნკელი, როგორც ვნახეთ, ნეოპლატონიზმს უპირისპირებს, სწორედ ნეოპლატონიზმიდან მომდინარეობს [6, გვ. 77—87]. ამ შეხედულების მიხედვით, ღმერთის თეისტურ-რელიგიური წარმოდგენის მთავარ ანტაგონისტად მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე გამოდიოდა პანთეისტური კონცეპციები, რომელთა დიდი უმრავლესობის სათავეს „ნეოპლატონიზმის ფილოსოფიური მოძღვრება“ წარმოადგენდა [6, გვ. 79]. იმავე ავტორის სიტყვით, ნეოპლატონისტური წარმომავლობის პანთეიზმი პოულობს ევროპაში უდიდეს გავლენას და ასუსტებს „სქოლასტიზირებული არისტოტელიზმის“ მნიშვნელობას [6, გვ. 84]. საბჭოთა მეცნიერებაში გამოითქვა ასეთი შეხედულება: „ფილოსოფიის ისტორიკოსები კარგად იქცევიან, როდესაც წინა პლანზე სწევენ ბრძოლას არისტოტელეს წინააღმდეგ რენესანსის ეპოქაში. მაგრამ ისინი ხშირად ივიწყებენ, რომ ეს ბრძოლა წარმოედა ამ დროს ნეოპლატონიზმზე დაყრდნობით“ [5, გვ. 59].

*
*
*

ჯორდანო ბრუნო რენესანსის ეპოქის ფილოსოფოსია და მისი ისტორიული მნიშვნელობა ამ ეპოქისათვის დამახასიათებელი იდეების განვითარებასა და გარდამავებაში მდგომარეობს. ენგელსის სიტყვით, რენესანსის ეპოქა წარმოადგენდა კაცობრიობის ისტორიაში „უდიდეს პროგრესულ გადატრიალებას“, რომელიც შეეხო შუა საუკუნეების მთელ ცხოვრებას, კულტურას, მის იდეურ შინაარსს, და კერძოდ ფილოსოფიურ აზროვნებას. ბრუნო განსაკუთრებული პიროვნებაა ამ ეპოქის მოღვაწეთა შორის, როგორც აზროვნების სიღრმით, ასევე სქოლასტიკის შეურიგებელი და უკომპრომისო კრიტიკით.

ჯორდანო ბრუნოს ფილოსოფიის ძირითად საკითხს, რომელიც სინამდვილის მიზეზსა და საწყისს ეხება და მოაზრებულია, როგორც დაუბოლოებელი, ერთიანის საკითხი წარმოადგენს. აქვე, საკითხის დაყენებისთანავე ხდება ნათელი ბრუნოს მოძღვრების მჭიდრო კავშირი ნეოპლატონიზმთან.

პირველი საწყისის დაუბოლოებლობა სრულად, მთლიანი დაუბოლოებლობაა, რადგანაც მასში სავსებით ემთხვევა შესაძლებლობა სინამდვილეს. და არის ერთდროულად „ყოველივე ის, რაც არის და ის, რაც შეიძლება იყოს“ [2, გვ. 242]. დაუბოლოებლობა პირველ საწყისში აქტუალური დაუბოლოებლობაა, რომელიც გამორიცხავს ყოველივე ზღვარს, დანაწევრებას, სხვადასხვაობას და მოძღვრებას. მისი სიდიდე არაა ისეთი, რომელიც შეიძლება კიდევ გაიზარდოს; მისი სიკეთე და მშვენიერება არაა ისეთი, რომელიც შეიძლება კიდევ უფრო კეთილი და მშვენიერი გახდეს; მისი არსი (არსებობა) არაა ისეთი, რომელსაც არსებობა მიემატოს. ისაა რეალურად, აქ-

ტულურად არსებული სიდიდე, როგორც კი შეიძლება რომ იყოს; ასევე — სიკეთე და მშვენიერება, მისი არსი. პირველსაწყისში აქტულურად არსებობს ყოველივე პოტენციური და აღარაა არავითარი განსხვავება აქტულურ და პოტენციურ არსებობას შორის, წინააღმდეგ ბუნების მოვლენებისა, სადაც სინამდვილე და შესაძლებლობა არასოდეს არ ემთხვევა ერთიმეორეს.

ბუნებაში აზროვნების „დისკურსიულ უნარს“ მოვლენები ეძლევა, როგორც ბოლოვადი, განსხვავებული დროსა და სივრცეში, განსხვავებული შესაძლებლობისა და სინამდვილის სახით. რაც შეეხება პირველსაწყისს, როგორც დაუბოლოებელსა და დაპირისპირებულთა ერთიანობას, ის სცილდება შეცნობადობის ფარგლებს და იმ შეხედულებების დასასაბუთებლად, რომ შეუძლებელია პირველი საწყისის „ადექვატური ცოდნა“, ბრუნო მიმართავს ნეოპლატონიზმში ცნობილ არგუმენტს: პირველი საწყისი იმდენად დიდი „მანძილითაა“ დაცილებული მისი მოქმედების შედეგისაგან, ანუ ბუნებისაგან, რომლის საფუძველზე აიგება ადამიანის ცოდნა, რომ პირველი საწყისი არსებითად წარმოგვიდგება ზეზუნებრივი სუბსტანციის სახით. ამიტომ პირველი საწყისის შემცენება, როგორც დაუბოლოებელისა, სადაც შესაძლებლობა სინამდვილეს ემთხვევა და დაპირისპირებულთა იგივეობამდე მიდის, მოითხოვს შესატყვის ინტელექტს, ე. ი. ინტელექტს, რომელშიც ინტელექტულური ძალა (შესაძლებლობა) მთლიანად იქნებოდა განხორციელებული (სინამდვილედ ქცეული). ასეთი არ შეიძლება იყოს ადამიანური ინტელექტი.

ბრუნო მიმართავს ხელოვანისა (შემოქმედისა) და მისი ნაწარმოების ანალოგიას. თუ ხელოვანის ნაწარმოების შემთხვევაში, წერს ბრუნო, შეუცნობელი რჩება თვით შემოქმედის სუბსტანცია, მისი „აბსოლუტური არსი“, უფრო მეტი საფუძვლიანობით შეიძლება ითქვას ეს ღვთაებრივი შემოქმედის შესახებ. ბუნება, როგორც ღვთაებრივი სუბსტანციის მოქმედება, შეუდარებლად უფრო მეტადაა დაცილებული მისი შემოქმედისაგან. ბუნება, ეს შორეული „კვალი“ შემოქმედისა, უფრო მეტად განსხვავდება მისგან. ვიდრე ემსგავსება მას, და ამიტომ არ გამოდგება იმის საფუძვლად, რომ მასზე დამყარებით პირველსაწყისებზე აიგოს დადებითი (პოყოფითი) ცოდნა. გამოსავალს ბრუნო ხედავს ე. წ. უარყოფით თეოლოგიაში, რომელიც ნეოპლატონიზმიდან მომდინარეობს და „ქრისტიანულ აზროვნებაში არეობაგტიკის მეშვეობით არის შესული. ბრუნომდე ის ცნობილი იყო დასავლეთის, არეობაგტიკისაგან დამოკიდებული მოაზროვნებისათვის (იოანე ერიგენა. მისიტერ ეკპარდტი, ნიკოლაუს კუზანელი) და ამ გზით შევიდა ბრუნოს მოძღვრებაში.

ამიტომ, პირველ საწყისს, როგორც „უაბსოლუტურეს შესაძლებლობასთან იგივეობრივ უაბსოლუტურეს სინამდვილეს, ინტელექტი შეიძლება მისწდეს მხოლოდ უარყოფის გზით“ [2, გვ. 246]. ამ გზით მიღწეული წვდომა, როგორც გაურკვეველი და განსაზღვრებათა სისტემაში ჩამოუყალიბებელი, დისკურსიული ცოდნის თვალსაზრისით სიბნელეს (წყვიდიადს) წარმოადგენს. მაგრამ უარყოფის გზით მიღწეულ წვდომის აქტში, რომელიც ამაღლებულია ჰოყოფასა და უარყოფაზე, ხდება ინტელექტის სინამდვილის დამთხვევა მის შესაძლებლობასთან და სინათლის დამთხვევა სიბნელესთან. „ეს სინამდვილის დამთხვევა აბსოლუტურ შესაძლებლობასთან — წერს ბრუნო — საკვებით ნათლად აღწერილი ღვთაებრივი სულის მიერ იქ, სადაც ნათქვამია: წყვიდიადი არ დაიჩრდილება შენით. და-

მე ანათებს, ვითარცა დღე. როგორცაა წყვდიადი მისი, ისეთივეა ნათელი მისი“ [2, გვ. 246].

პირველსაწყისა და უნივერსუმს შორის ბრუნო ათავსებს სამყაროს მოქმედ მიზეზს — საყოველთაო გონებას, რომელსაც, წერს ბრუნო, „პლატონიკოსებმა! სამყაროს მკედელი უწოდეს“, და რომელიც, მათი სიტყვით, „უმძლესი სამყაროდან გადადის... მრავალ ნაწილად დანაწევრებულ ამ გრძობად სამყაროში“ და ჰქმნის მასში „საოცარ წესრიგს“ [2, გვ. 203]. პლატონი, ბრუნოს დამოწმებით, ამ გონებას უწოდებს მამას და მამამთავარს. ბრუნოს მიაჩნია ის „შინაგან მხატვრად“ და ამით ხაზს უსვამს იმ გარემობებს, რომ საყოველთაო გონება (ინტელექტი) სამყაროში შეივლიდან მოქმედებს.

ის, რაც ითქვა ბრუნოს მიერ მიზეზისა და საწყისის იგივეობაზე ღმერთთან დაკავშირებით, ვრცელდება საყოველთაო გონებაზე სამყაროსთან მიმართებაში. გრძობად სინამდვილეში მიზეზისა და საწყისის ცნებები განსხვავებულია, მიზეზს არსებობა იმ ნივთის გარეშე აქვს, რომელზედაც ის მოქმედებს, და ზემოქმედება გარეგანია. საწყისი შინაგანად განსაზღვრავს მოვლენას, მასში იმყოფება და ყოველთვის რჩება თავის შედეგსა და მოქმედებაში. საწყისია, მაგ., წერტილი ხაზთან მიმართებაში, წამი — მოძრაობაში, წანამძღვრები — დასაბუთებაში. უფრო ზოგადი მნიშვნელობით — საწყისებია „მატერია და ფორმა“, „ელემენტი, რომლებსაგანაც ნივთი შედგება და რადაც ის იშლება“.

მიზეზსა და საწყისს შორის ის განსხვავებაა, რომ მიზეზი „ნივთის წარმოქმნაზე“ გარედან მოქმედებს და მას ყოფიერება გარედან მოქმედიდან აქვს. საწყისი შინაგანად მოქმედებს „ნივთის წყობაზე“, ის არის და რჩება თავის შედეგში.

როდესაც საკითხი პირველ მიზეზს ეხება, აქ მიზეზი და საწყისი ერთი და იგივეა. ღმერთი მიზეზია (პირველი მიზეზია) იმ მნიშვნელობით, რომ ბუნებაში ყოველი არსებული განსხვავებულია მისგან, ისევე როგორც განსხვავებულია მოქმედი შედეგისაგან, მწარმოებელი წარმოებულისაგან. მაგრამ ღმერთი საწყისია (პირველი საწყისი) იმ მნიშვნელობით, რომ თუმცა ბუნება მასზე დაბლაა, მაგრამ ბუნების მოვლენათა თანმიმდევრობა და მსვლელობა, მათში მოქმედი წესრიგი, ღვთაების შინაგანად მოქმედი წესრიგია.

ანალოგიურია საყოველთაო გონების მიმართება სამყაროსთან. როგორც „ქემშიარიტად მოქმედი მიზეზი“, საყოველთაო გონება გარეგანი მიზეზია, რადგან არ არის ნაწილი „წარმოებულ ნივთებისა“ და მისი არსებობა (ყოფიერება) წარმოებულის გარედან რჩება, მაგრამ შინაგანი მიზეზია და მას, საწყისია, რამდენადაც ნივთების წარმოება — მისი საკუთარი აქტია. გონება იმყოფება უნივერსუმში, როგორც საკუთარ სხეულში, მსგავსად „მესაქისა ზომალდზე“. ეს მესაქე, რამდენადაც ის მოძრაობს ზომალდთან ერთად, მისი ნაწილია. თუ განვიხილავთ მას იმის მიხედვით, რომ ის მართავს და ამოძრავებს ზომალდს, მაშინ ის უნდა მივიჩნიოთ არა ნაწილად, არამედ დამოუკიდებლად მოქმედ აგენტად. ასევე უნივერსუმის სული: რამდენადაც ის ასულ-

¹ „პლატონიკოსებს“ უწოდებდნენ თავის თვს მოწოდებლები, რომლებიც ახალი დროის მეცნიერებაში ცნობილი არიან ნეოპლატონიკოსების სახელით. ბრუნოსთან „პლატონიკოსებში“ ნეოპლატონიკოსებს ნიშნავს.

დგმულებს და აფორმებს უნივერსუმს, არის მისი შინაგანი და ფორმისეული ნაწილი, მაგრამ რამდენადაც ის ამოძრავებს და მართავს, არის არა ნაწილი და საწყისი, არამედ მიზეზი.

საყოველთაო გონების წარმოდგენილი მიმართების შედეგია საყოველთაო გასულიერების შეხედულება, რომელიც ვრცელდება უნივერსუმზე და სამყაროებზე. სამყარო გასულიერებულია მის ცალკეულ ნაწილებთან ერთად. „დედამიწა ჭარბადაა საესე გონით“ [2, გვ. 213]. ვერც ერთი „ცოტად თუ ბევრად ცნობილი ფილოსოფოსი“, მათ შორის „პერიპატეტიკოსი“, წერს ბრუნო, ვერ უარყოფს, რომ „სამყარო და მისი ფორმები გარკვეული სახით გასულიერებულნი არიან“. თუ ყველა მოვლენას არა აქვს სიცოცხლე და სულიერება აქტუალურად, მას აქვს ეს „შესაბამისად საწყისისა და... პირველი მოქმედებისა“ [2, გვ. 212]. ყოველი ფორმა სულიდან მომდინარეობს და ფორმის ფაქტობრივი მოცემულობა მოვლენაში სულის მოცემულობას ნიშნავს.

წარმოდგენილი შეხედულებანი ნეოპლატონისტური წარმომავლობისაა, რომლებმაც მოიპოვეს გამოხატულება ბრუნოს უშუალო წინამორბედის ნიკოლაუს კუზანელის ფილოსოფიაში. მაგრამ არის ერთი მნიშვნელოვანი განსხვავება ბრუნოსა და ნეოპლატონიზმს შორის, რომელიც, მიუხედავად ბრუნოს მოძღვრების აშკარად ნეოპლატონისტური წარმომავლობისა, მეტყველებს სიახლეზე, რომელიც განსაზღვრული იყო რენესანსის ეპოქის მოაზროვნესთან ახალი ეპოქით და ახალი მეცნიერების მიღწევებით. ეს სიახლე ეხება ბრუნოს მოძღვრების იმ ნაწილს, რომელიც ეხება უნივერსუმს. და თუმცა მოძღვრების ამ ნაწილში ბოლომდე თანმიმდევრული არ არის, მაგრამ შეხედულება უნივერსუმის კანონზომიერების პირველსაწყისთან დაახლოებისა და ზშირად გაიგივებისაც კი საკმაოდ ვარკვევით არის გამოხატული.

უნივერსუმი არის, ერთის მხრივ, პირველი საწყისი, ღმერთის „უდიდესი მსგავსება, უდიდესი სახე (ხატი) და მხოლოდშობილი“, ამავე დროს არის „ყოველივე ის, რაც მას შეუძლია იყოს“, ე. ი. შესაძლებლობისა და სინამდვილის იგივობა [2, გვ. 243]; მეორეს მხრივ, ბრუნოს სიტყვით — „და მაინც“, — მასში „შესაძლებლობა და სინამდვილე არაა აბსოლუტურად ერთი და იგივე“ [2, გვ. 243]. პირველი საწყისი აბსოლუტური განხორციელებაა, „მთლად“ დაუბოლოებელია ყველა თავის ატრიბუტში და ამიტომ მთლიანად არის ყოველივე ყოველივეში, უნივერსუმი მაინც დასრულების მდგომარეობაში მყოფი დაუბოლოებლობაა [2, გვ. 316], და არც თავად უნივერსუმი, არც მისი ნაწილი არაა ბოლომდე სინამდვილედ ქცეული შესაძლებლობა.

მიუხედავად იმისა, რაც ითქვა, ბრუნოს აზროვნება მიმართულია იქით, რომ წაიშალის კვალი ღმერთსა და უნივერსუმს შორის. „ყველა ნივთები იმყოფებიან — წერს ბრუნო — უნივერსუმში, და უნივერსუმი — ყველა ნივთებში; ჩვენ მასში ვართ, ის — ჩვენში“ [2, გვ. 278]. უნივერსუმი „ყოველივეა ყოველივეში“, მაგრამ, განსხვავებით პირველი საწყისისაგან, არა იმპლიციტე, არამედ ექსპლიციტე [2, გვ. 316].

ბრუნო ამტკიცებს უნივერსუმის უძრაობას, რომელსაც არავითარი მოსაზრებით, არავითარი საფუძველით „არ შეიძლება მიეწეროს მოძრაობა“

[2, გვ. 334]. „უნივერსუმს, როგორც განუსაზღვრელს და დაუბოლოებელს, არა აქვს არც ბოლოვადი და არც დაუბოლოებელი მოძრაობა“ [2, გვ. 338]. რამდენადაც უნივერსუმი დაუბოლოებელია და უძრავი, იხსნება საჭიროება მისი „მამოძრავებლისა“. უნივერსუმში მისი ნაწილებიც უძრავნი არიან. რაც შეეხება საკითხს ორი მამოძრავებელის შესახებ, ბრუ-ო კატეგორიულად წინააღმდეგია დებულებისა „ორი, ერთმანეთისაგან განსხვავებული დაუბოლოებელის აღიარების“ შესახებ [2, გვ. 341] ამიტომ, ბრუნოს აზრით, „განსხვავებული და დაპირისპირებული მოძრავი სხეულები“ უკვე უნივერსუმში ემთხვევიან ერთმანეთს და „შეადგენენ ერთ მთლიან უძრავს“.

უნივერსუმში, წერს ბრუნო, თავის თავში მოიცავს „ყველა დაპირისპირებულს ერთიანობასა და თანხმობაში“ [2, გვ. 273]. დაპირისპირებულთა ერთიანობა უნივერსუმში — აქტუალური დამთხვევაა და მის „ყოფიერებაშია“. უნივერსუმში „სივანე, სიგრძე და სიღრმე ერთხაირია, რადგან მათ ერთხაირად არა აქვთ საზღვარი და ერთხაირად დაუბოლოებელნი არიან“. უნივერსუმის დაუბოლოებლობა გულისხმობს განუსაზღვრელობას დროსა და სივრცეში. ამიტომ, მსგავსად სიგრძისა და სივანისა, აქ „საათი არ განსხვავდება დღისაგან, დღე წელიწადისაგან, წელიწადი საუკუნისაგან, საუკუნე მომენტი-საგან“ [2, გვ. 275]. მარადიულობასთან მიმართებაში დროის ეს მონაკვეთები ერთი და იგივეა და არ შეიძლება ითქვას, რომ მარადიულობა უფრო მეტი საათებისაგან შედგება, ვიდრე საუკუნეებისაგან. მსგავსად ამისა, „დაუბოლოებლობაში მტკაველი არ განსხვავდება სტადიისაგან, სტადიები ფარასანგებისაგან“; არ შეიძლება ითქვას, რომ დაუბოლოებელი მანძილი უფრო მეტი მტკაველისაგან შედგება, ვიდრე ფარასანგებისაგან.

დაუბოლოებელ უნივერსუმში ადამიანის ყოფიერება არაა უფრო მეტად მსგავსი, ერთიანი და იგივეობრივი, ვიდრე ყოფიერება ქიანჭველსი, ვარსკვლავისა, მთვარისა და მზისა და ა. შ.

დაპირისპირებულთა იგივეობის იდეა ბრუნოს ფილოსოფიაში განსაკუთრებულ თემად, რომელიც დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს მას დიალექტიკის ისტორიაში და ბუნებრივად აყენებს საკითხს მისი წინამორბედების შესახებ ამ მიმართულებით. ანალოგები რომ ძალიან ზოგადი არ აღმოჩნდეს, უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ბრუნოს შეხედულებანი დაპირისპირებულთა იგივეობაზე დაფუძნებულია აქტუალური დაუბოლოებლობის, ე. ი. შესაძლებლობის სრული განხორციელების დებულებაზე.

წერტილი, გრძობად სამყაროში, იმიტომაცა წერტილი და განსხვავებული ხაზისაგან, რომ შესაძლებლობა წერტილის ხაზად ქცევისა ჯერ არ არის განხორციელებული. ასევე, ხაზზე, როგორც ზედაპირისაგან განსხვავებულზე იმდენად შეიძლება მსჯელობა, რამდენადაც ჯერ არაა მისი შესაძლებლობა ზედაპირად ქცევისა, არაა სინამდვილედ ქცეული. და ა. შ. გრძობად სამყაროში, დანაწევრებისა და მოძრაობის სფეროში, ქცევადობის სფეროში განსხვავებულია ყოფიერების ერთი ფორმა მეორისაგან. იქ, სადაც შესაძლებლობა სინამდვილეს ემთხვევა, ყოფიერება ერთიანია, დაუნაწევრებელი და განუსხვავებული.

ცნობილია არისტოტელეს შეხედულებანი დაპირისპირებულთა მიმართების შესახებ ლოგიკისა და არსის სფეროში. დ პირისპირებული განსაზღვრების შეუძლებელია არსებობდეს „ერთდროულად“ არსის სფეროში, როგორც აქტუალურად არსებულში. შეუძლებელია ადამიანი იყოს ერთსა და იმავე

დროს ავადმყოფიც და კარგადმყოფიც. მხოლოდ იმ შემთხვევაში, წერს არისტოტელე, როდესაც საქმე ეხება „უნარს“, ე. ი. პოტენციალურ არსებობას, ანუ შესაძლებლობას, „როდესაც ლაპარაკია ნივთებზე მათში არსებული უნარის მიხედვით, ამ შემთხვევაში ერთსა და იმავეს (ერთსა და იმავე ნივთს) აქვს უნარი იქონიოს დაპირისპირებული განსაზღვრებანი“ [1] ნივთში, როგორც სინამდვილეში, დაპირისპირებულნი შეუთავსებელია.

ბრუნო კატეგორიულად უარყოფს „საწყალი არისტოტელეს“ შეხედულებას და ფიქრობს, რომ მტკიცება იმისა, თითქოს „შეუძლებელია დაპირისპირებულნი აქტუალურად დაემთხვენნ ერთმანეთს ერთსა და იმავე საგანში“, წარმოადგენს „უზგოუყველო ხეტიალს“ ანტიკური ფილოსოფიის ცნობილი წარმომადგენელისა, რომელიც „ვერ ახერხებს“ საკითხის მართებულ გადაწყვეტას და სწორ დასკვნამდე მისვლას. ბრუნოსათვის დაპირისპირებულთა ერთიანობა (იგვეობა) არის მოვლენა და სწორედ აქტუალურად არსებობს. ამავე დროს ის შეადგენს ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს „საიდუმლოებას“ ბუნებისა და „ვისაც სურს — წერს ბრუნო — შეიცნოს ბუნების უდიდესი საიდუმლოებანი“, მან უნდა განიხილოს და გაიგოს მისი მნიშვნელობა უნივერსუმში და მისი გამოვლენის ფაქტები ბუნებაში [2, გვ. 291—292].

ბრუნოს ერთ-ერთ მნიშვნელოვან წყაროს ამ საკითხში წარმოადგენს „ღვთაებრივი კუხანელი — გეომეტრიის შესანიშნავ საიდუმლოებათა აღმოჩენი“ [2, გვ. 287]. ძნელია, წერს ბრუნო, წარმოვიდგინოთ რაიმე, რომელიც ესოდენ განსხვავებული და დაპირისპირებული იყოს, ვიდრე სწორი და მრუდი ხაზები, მაგრამ თუ ავიღებთ კონკრეტულად ხორდას და რკალს, ნათელი გახდება, რომ უმცირესი ხორდა (სწორი ხაზი) უმცირეს რკალს (მრუდს) დაემთხვევა. წრეხაზი (მრუდი) უახლოვდება და ემთხვევა სწორ ხაზს არა მხოლოდ მათი უმცირესი ზომის შემთხვევაში; აღარ არსებობს განსხვავება სწორ ხაზსა და წრეხაზს შორის დაუბოლოებლად ვრცელ სივრცეში.

ბრუნო იზიარებს ბერნარდო ტელეზიოს (1509—1588) შეხედულებას, რომ სიტბოს საწყისი არაა არც თბილი, არც ცივი, არამედ მდგომარეობა, რომელიც სიტბოს და სიცივის იგვეობას წარმოადგენს. უფრო ზოგადი ფორმით ბრუნო წერს: ყველასათვის ნათელი უნდა იყოს, რომ მოსპობისა და აღმოცენების საწყისი ერთია; რომ „მოსპობა სხვა არაფერია, თუ არ აღმოცენება, და აღმოცენება — სხვა არაფერი, თუ არ მოსპობა“; ექიმისათვის „შხამის საწინააღმდეგო საუკეთესო საშუალება იგივე შხამია და „საუკეთესო თერიაკს გველი იძლევა“. სიყვარული არის სიძულვილი და სიძულვილი არის სიყვარული. მასასაღამე, „სუბსტანციაში და თავის ძირებში, სიყვარული და სიძულვილი, მეგობრობა და მტრობა ერთი და იგივეა“ [2, გვ. 291].

უნივერსუმში შედგება ურიცხვი (დაუბოლოებელი რიცხვის) სამყაროებისაგან, რომელთა მხოლოდ ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილს შეადგენს ჩვენი დედამიწა. უნივერსუმის ერთიანობიდან გამომდინარეობს ღებულება მის ერთ და იგივე ელემენტების შესახებ (ჰაერი, წყალი, მიწა, ცეცხლი და ეთერი), და მოძღვრება ერთსა და იმავე კანონზომიერებაზე, რომელიც მთელ უნივერსუმში მოქმედებს. ამით იხსნება არსებითი განსხვავება უნივერსუმის შემადგენელ

სამყაროებსა და, რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, ჩვენი სამყაროს მიწიერ და ზეციერ ნაწილებს შორის.

არაერთგზისაა აღნიშნული ფილოსოფიის დასავლეთისა და განსაკუთრებით საბჭოთა მკვლევარების მხრივ, რომ ბრუნოს მოძღვრების ჩამოყალიბებაში უნივერსუმის დაუბოლოებლობის შესახებ, ძალიან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მისი დროის საბუნებისმეტყველო ცოდნას და, კერძოდ, კოპერნიკის აღმოჩენას. მაგრამ, მიუხედავად პელიოცენტრისტული სისტემის უდიდესი პროგრესული მნიშვნელობისა და შუა საუკუნეების შეხედულებათა დაძლევის თვალსაზრისით, კოპერნიკის შეხედულებანი წარმოადგენს უფრო მეტად საფუძველს ფილოსოფიური განზოგადოებისათვის, ვიდრე ფილოსოფიას.

ბრუნოსთან სამყაროს დაუბოლოებლობა გულისხმობს განუსაზღვრელობას, როგორც დროში, ასევე სივრცეში, წინააღმდეგ არისტოტელესი, რომელიც — თუმცა იცავს სამყაროს მარადიულობის იდეას, რაც მას ათავისუფლებს საჭიროებისაგან შეიშუშაოს კოსმოგონიის რაიმე სურათი, მაგრამ მისი შეხედულებანი სამყაროს აღნაგობაზე, მის ცენტრზე და ირგვლივ განლაგებულ სფეროებზე, „პირველ ცაზე“ და სხვ. — გამოხატავს სამყაროს ვრცელ ბოლოვანობის იდეას. ღვთაება აქ მართავს უმაღლესი სფეროს ყოველდღიურ წრებრუნვას და ყოველი ცალკეული სფერო ღებულობს თავის მოძრაობას მარადიული და უძრავი სფერო სუბსტანციისაგან.

წინააღმდეგ არისტოტელეს შეხედულებისა, რომელიც, ბრუნოს სიტყვით, „არაფერს ათავსებს ცის იქით“ [2, გვ. 307] და ქადაგებს სამყაროს სასრულობის იდეას, ბრუნო ფიქრობს, რომ „ბევრად უფრო ძნელია“ წარმოიდგინო სამყარო დასრულებულად, ვიდრე მოიაზრო უნივერსუმი დაუბოლოებლად და უზომოდ“. რადგან, განაგრძობს ბრუნო, „ჩვენ ვერ დავაღწევთ თავს სიცარიელეს, თუ უნივერსუმი დაბოლოებულად ჩავთვალეთ“. აქედან ცხადია, რომ დავის საგანს არისტოტელეს მიმართ შეადგენს ამ შემთხვევაში ვრცელი, სხეულებრივი დაუბოლოებლობა და მისი აქტუალობა. ჩვენს შორის არ არსებობს უთანხმოება, წერს ბრუნო, როდესაც საქმე „უსხეულო დაუბოლოებლობას“ ეხება, მაგრამ რატომაა შეუძლებელი „სხეულებრივი დაუბოლოებლობა?“ [2, გვ. 311].

ბრუნოს მიხედვით, უნივერსუმი დაუბოლოებელია დროშიც და სივრცეშიც: „...ჩვენ ვამბობთ, რომ არსებობს დაუბოლოებელი, ე. ი. ზღვარდაუდებელი ეთერის სფერო, რომელშიც იმყოფება ურიცხვი და დაუბოლოებელი სხეულები, როგორებიცაა ღვთაებები, მთვარეები, მზეები, და რომლებსაც ჩვენ ვუწოდებთ სამყაროებს“ [2, გვ. 329].

შეხედულებანი უნივერსუმზე და სამყაროებზე ვითარდება ბრუნოს დილოგებში არისტოტელეს დაუნდობელი კრიტიკის ფონზე. ერთი ასეთი გამოთქმა ზევით გვქონდა დამოწმებული. გვხვდება ასეთებიც: „ეს სოფისტი“, „სულერი მათხოვარი“, უნიადაგო ფილოსოფოსი, რომელიც ჰაერში აგებს თავის კოშკებს და სხვ. ასეთივე ტონითაა გამსჭვალული ბრუნოს გამოთქმები, რომლებიც მატერიისა და ფორმის საკითხებს ეხება.

არისტოტელეს მიხედვით, მატერია სუფთა შესაძლებლობაა, რომელსაც არსებობას ფორმა ანიჭებს. სუფთა სინამდვილე მხოლოდ ფორმაა, რომელიც ენტელექტის წარმოადგენს. მატერიისა და ფორმის ერთიანობა ქმნადობის, წარმავალი მოვლენების სფეროა და მატერიას, როგორც მიზეზს, გრძნობად სინამდვილეში აქვს ადგილი. ენტელექსია, როგორც მატერიისაგან მთლიანად

დაცლილი, არის მიზანი, საითაც საბოლოოდ გრძნობადი მისწრაფვის და მას მიზეზი, არისტოტელეს ტერმინოლოგიით, იმ მნიშვნელობით შეიძლება ეწოდოს, რომ ის მიზნობრივი მიზეზია. მატერია არის მიზეზი ქმნადის სიმრავლისა და დანაწევრებისა, ფორმა — მათი ერთიანობისა. ყოველი ცალკეული არსი, როგორც ქმნადი, მისწრაფვის ფორმისაკენ (იდეალურისაკენ), ერთიანობა გამოირიცხებოდა მატერიაში, როგორც შესაძლებლობაში, როგორც ფორმის ზემოქმედების საგანში.

შუა საუკუნეების სქოლასტიკამ, კერძოდ თომა აკვინელმა, არისტოტელეს შეხედულებანი ძირითადი დოგმატის და დასაბუთებისა, და კრეაციონიზმის გამართლების მიზნით გამოიყენა. მატერიის, როგორც მხოლოდ შესაძლებლობის და არარსის ქმნადად გადაქცევა ფორმის მეშვეობით, ღმერთის მიერ სამყაროს შექმნის, არარსის არსად მოყვანის თეორიულ საფუძვლად იქცა. მეორეს მხრივ, რამდენადაც თვით ღმერთში არ არის და არც შეიძლება იყოს მატერია, არ შეიძლება სამყაროს წარმოქმნა იყოს ემანაციის შედეგი [7, გვ. 217—218].

ბრუნოს ფილოსოფიურ ნააზრევში მატერიის საკითხს დიდი ადგილი აქვს დათმობილი და მისი მსჯელობანი ფორმისა და მატერიის ერთიანი საფუძვლის დასაბუთებას ისახავს მიზნად. მატერია, ბრუნოს აზრით, არაა ისეთი რამ, რაც „ფაქტობრივად იყოს მოკლებული ფორმას“ და მატერიის ცნება, როგორც შესაძლებლობისა „წმინდა ლოგიკური“ გზით არის დაცლილი ფორმისაგან. ესაა გზა არისტოტელესი, „რომელსაც არასოდეს არ ეზარება დაანაწევროს გონებით ის, რაც განუყოფელია ბუნებისა და ჭეშმარიტების შესაბამისად“. ბუნებას, მსგავსად ხელოვანისა, „აუცილებლობითა აქვს მატერია თავისი მოქმედებისათვის“. რადგან შეუძლებელია არსებობდეს მოქმედი და არ ჰქონდეს ის, რისგანაც უნდა გააკეთოს, ის, რისგანაც უნდა წარმოქმნას. ამავე დროს, ფორმა, გარკვეული მიმართებით, ისეთივე შესაძლებლობაა შესაძლებლობა ქმნისა, წარმოქმნისა, როგორც მატერია არის შესაძლებლობა შესაქმნელისა, წარმოსაქმნელისა. მათი ძირის განხილვის თვალსაზრისით ორივე სინამდვირეა და სუბსტანციურია. ამიტომ ბუნების ახსნისათვის, ბრუნოს მიხედვით, აუცილებელია „ორგვარი სუბსტანციის აღიარება: ერთია—ფორმა, მეორე—მატერია“ [2, გვ. 226]. როგორც სუბსტანციური მატერია, ასევე სუბსტანციური ფორმა, ანუ სული—დაურღვეველია და მოუსპობადი. არც ერთი მათგანი არასოდეს და არც ერთ სფეროში, სხეულებრივსა, თუ იდეალურში, არ კარგავენ თავის ყოფიერებას. ბუნებაში მოვლენათა გაუთავებელი ცვალებადობისა და თანმიმდევრობის გვერდით მატერია უცვლელი და იგივეობრივი რჩება.

მოდღერება ორ, მატერიალურ და სულიერ (ფორმალურ) სუბსტანციასზე არ ნიშნავს დუალიზმს. არსებულ ნივთებს, რომლებიც ფილოსოფიაში ძველთაგანვე ორ ძირითად ჯგუფად იყო გაყოფილი, აუცილებლად უნდა ჰქონდეს არსებობის ერთიანი პრინციპი (საწყისი). ამის შესაბამისად, ბრუნოს აზრით, მატერიალური სუბსტანცია და ფორმალურიც საბოლოოდ ერთ არსზე და ერთ ფესვზე დაიყვანება“ [2, გვ. 247]. ეს „ფესვი“ პირველსაწყისი და უნივერსულია. მატერიის ბრუნოსეული გაგება მის ამაღლებას, მაღალ სფეროებში აყვანას ნიშნავს. მატერიის არსებობა ვრცელდება მთელ არსზე, ღმერთიდან უნივერსუმამდე და გრძნობად სამყარომდე. ყოველი ამ სფეროთაგანი გულის-

ხმობს შესატყვის სუბსტრატს, და ეს სუბსტრატი ყველგან ეროი და იგივე მატერიაა.

ბრუნოს შეხედულება ამ საკითხზე კიდევ უფრო შორს მიდის. ყოველგვარი განსხვავება, მისი სიტყვით, სხვადასხვაობა და სიმრავლე ბუნებაში მომდინარეობს ფორმისაგან, მატერია მასში ყოველთვის ერთი და იგივეა. მატერია ინახავს ფორმას და უკუაგდება მას, რათა სხვა ფორმა მიიღოს. ამიტომ უფრო სწორი იქნება ვიფიქროთ, რომ ფორმას უნდა ჰქონდეს სურვილი და მისწრაფება მატერიისაკენ [2, გვ. 271].

ბრუნო ხაზს უსვამს, რომ მატერიის მიხედვით გაგება დიამეტრალურად განსხვავდება პერიპატეტიკოსებისა და არისტოტელესაგან, რომელიც „ზოგიერთმა სასაცილო და ანაფორაში შემოსილმა გაწაფულმა მეტაფიზიკოსმა“ — „თავის ღმერთად“ გამოაცხადა და მისი გავლენით „შეთხზა“ ზოგადი, („ადამიანობა“, „სოკრატობა“, „ხარობა“, „ცხენობა“ და სხვ.), როგორც მატერიისაგან თავისუფალი ფორმა. ბრუნო არ იზიარებს არც ავიციბრონის (იბნ გებიროლის, XI ს.) აზრს, რომელიც ზედმეტად აუფასურებს და ამდაბლებს ფორმას მატერიასთან შედარებით და მიიჩნია მატერია „ღმერთად, რომელიც იმყოფება ყოველ ნივთში“ [2, გვ. 236].

ბრუნოს წყაროს აქ „სხვა“ მოაზროვნეები წარმოადგენენ, რომელთა მიხედვით „მატერია საერთოა ინტელიგიბელური და ვრძობადი სამყაროებისათვის“ და რომლებიც ამით მატერიას „ახალ მნიშვნელობას ანიჭებენ“. ამ მოაზროვნეთა შორის ბრუნოს ყურადღებას განსაკუთრებით პლოტინი იმსახურებს და მას იმოწმებს. „თუ ინტელიგიბელურ სამყაროში — გადმოგვიცემს ბრუნო პლოტინის სიტყვებს — არსებობს სიმრავლე და მრავალი სახეები, მაშინ იქვე აუცილებლად უნდა არსებობდეს რაღაც ზოგადი ნივთი მათი განსხვავებისა და თავისებურების გვერდით“. ის, რაც ზოგადია და საერთო, არის, პლოტინის მიხედვით, მატერია; ის, რაც ქმნის განსხვავებას, არის ფორმა პლოტინის ერთ-ერთი მოსაზრება, რომელსაც ამ შემთხვევაში ბრუნო იმოწმებს, ისაა, რომ ხილული სამყარო ინტელიგიბილური სამყაროების ძაბვად და ეს უნდა ეხებოდეს ამ სამყაროების შედგენილობასაც. უმაღლესი სამყარო არის არა მხოლოდ მთელი და განუყოფელი, არამედ გაყოფილი და განსხვავებული. ეს გაყოფა და სხვადასხვაობა მასში „შეუძლებელია“ მატერიის, როგორც საფუძვლის გარეშე [2, გვ. 257].

საკითხის სირთულე, მისი გადაწყვეტის სიახლე და თავისებურება სქოლასტიკაში გავრცელებულ შეხედულებასთან შედარებით, აიძულებს ბრუნოს ვასცეს უფრო გარკვეული პასუხი პრობლემას. ყოფიერება, ბრუნოს მიხედვით, წარმოადგენს სხეულებრივი და უსხეულო (იდეალური) ყოფიერების ერთიანობას და თვითუფლ მათგანს შეესაბამება სხეულებრივი და უსხეულო შესაძლებლობა, ისევე, როგორც — სხეულებრივი და უსხეულო სინამდვილე. ამის შესაბამისად არსებობს სხეულებრივი მატერია, და მეორე მხრივ უსხეულო მატერია. განსხვავდებიან ისინი ფორმალურად, როგორც ორი სახე ერთ გვარში, მსგავსად ღომისა და ადამიანისა, რომლებიც განუსხვავებელნი არიან „საერთო ბუნებით“, მაგრამ განსხვავდებიან სპეციფიკური ნიშნებით.

არსებითად განსხვავება მატერიის ორ სახეობას შორის განსაზღვრულია მათი შესაძლებლობის განხორციელების (სინამდვილედ ქცევის) ფორმით. მარადიულ მოვლენებში მატერია ხორციელდება ყოველთვის, როგორც ერთიანი (და ამავე დროს სინამდვილის ერთიან ფორმაში); ცვალებად მოვლენებში —

სინამდვილის (განხორციელების) განსხვავებულ ფორმებში. პირველ შემთხვევაში მატერიას აქვს ყოველივე, რაც შეიძლება ჰქონდეს, და არის ის, რაც შეიძლება იყოს, ე. ი. მარადიულ მოვლენებში შესაძლებლობა ხორციელდება ერთბაშად, ყოველთვის და ერთობლივად. მეორე შემთხვევაში ის არის, რაც შეიძლება იყოს, და აქვს მას ყოველივე, რაც შეიძლება ჰქონდეს, მაგრამ მრავალჯერ, განმეორების ფორმაში, სხვადასხვა დროს და გარკვეული თანმიმდევრობით [2, გვ. 260; შდრ. 8, გვ. 148—149]. პირველ შემთხვევაში განხორციელება მთლიანია, სრულია და მატერია აქტუალურად ფლობს ყოველივეს, დროისა და მოძრაობის გარეშე. მეორე შემთხვევაში — მისი განხორციელება მისი ნაწილების ცვალებადობას გულისხმობს. აქ მატერია ქცევადობის პირობებში რჩება, განსხვავების, ცვალებადობის და მოძრაობის მდგომარეობაში იმყოფება.

ამგვარად, ბრუნოს აზრით, მატერიის არც ერთი ამ სახეობათაგანი არაა არასოდეს უფორმო, არც მარადიულ და არც ცვალებადობის სფეროში. ის ყოველთვის აქტუალურია, თუმცა თვითეული მათგანი სხვადასხვაგვარად ღებულობს ფორმას. პირველი — „მარადიულობის მომენტში“, ერთდროულად, შეკუმშულად, როგორც ერთიანი და ყოველივე ყოველივეში. მეორე — დროის მომენტში, თანმიმდევრულად, როგორც სიმრავლე და ცალკეული ნივთი ცალკეული ნივთის შემდეგ [2, გვ. 263—264; შდრ. 8, გვ. 153—154].

რამდენადაც მატერია მარადიულია და ყოველთვის გაფორმებული, ამდენად, მატერია აწარმოებს ნივთებს თავისი თავისაგან და არ ღებულობს მათ გარედან.

წინააღმდეგ არისტოტელესი, რომლის შეხედულებანი მატერიაზე ბრუნოს „აბსტრაქტული“ მოაზრება, აქაც, მატერიაზე მოძღვრების ამ ნაწილშიც — ორგვარი მატერიისა და მათი განხორციელების სხვადასხვა ფორმებზე. ბრუნოს წყაროს „პლატონიკოსების სკოლის მეთაური“ — პლოტინი წარმოადგენს, რომლის შეხედულებებსაც ბრუნოს წარმოადგენილი მოსაზრებანი მთლიანად ემთხვევა. მთავარი ისაა, და ამაზე ბრუნო ხაზგასმით ლაპარაკობს, რომ „რაოდენ შეუძლებელადაც არ უნდა წარმოგვიდგეს მატერიის ზოგადი საფუძვლის პოვნა“, — ასეთი მატერია არსებობს² [2, გვ. 260].

Ш. В. ХИДАШЕЛИ

К ВОПРОСУ О ФИЛОСОФСКИХ ИСТОЧНИКАХ ДЖОРДАНО БРУНО

Резюме

В науке нет однозначного ответа на поставленный автором статьи вопрос. Существуют различные мнения относительно особенностей философского мировоззрения Бруно, а также о его наследстве и источниках. Среди предшественников Бруно называют Гераклита, Аристотеля, Платона, Ибн-Рошда, Ибн-Сину, гелиоцентрическую систему Коперника, но никогда, или почти никогда — неоплатонизм.

² საყურადღებოა, რომ პროკლეს მატერია გამოადგება ამ ტრიადის (ზღვარი, უსაზღვრო, ნარევი) ერთ-ერთი წევრიდან (უსაზღვროდან), რომელიც მოთავსებულია პროკლესთან გონისა და ღვთაებრივი მონადების ზევით.

Между тем, по мнению автора статьи, Аристотель в сочинениях Бруно является лишь объектом критики. И критика, часто резкая, относится не только к Аристотелю «схоластиризованному», но и к его подлинным положениям. Отношение Бруно к философии Аристотеля служит подтверждением того, что в представлении философа эпохи Ренессанса существует тесная идейная связь между средневековой схоластической философией и идеями Аристотеля, и критика схоластики предполагает в значительной степени критику Аристотеля.

Изучение сочинений Бруно подтверждает, что его авторитетами являются Плотин — среди представителей древней философии, и Николай Кузанский — среди философов нового времени. Если принять во внимание, что основные идеи Николая Кузанского восходят к неоплатонизму, опосредствованному Псевдо-Дионисием, то следует согласиться с мнением, усматривающим истоки философии Бруно в неоплатонизме.

Особенно наглядно идейные аналогии между неоплатонизмом и философией Бруно можно усмотреть как в положениях, непосредственно восходящих к неоплатонизму (и, в частности, к Плотину), так и во взглядах, берущих начало в философии Николая Кузанского. Аналогии очевидны и в положениях, представляющих дальнейшее развитие неоплатонизма.

В первоначале, согласно Бруно, абсолютная возможность совпадает с абсолютной действительностью.

Первоначало содержит в себе все противоположности.

Постижение первоначала возможно путём отрицания.

Вселенная бесконечна как во времени, так и в пространстве и содержит в себе бесконечное количество миров. Единство этих миров обусловлено тождеством их составных элементов и господствующей в них общей закономерностью.

Учение Бруно о материи принципиально отличается от учения Аристотеля и совпадает со взглядами Плотина. В противовес Аристотелю, взгляды которого о материи представляются Бруно «абсурдными», источником Бруно в данном случае служит тот же «Плотин, главарь школы Платона».

ლიტერატურა

1. არისტოტელე, მეტაფიზიკა, XI, 9; შტრ. ფიზიკა, III
2. Бруно Дж. Диалоги, 1949.
3. Горфункель А. Х. Джордано Бруно, М., 1965.
4. Дыниш М. А. Человек элице и космос в философии Джордано Бруно. «Вопросы философии» № 9, 1966.
5. Лосев А. Ф. Статьи по истории античной философии для IV—V томов филос. энциклопедии, М., 1965, на пр. рук.
6. Соколов В. В. К исторической характеристике пантеизма в западноевропейской философии, «Философские науки», 4, 1960.
7. Штёкль А! История средневековой философии, М., 1912.
8. Giordano Bruno, Von Ursache, dem Princip und dem Einen, übersetzt von P. Seliger, Leipzig
9. Nelson J. Ch. Renaissance Theory of Love, the context of Giordano Bruno's heroic furori, New-York, 1958.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ფილოსოფიის ინსტიტუტმა

ნაპო კვარაცხელია

ტრადიციული შემეცნების თეორიის მსოფლმხედველოვანი
კოზმოსი და მისი კრიტიკა

შემეცნება ადამიანური ყოფიერების ერთ-ერთი არსებითი თავისებურებაა. ჯერ კიდევ არისტოტელე აღნიშნავდა, რომ ადამიანი ბუნებით შემეცნებისაკენ ისწრაფვის. ადამიანის ბუნებაში ჩადებულ ამ ღრმა მისწრაფებას, — გაიგოს ყველაფერი, რაც მასში და მის გარშემო ხდება, — ძველმა ბერძნებმა თავიანთ ენაზე ფილოსოფია უწოდეს. ამდენად, შემეცნება ადამიანის არსების, მისი კულტურულ-ისტორიული მოღვაწეობის უაღრესად მრავალმხრივი და ყოვლისმომცველი მახასიათებელია: შემეცნება, თუ შეიძლება ასე ითქვას, გამსჭვალავს და განწონის ადამიანის კულტურული მოღვაწეობის ყველა სხვა სახეს, სინამდვილისადმი მის ყველა შესაძლო მიმართებათა მთელ სისტემას. როგორც ჩანს, დიდ გერმანელ ფილოსოფოსს ჰეგელს სწორედ ამან მისცა საფუძველი გამოცხადებინა შემეცნება ადამიანური მოღვაწეობის ერთადერთ ფორმად. ჰეგელის მიხედვით ხომ საბოლოო ანგარიშით ადამიანის მიერ შექმნილი მთელი კულტურა, საერთოდ ყველაფერი არის შემეცნება, ცოდნა. თვით რელიგიური რწმენაც შეფარული ცოდნაა. ცხადია, ჩვენთვის სრულიად მიუღებელია შემეცნების ჰეგელისეული აბსოლუტიზაციის იდეა, მაგრამ ერთი რამ უთუოდ უნდა აღინიშნოს: ჰეგელმა სწორად შეამჩნია შემეცნების განმსაზღვრელი და ფუნდამენტური მნიშვნელობა ადამიანის არსებისათვის. და მართლაც, ადამიანი იმეცნებს მაშინაც კი, როცა იგი საკუთრივ მეცნიერების სფეროში არ იმყოფება: ვარსკვლავებით მოჭედულ ცას უმზერს თუ სინამდვილეს პრაქტიკულად გარდაქმნის, მშვენიერების ჭერებით ტკბება თუ სიკეთეს სჩადის, — ადამიანი მეტ-ნაკლებად ყოველთვის იმეცნებს.

რაკი ეს ასეა, შემეცნების თეორია, როგორც შემეცნების ფენომენის ფილოსოფიური გააზრება, ადამიანზე ზოგადფილოსოფიური მოძღვრების შემადგენელ ნაწილად გვევლინება და როგორც ასეთი, იგი ადამიანის არსების გარკვევის სამსახურში ღვას¹. ამ მხრივ შემეცნების თეორია მსოფლმხედველობას წარმოადგენს. რა არის ადამიანი როგორც შემეცნებელი არსება, რაში მდგომარეობს შემეცნების საზრისი და საბოლოო მიზანდასახულობა, რა ადგილი უკავია საკუთრივ შემეცნებით მოღვაწეობას ადამიანის კულტურულ-ისტორიული მოღვაწეობის მთლიან სტრუქტურაში და ა. შ. აიწყება საკითხებისა, რომლებზედაც შემეცნების თეორიამ უნდა უბასუხოს.

I. შემეცნება როგორც ფილოსოფიური პრობლემა
ძველმა ბერძნებმა შენიშნეს, რომ ფილოსოფოსობა, საერთოდ შემეცნება გა-

¹ ცხადია, ეს აზრი შემეცნების თეორიის, როგორც დამოუკიდებელი ფილოსოფიური დისციპლინის, უარყოფად არ უნდა გვეგოთ. აქ მხოლოდ იმის ხაზგასმა გვინდა, რომ შემეცნების თეორია არ დაიფუძნება შემეცნების რეალური პროცესის უბრალო დესკრიფციასზე. მან, ამასთანავე, უნდა გავგაგებინოს საშუაროსადმი ადამიანის მიმართების შემეცნებითი ასპექტი, — ის, თუ რა არის ადამიანი როგორც შემეცნებელი არსება. უფრო დაწვრილებით ამის ნათელყოფას შემდეგ წერილში შევეცდებით.

კვირებით იწყებო. თავდაპირველად სინამდვილის საგნები და მოვლენები ადამიანის მაძიებელ ცნობიერებას წარმოუდგებოდა, როგორც იღუმალებით მოცული, საკვირველი და გასაოცარი. საერთოდ შემეცნება, ალბათ, იმით იწყება, რომ ადამიანებმა გაიოცეს და გაიკვირვეს ის გარემომცველი სამყარო, რომელიც მათი ცნობიერების წინაშე იდგა როგორც გამოცანა, საიდუმლოება. გაკვირვების შედეგად იწყეს ადამიანებმა სამყაროს საკვირველ მოვლენებზე დაკვირვება, მათი ფილოსოფიური განხილვა. სამყაროს ამ საოცარ და საკვირველ მოვლენათა რიცხვს მიეკუთვნება თვითონ შემეცნებაც.

თავდაპირველად ადამიანის გონება გარემომცველი სამყაროს, ობიექტურ-სუბსტანციალური ყოფიერების საკითხებით ინტერესდებო. და ეს სრულიად გასაგებია და ცხადია: ჯერ სინამდვილის რეალურ შემეცნებას უნდა ეარსება, რომ შემდეგ მასზე ფილოსოფიური რეფლექსია მომხდარიყო. ჯერ იყო შემეცნების ფაქტი, ხოლო შემდეგ მისი ფილოსოფიური გაზრება. ისტორიულად ონტოლოგია უსწრებდა წინ გნოსოლოგიას.

ფილოსოფიური აზროვნების განსაზღვრულ საფეხურზე თვითონ შემეცნების ფენომენის გადაქცევა ადამიანის შემეცნებითი ინტერესის საგნად წარმოადგენდა დიდ შემობრუნებას, გარკვეულ გარდატეხას არა მხოლოდ ფილოსოფიის ისტორიაში, არამედ საერთოდ კაცობრიობის კულტურის ისტორიაში. ეს გარდატეხა მოასწავებდა შემობრუნებას ბუნების შემეცნებიდან ადამიანის თვითშემეცნებისაკენ. შეიძლება ითქვას, რომ შემეცნების თეორია და ადამიანისმცოდნეობა სოკრატესთან წარმოიშვა და ჩამოყალიბდა შემეცნების თეორიის სახით. ამიტომ, ჩვენი აზრით, შემთხვევითი არ ყოფილა ის გარემოება, რომ სოკრატეს მიერ შემეცნების პრობლემა დაისვა როგორც ეთიკური პრობლემა, როგორც ადამიანის ზნეობრივი არსების პრობლემა.

სოკრატესთან საკითხი მეტად თავისებურად ისმის, რაც განსაკუთრებით საგულისხმოა ჩვენთვის. ჯერ ერთი, ყოველგვარ ადამიანურ შემეცნებას, ნებისმიერ კონკრეტულ ცოდნას სინამდვილის ამა თუ იმ სფეროზე ლოგიკურად წინ უსწრებს თვითონ შემეცნების რაობის, ცოდნის ბუნების გამოკვლევა. რაიმეს შესახებ ცოდნა აუცილებლობით გულისხმობს თვითონ ცოდნის არსების ცოდნას წინასწარ მოცემულად. შესაბამისად, ზოგადის ცოდნა, ცნებითი შემეცნება უფრო ნამდვილია და ლოგიკურად წინ უსწრებს ერთეული მოვლენების შესახებ ჩვენს წარმოდგენებსა თუ შეხედულებებს როგორც მოჩვენებით, არაჰეშმარიტ ცოდნას. ამიტომ სოკრატეს ღრმა რწმენით, შემეცნების, ცოდნის არსების შესახებ დასმული კითხვა, თავისი საზრისისა და მნაშენლობის მიხედვით, ყველა სხვა კითხვაზე ძირეულია და უწინარესი. პლატონის დიალოგ „თეეტეტში“ სოკრატე თანამოსაუბრეებთან სწორედ ამ მიმართულებით ავითარებს თავის მსჯელობას [8, გვ. 230—31].

მეორე, ჩვენთვის უფრო მნიშვნელოვანი და საინტერესო მომენტი სოკრატეს ნააზრევისა ის არის, რომ აქ პირველად მთელი პრინციპულობით ცოდნის რაობის ძირების პრობლემა ორგანულად დაუკავშირდა ადამიანის რაობის, მისი ზნეობრივი თვითშემეცნების პრობლემას. ამ ვითარებას კარგად გამოხატავენ სოკრატეს ცნობილი დებულებები: ცოდნა არის სიკეთე, რომლის სიღრმე და ღირებულება, უწინარეს ყოვლისა, სწორედ ამაში უნდა დავინახოთ. სოკრატესთან ცოდნის რაობის საკითხი ისმის არა როგორც თვითმიზანი, წმინდა შემეცნების თეორიული კითხვა, არამედ როგორც ეთიკური პრობლემატიკისადმი დაქვემდებარებული და, საბოლოო ანგარიშით, ამ უკანას-

კნელის მიერ მოთხოვნილი პრობლემა. იმს გარკვევა, თუ რა არის სიკეთე, ქეშმარიტება, მშვენიერება, სამართლიანობა, სიამაგე და ა. შ. ადამიანის ბუნების, მისი სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური დანიშნულების, მისი ცხოვრების საზრისისა და ზნეობრივი არსების შემეცნებას ნიშნავს. ამიტომ სოკრატეს მიერ შემუშავებული ირონიისა და მაიევტიკის მეთოდები ადამიანის მიერ საკუთარი ყოფიერების თვითგაგებისა და ზნეობრივი თვითსრულყოფის ამ უმაღლესი მიზნის მიღწევის საქმეს ემსახურება. ცოდნაზე მოძღვრება, ცოდნის თეორია სოკრატეს ზოგადი ფილოსოფიურ-ანთროპოლოგიური და ეთიკური მოძღვრების ორგანული ნაწილია. სოკრატეს ღრმა ჩანაფიქრითა და თავდაპირველი განზრახვით, შემეცნებაზე მოძღვრება, ცოდნის თეორია ისევე არის ადამიანის არსების შესახებ მოძღვრება, როგორც ეთიკა. ცოდნის რაობის გაგებამ ჩვენ ადამიანის არსების გაგებამდე უნდა მიგვიყვანოს, მისი ყოფიერების უღრმესი შრეები უნდა გვაწვდომინოს, ვინაიდან ადამიანია ის, ვინც ცოდნას ქმნის, შემეცნებას ახორციელებს. მაშასადამე, სოკრატეს აზრით, ცოდნის თეორიას არანაკლებ ევალება ეთიკასთან ერთად გავგაგებინოს ადამიანის ადგილი და ზნეობრივი დანიშნულება სინამდვილის საზოგადოებრივსა და ბუნებრივ წყობაში.

ამრიგად, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ შემეცნების თეორიის ძირითად ამოცანაზე და საბოლოო მიზანზე არსებითად სწორად იქნა მანიშნებული მისი წარმოშობის საწყისშივე — იქ, სოკრატეს ფილოსოფიაში, სადაც უმთავრესი პრობლემა, გამოკვეთილი სახით, პირველად დაისვა. გარკვეული აზრით შეიძლება ისიც ითქვას, რომ ამ მხრივ გნოსეოლოგიური აზროვნების შემდგომი განვითარება შემეცნების თეორიაში პოზიტივისტურად ორიენტირებული სკოლების წარმოშობამდე მეტ-ნაკლებად სოკრატეს მიერ მინიშნებულ გზას მიჰყვებოდა. შემეცნებისთეორიული აზროვნების დაკავშირება ადამიანის თვითშემეცნების, მისი არსების პრობლემასთან, სოკრატეს ნააზრევს უქვეველად ხდის დიდი შემობრუნების პუნქტად ანტიკური ფილოსოფიის ისტორიაში.

მართალია, შემეცნებისთეორიული აზროვნების შემდგომი განვითარება მეტ-ნაკლებად სოკრატეს მიერ მინიშნებულ გზას მიჰყვებოდა, მაგრამ ახალსა და უახლესს ბურჟუაზიულ ფილოსოფიაში ეს ტენდენცია თანდათანობით დავიწყებას მიეცა, ხოლო პოზიტივისტურ და სტრუქტურალისტურ ეპისტემოლოგიაში იგი თითქმის სრულიად გაქრა. პოზიტივიზმმა გნოსეოლოგიური კვლევა-ძიების ამოცანა მეცნიერული ცოდნის ანალიზით შემოსაზღვრა, რაც ნიშნავდა შემეცნების რაობის ანალიზს ადამიანის არსებისაგან განყენებულად. შემეცნების თეორია უნაშთოდ დაყვანილი იქნა ცოდნის თეორიაზე — მეცნიერული შემეცნების ლოგიკისა და მეთოდოლოგიის საკითხების კვლევაზე ისე, რომ აბსოლუტურად მხედველობაში არ მიიღება შემეცნების რაიმე მძიმართება ადამიანის არსებისადმი, მისი ყოფიერების ძირითადი პრობლემებისადმი. ადამიანი მთლიანად გაქრა შემეცნებისთეორიული აზროვნების ჰორიზონტიდან. გამოხატავს რა სტრუქტურალისტური მსოფლმხედველობის ძირითად მისწრაფებას, მიშელ ფუკო აღნიშნავს: „ღღეს აზროვნება შესაძლებელია მხოლოდ ცარიელ სივრცეში, სადაც უკვე აღარ არის ადამიანი“ [11, გვ. 438]. მისი აზრით, ადამიანი — ეს ქიშკრა, არც ისე დიდი ხნის, 200 წლის წინანდელი გამოგონებაა და იგი ისევე უნდა გაქრეს თანამედროვე მეცნიერული აზროვნების საკმაოდ ჭრელი რუკიდან. თანამედროვე აზროვნება

თანდათანობით გამოდის ამ 200 წლოვანი „ანთროპოლოგიური ძილსაგან“ და აშკარად ანტიანთროპოლოგისტურ ხასიათს იძენს. მ. ფუკოს ღრმა რწმენით, თანამედროვე ფილოსოფიის ამგვარი სულსკვეთების სათავესთან დგას ფრიდრიხ ნიცშე, რომელმაც ევროპულ კაცობრიობას ღმერთის სიკვდილთან ერთად, ფაქტიურად, ადამიანის სიკვდილიც აუწყა, რამეთუ ღმერთი და ადამიანი ურთიერთის თანაარსნი არიან [11, გვ. 437]. მაშასადამე, მ. ფუკოსა და საერთოდ პოზიტივისტურად ორიენტირებული სტრუქტურალისტური ეპისტემოლოგიის მიხედვით გამოდის, რომ არა მხოლოდ შემეცნების თეორიამ უნდა მოახდინოს ადამიანის არსებობისაგან აბსოლუტური განყენება, აბსტრაქცირება, მასზე მსჯელობისაგან თავის შეკავება, არამედ საზოგადოდ მეცნიერული შემეცნების ყველა სხვა სახემაც, თუ მკაცრი მეცნიერულობის მიღწევა გვესურს. ასე, თანდათანობით, პოზიტივიზმში ენოსეოლოგია თვითმიზნულ საქმიანობად იქცა, — ისეთ რამედ, რომელსაც არაფერი ესაქმება ადამიანის ყოფიერების გაგების ამოცანასთან. სოკრატეს თავდაპირველი გაგება შემეცნების თეორიისა, როგორც ადამიანის თვითშემეცნების სამსახურში მყოფისა, საბოლოოდ სრულ დავიწყებას მიეცა. ევზისტენციალისტების, უწინარეს ყოვლისა კი მ. ჰაიდეგერის, ენერგული მოთხოვნა ძველი ბერძნული ონტოლოგიური ტრადიციების აღდგენის თაობაზე, როგორც ჩანს, სხვა ფაქტორებთან ერთად, ამ გარემოებითაც იყო განპირობებული.

ისმის კითხვა: შემეცნების ფენომენს მხოლოდ შემეცნების თეორია შეისწავლის, თუ არსებობენ, აგრეთვე, სხვა მეცნიერებანი, რომლებიც ამ ფენომენის ბუნებას არკვევენ?

სხვა მეცნიერებებსო რომ ვამბობთ, უპირველეს ყოვლისა იგულისხმება სპეციალური მეცნიერებანი, განსაკუთრებით კი — ბუნებისმეცნიერებანი. თავისთავად ცხადია, რომ აღნიშნული მეცნიერებანი, რამდენადაც მათ საქმე აქვთ სინამდვილის შესატყვისი სფეროების კანონზომიერების კვლევასთან, პირდაპირ თუ არაპირდაპირ, რაღაცას გვეუბნებიან შემეცნების პრობლემასა და მისი აუცილებელი შედეგის — ცოდნის თაობაზე. თითოეული სპეციალური მეცნიერება ადამიანური შემეცნების განვითარების მეტად საინტერესო ისტორიას გადაგვიშლის. ასევე უაღრესად საინტერესოა სპეციალურ მეცნიერებათა დიდი წარმომადგენლების ცალკეული შეხედულებები და მოსაზრებანი შემეცნების შესახებ. მიუხედავად ამისა, სპეციალურ მეცნიერებათა ეს მონაცემები თუ ცალკეულ მეცნიერთა შეხედულებანი არა თუ ვერ დააფუძნებს შემეცნების თეორიას, არამედ ისინი საერთოდ არ შემოვა შემეცნების თეორიაში; მათ, საუკეთესო შემთხვევაში, შემეცნებისთეორიულ დებულებათა მხოლოდ საილუსტრაციო მნიშვნელობა შეიძლება გააჩნდეთ, — არც მეტი, არც ნაკლები. ამ თვალსაზრისით მით უფრო გაუგებარია საბჭოთა მეცნიერის ნ. მედევედვის მონოგრაფიის სახელწოდება: „ასახვის თეორია და მისი ბუნებისმეცნიერული დაფუძნება“, მაშინ როდესაც საქმის ვითარება სრულიად პირიქითაა. ცხადია, ბუნებისმეცნიერება ვერანაირად ვერ დააფუძნებს შემეცნების თეორიას, როგორც შემეცნებაზე ფილოსოფიურ მოძღვრებას. პირიქით, თუ გავითვალისწინებთ ცნობილ ლენინურ დებულებას იმის შესახებ, რომ ყოველი მეცნიერება არის გამოყენებითი ლოგიკა, სპეციალურმა მეცნიერებებმა ასეთი დაფუძნება შემეცნების თეორიიდან, ფილოსოფიურ-ლოგიკური ვითარებიდან უნდა მიიღონ.

შემეცნება, უწინარეს ყოვლისა, ფილოსოფიური პრობლემაა და მასზე ერთადერთ პრინციპულად შესაძლო ფილოსოფიურ მოძღვრებას შემეცნების თეორია წარმოადგენს.

რაში მდგომარეობს შემეცნება როგორც ფილოსოფიური პრობლემა?

ამ კითხვაზე რომ ვუპასუხოთ და ამასთანავე ჩვენს ბჭობაში მეტი სინათლე შემოვიტანოთ, საჭიროა მოკლედ შევეხოთ საკითხს: რაში მდგომარეობს საერთოდ ფილოსოფიური პრობლემის ბუნება და მისი თავისებურებანი? რით განსხვავდება ფილოსოფიური პრობლემა სპეციალურ-მეცნიერული პრობლემისაგან? რა განსხვავებაა ფილოსოფიურ და სპეციალურ-მეცნიერულ შემეცნებას შორის?

ამთავითვე უნდა აღინიშნოს, რომ ფილოსოფიური და სპეციალურ-მეცნიერული შემეცნება სხვადასხვა ტიპის შემეცნებაა; ისინი როგორც საგანთა განხილვის მანერის, ისე, შესაბამისად, საკუთარი პრობლემების დასმის წესის თვალსაზრისით სრულიად სხვადასხვა განზომილებაში მოძრაობენ. ცხადია, ამ განსხვავებაზე მითითება არ ნიშნავს მათი ერთიანობის უარყოფას.

პოზიტივიზმის უთუო დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს ის, რომ მან კარგად შეამჩნია ეს განსხვავება ტრადიციულ ფილოსოფიასა და სპეციალურ-მეცნიერებას შორის, ამიტომ, საკუთარი მიზნებიდან გამოსულმა, მათი დაახლოება სცადა: პოზიტივიზმის მიხედვით, ამიერიდან ბოლო უნდა მოელოს ცრურწმენას, რომ ფილოსოფია არის რაღაც განსაკუთრებული ტიპის შემეცნება. მას სინამდვილეში არც განსაკუთრებული საგანი გააჩნია და არც ამ საგნის გააზრების საკუთარი მეთოდი. ფილოსოფია უნდა ვიპოვოთ როგორც, არც მეტი, არც ნაკლები, სპეციალურ-მეცნიერული ტიპის შემეცნება. რაც შეეხება ტრადიციული ფილოსოფიის პრობლემებს, ისინი არც მცდარია და არც ჭეშმარიტი, მათი არც ვერიფიკაცია შეიძლება და არც ფალსიფიკაცია. ერთი სიტყვით, ისინი საზრისის არმქონე ფსევდო-პრობლემებია და, ამ აზრით, არც არიან პრობლემები. პოზიტივიზმის მიხედვით, ტრადიციული ფილოსოფიის პრობლემა სინამდვილეში არის არაპრობლემა.

საბოლოო ანგარიშით პოზიტივიზმი ფილოსოფიის როგორც განსაკუთრებული სპეციალურ-მეცნიერული შემეცნებისაგან განსხვავებული შემეცნების უარყოფამდე მიდის. მისი მტკიცებით, ფილოსოფია სპეციალურ-მეცნიერული ტიპის შემეცნებაა, რომლის მიზანია მეცნიერული ცოდნის ანალიზი. შესაბამისად, ფილოსოფიის პრობლემები მეცნიერების ლოგიკური პრობლემებია.

ამგვარ თვალსაზრისს რომ ავითარებს, პოზიტივიზმი იმთავითვე მცდარი და წინასწარაკვიტებული თეზისიდან გამოდის: ფილოსოფია უნდა იყოს სპეციალურ-მეცნიერული ტიპის შემეცნება. თავისთავად ცხადია, სპეციალურ-მეცნიერული აზროვნების პოზიციიდან კი საკუთრივ ფილოსოფიური პრობლემები ცრულ, უსაზრისოდ და, საბოლოოდ, არაპრობლემებად გამოიყურებიან.

ფილოსოფიის რაობის გაგებაში მარქსიზმი იმ პრინციპული მნიშვნელობის დებულებიდან გამოდის, რომ ფილოსოფია განსაკუთრებული ტიპის

მსოფლმხედველობრივი მეცნიერებაა, რომელსაც სინამდვილეში გააჩნია თავისი კვლევის ობიექტი და, რაც მთავარია, საგანთა აზროვნებითი განხილვის საკუთარი დიალექტიკური მეთოდი. ხშირად ამბობენ ხოლმე, რომ განსხვავებით სპეციალური მეცნიერებებისაგან, რომლებიც სამყაროს ცალკეულ მხარეებს იკვლევენ, ფილოსოფია შეისწავლის სამყაროს როგორც მთელს. როცა ამას ამბობენ, ცხადია, რაიმე განსაკუთრებულს არ ამტკიცებენ: ჯერ ერთი იმიტომ, რომ სამყარო როგორც მთელი არ არსებობს ნაწილების მიღმა და მათ გარეშე და მეორეც — აქ საქმე მხოლოდ ობიექტს როდი შეეხება, არამედ ამ ობიექტის განხილვის საკუთრივ ფილოსოფიურ წესს. ფილოსოფიური შემეცნების თავისებურებას ქმნის არა მხოლოდ ის საგნები, რომლებიც ფილოსოფიამ უნდა შეისწავლოს, არამედ, უწინარეს ყოვლისა, ამ საგანთა განხილვა-გააზრების საკუთრივ ფილოსოფიური სტილი. ამ თვალსაზრისით ფილოსოფიური შემეცნების საგანია საერთოდ ყველაფერი: დედამიწის ქანებიდან — მოცარტის მუსიკამდე, უმარტივესი მწერებიდან — სინდისის ფენომენამდე.

ფილოსოფიის პრობლემები საერთოდ ყოფიერების სასაზღვრო პრობლემებია, რის გამოც იგი არის მსოფლმხედველობრივი ხასიათის მეცნიერება. ჯერ კიდევ არისტოტელე ამიტომ ხელაგდა „პირველი ფილოსოფიის“ ამოცანას არსებულის როგორც არსებულის პირველი მიზეზებისა და პრინციპების კვლევაში. ფილოსოფიამ პასუხი უნდა გასცეს უკანასკნელ „რატომ“-ს. სპეციალური მეცნიერება, რამდენადაც იგი საკუთარ ფარგლებში რჩება, ვერ დადის ამ უკანასკნელ „რატომ“-ზე, მსოფლმხედველობის სასაზღვრო საკითხებამდე და ისინი, ფაქტობრივად, მისი შემეცნებითი თვალსაწიერის მიღმა რჩება. ვთქვათ, ბიოლოგია როგორც სპეციალური მეცნიერება იკვლევს მცენარეს, ცხოველს და ა. შ. მას, ცხადია, ასევე აინტერესებს საერთოდ სიცოცხლის ფენომენის არსება. მაგრამ საკითხი, თუ რატომ გამოვლინდა ერთი და ერთიანი ყოფიერება სიცოცხლისა და მისი კონკრეტული ფორმების სახით, — ეს ფილოსოფიური პრობლემაა და მასზე საბოლოო ანგაშირით ფილოსოფიამ უნდა უპასუხოს (ცხადია, ბიოლოგიურ მეცნიერებათა მონაცემების გათვალისწინებით).

იმისათვის, რომ რომელიმე ბიოლოგიური ფენომენი, ვთქვათ, ბროწეულის მცენარე პირველიდან და ამომწურავად იქნეს შემეცნებული, შემეცნებელი ცნობიერების წინაშე დგება მთელი წყება კითხვისა „რატომ“. რატომ გამოვლინდა ერთი და ერთიანი ყოფიერება საერთოდ სიცოცხლის სახით, ხოლო ეს უკანასკნელი — მცენარეული ყოფიერების ფორმით, თავის მხრივ, მცენარეული ყოფიერება რატომ მოგვევლინა ბროწეულის მცენარის მოდელში? კითხვის ამ ბოლო ნაწილზე პასუხი აუცილებლად გულისხმობს პირველ ნაწილზე პასუხს და იგი ბიოლოგიამ საბოლოო ანგარიშით ფილოსოფიისაგან უნდა მიიღოს.

ამრიგად, ყოველივე ზემოთქმული შეიძლება შემდეგნაირად შევაჯამოთ: სპეციალურ-მეცნიერული პრობლემები — ეს ისეთი პრობლემებია, რომელთა დასმის წესში იმთავითვე ივარაუდება მათი პრინციპული გადაწყვეტადობის (თან საბოლოოდ და შედარებით ერთმნიშვნელოვნად) შესაძლებლობა. ამიტომ ე. წ. პრინციპულად გადაუწყვეტადი პრობლემა, — თუ ასეთი რამ საერ-

თოდ არსებობს სპეციალურ მეცნიერებაში,—ან არასწორად დასმული პრობლემა, ანდა საერთოდ არ ეკუთვნის ამ მეცნიერებას. ფილოსოფიური პრობლემები კი ისეთი პრობლემებია, რომელთა დასმის წესში იმთავითვე სრულიადაც არ იგულისხმება მათი პრინციპული გადაწყვეტადობის შესაძლებლობა (მით უფრო — საბოლოოდ და ერთმნიშვნელოვნად). როგორც ჩანს, ამას გული-სხმობენ, როცა, ჩვეულებრივ, მათ აღნიშნავენ ე. წ. „მარადიული პრობლემების“ სახელწოდებით. ფილოსოფიის მიერ დასმული კითხვები ყოფიერების ფუნდამენტური კითხვებია, რომლებიც უეჭველად შეიცავენ გამოუვალ სიძნელეს და, ამ აზრით, აპორიულობას. ფილოსოფია გარკვეული აპორეტკუსული აზროვნებაა. ყოველმა ეპოქამ თვითონ უნდა ნახოს გამოსავალი ამ სიძნელეებიდან მოცემული ეპოქის სოციალურ-ისტორიული და გონითი სიტუაციის თავისებურებათა გათვალისწინებით. ყოველმა ეპოქამ საკუთარი კულტურულ-ისტორიული დონის შესატყვისად უნდა გაიაზროს და გადაიაზროს ფილოსოფიური პრობლემები. და მათი გადაწყვეტის შესაძლებლობანი. ამ აზრით ფილოსოფიური პრობლემები მართლაც „მარადიული პრობლემებია“.

ამ მარადიულ პრობლემათა რიცხვს მიეკუთვნება შემეცნების პრობლემა, — შემეცნება სწორედ როგორც ფილოსოფიური პრობლემა და საკუთრივ ფილოსოფიური განხილვის საგანი. რაში მდგომარეობს შემეცნების როგორც ფილოსოფიური პრობლემის არსი? როგორც აღინიშნა, ყველა მეცნიერება მეტ-ნაკლებად შემეცნებას ეხება. ყოველი სპეციალური მეცნიერება ადამიანური შემეცნების თავისებური თავგადასავალია. მაგრამ არც ერთი მათგანი, — და ესეც უკვე აღინიშნა, აქ მხოლოდ ვიმეორებთ, — არ იკვლევს შემეცნებას როგორც ფილოსოფიურ პრობლემას. რა არის შემეცნება, რა ადგილი უკავია შემეცნების ფენომენს უნივერსალური ყოფიერების ონტოლოგიურ სტრუქტურაში? — აი, შემეცნების ძირითადი პრობლემა, რომელზედაც ფილოსოფიურ მოძღვრებას შემეცნების თეორია წარმოადგენს. ამ პრობლემის და მისგან გამომდინარე სხვა საკითხების განხილვისას შემეცნების თეორიამ არაფერი არ უნდა შემოიტანოს ისეთი, რაც საკუთრივ ფილოსოფიური აზროვნების წიაღიდან არ გამომდინარეობს და რასაც საკუთრივ შემეცნების თეორიული სტატუსი არ გააჩნია.

ზენონათქვამიდან გამომდინარე, შემეცნების თეორია არ დაიყვანება ცოდნის თეორიაზე, მით უფრო მეცნიერების თეორიაზე — მეცნიერული შემეცნების ლოგიკასა და მეთოდოლოგიაზე. ეს უკანასკნელი მხოლოდ ნაწილია შემეცნების თეორიისა და არა მთელი შემეცნების თეორია. შემეცნების თეორია არ არის მხოლოდ მეცნიერული კვლევის ტექნიკაზე მოძღვრება და, ამ აზრით, ტექნოლოგიური, შემეცნების რეალური პროცესის მიმდინარეობის ნორმების დამდგენი დისციპლინა. შემეცნების თეორიამ უნდა გვითხრას, რა არის ადამიანური შემეცნების ფენომენის არსება.

2. ტრადიციული შემეცნების თეორიის მსოფლმხედველობრივი პოზიცია. როგორც ცნობილია, ისტორიულად შემეცნების თეორია ფილოსოფიური ცოდნის სისტემის უფრო მტკიცე და სანდო საფუძველზე აგების შინაგანი მოთხოვნილებიდან წარმოიშვა. ამ მხრივ იგი, ისევე როგორც ყველა სხვა ფილოსოფიური დისციპლინა, ბერძნული ანტიკურობის პირშია. და მიუხედავად ამისა, შემეცნების თეორია როგორც ფილოსოფიური აზრის შედარებით დამოუკიდებელი მიმართულება, როგორც შემეცნების ფაქტის საგანგებო თემატიზაცია და მასზე ფილოსოფიური

რეფლექსია, უდავოდ, ახალი დროის აზროვნების მონაპოვარია. ახალი დროის ევროპული ფილოსოფია, საყოველთაო აღიარებით, გნოსეოლოგიური და მეთოდოლოგიური ხასიათის პრობლემების წინ წამოწევიდა და მათზე საგანგებო აპელირებით ხასიათდება. მართალია, ტერმინი „შემეცნების თეორია“ შედარებით ახალი წარმოშობისაა, სახელდობრ, იგი მე-19 საუკუნეში დიდი იდეალისტური სისტემების მსხვერვის შედეგად აღმოცენდა (გნოსეოლოგიის ისტორიის მკვლევარები ამ ტერმინის შემოტანას შოტლანდიელი სწავლულისა და ფილოსოფოსის ჯონ ფერერის სახელთან აკავშირებენ, ზუსტ თარიღად კი 1854 წელს ასახელებენ) [10], მაგრამ ახალი დროის ფილოსოფიის მთელი განვითარება, როგორც უკვე აღინიშნა, დეკარტედან და ინგლისელი ემპირისტებისაგან მოკიდებული საფუძველზე, არსებითად, შემეცნების თეორიული დაფუძნებისაკენ იყო მიმართული. უკვე ჯონ ლოკი სრულიად გარკვეულად აყენებს საკითხს იმის შესახებ, შესაძლებელია თუ არა საერთოდ შემეცნება, და პრინციპულად მოითხოვს, რომ მეტაფიზიკურ-ონტოლოგიური პრობლემების განხილვას წინ უძღვის ადამიანის გონების შესწავლა, მისი შემეცნებითი უნარების გამოკვლევა. „ლოკის როგორც ფილოსოფოსის მნიშვნელობა, — სამართლიანად აღინიშნავს კ. ბაქრაძე, — პირველ რიგში გამოიხატება იმაში, რომ მან ფილოსოფიური საკითხების განხილვისას შემეცნების თეორია პირველ ადგილზე დააყენა“ [3, გვ. 150].

ამ დროდინ შემეცნების თეორიამ ფილოსოფიური ცოდნის სისტემაში განსაკუთრებული ადგილი დაიკავა: იგი ფილოსოფიის უწინარეს და უმთავრეს განყოფილებად გამოცხადდა, რითაც საბოლოოდ დაკანონდა გნოსეოლოგიის უპირატესობა ონტოლოგიის წინაშე.

ეს გაბატონებული მდგომარეობა შემეცნების თეორიას საბოლოოდ კანტმა დაუმკვიდრა იმით, რომ იგი ტრადიციული მეტაფიზიკის ადგილზე დააყენა. კანტის აზრით, ამიერიდან ონტოლოგიის ამაყი სახელი უნდა შეიცვალოს წმინდა განსჯის უბრალო ანალიტიკის მოკრძალებული სახელით [6, გვ. 305].

შემეცნების თეორიამ თავისი გაბატონებული მდგომარეობა საკმაოდ დიდხანს შეინარჩუნა. ჩვენი საუკუნის 20-იან წლებამდე, როგორც ო. ბოლნოვი აღინიშნავს, შემეცნების თეორია, ლოგიკასთან ერთად აღებული, ჯერ ისევ განიხილებოდა ფილოსოფიის აუცილებელ შესავლად, იმ საფუძველად, რომლისგანაც ფილოსოფიური ცოდნის სისტემის ყველა სხვა დარგი გამომდინარეობს. ამიტომაც დასავლეთ ევროპის უნივერსიტეტების სასწავლო გეგმებსა თუ სალექციო მონახაზებში მას განსაკუთრებით გამორჩეული და ფართო ადგილი ეჭირა. შემეცნების თეორია გვევლინებოდა ფილოსოფიის შესწავლის აუცილებელ შესავლად, ზოგიერთს კი მთელი ფილოსოფია პრაქტიკულად მასზე დაყავდა. ყოველ შემთხვევაში, აქ ხედავდნენ მისი უმთავრესი საკითხების გადაწყვეტის შესაძლებლობას. იწერებოდა სხვადასხვა ტიპის პროპედევტიკული კურსები ფილოსოფიაში, ე. წ. ფილოსოფიის შესავალი, რომლის პირველ ნაწილად, როგორც წესი, შემეცნების თეორია იყო მიჩნეული.

მაგრამ სულ მალე მოხდა ისე, რომ შემეცნების თეორიამ თანდათანობით დაკარგა თავისი გაბატონებული მდგომარეობა ბურჟუაზიულ ფილოსოფიაში. იგი, წარსულში ტროას დედოფლის ჰექუბეს დარად დიდების შარავანდელით მოსილი, ახლა სრულიად უგულებელყოფილი აღმოჩნდა. უახლეს

და თანამედროვე ბურჟუაზიულ ფილოსოფიაში კემპარიტად „ჯვაროსნული ლაშქრობა“ მოეწყო ტრადიციული შემეცნების თეორიის წინააღმდეგ. სრულიად განსხვავებულმა მიმდინარეობებმა გასაოცარი ერთსულოვნება გამოიჩინეს მის უარყოფაში. შეიძლება ითქვას, რომ ტრადიციულ შემეცნების თეორიას ისეთივე ბედი ეწია თანამედროვე ბურჟუაზიულ ფილოსოფიაში, როგორი ბედიც ტრადიციულ მეტაფიზიკას ერგო წილად კანტის თეორიულ ფილოსოფიაში.

რაში მდგომარეობდა ტრადიციული შემეცნების თეორიის ძირითადი მიზანდასახულობა?

ტრადიციული შემეცნებისთეორიული აზროვნების მსოფლმხედველობრივი პოზიცია არსებითად იმაში მდგომარეობდა, რომ იგი ცდილობდა შემეცნების გამართლებას, მის თეორიულ დაფუძნებას ონტოლოგიის გარეშე, წმინდა შემეცნებისთეორიული რესურსებით. შემეცნებისადმი ამგვარი მიდგომიდან გამომდინარე, შემეცნების თეორია უნდა წარმომდგარიყო თავის თავზე დაფუძნებულ ავტონომიურ სისტემად. კანტამდელი გნოსეოლოგიის მთელმა განვითარებამ მის ორივე — როგორც რაციონალისტურ, ისე ემპირისტულ — ვარიანტში საკმაოდ ცხადყო აღნიშნული შემეცნებისთეორიული განწყობის საფუძველზე შემეცნების გამართლებისა და, შესატყვისად, შემეცნების თეორიის მკვიდრი შენობის აგების შეუძლებლობა. დეკარტე შემეცნების ურყევ საწყისს, ე. წ. „არქიმედეს საყრდენს“, ეძებდა და ასეთად ჩვენი აზროვნების შინაგან სიტყვადეს მიიჩნევდა, რომელიც cogito-ს ცნობილ პრინციპშია გამოხატული. მაგრამ მან ვერაფრით ვერ იპოვა ჩვენი თვითცნობიერების უქვევლი ფაქტიდან ონტიურ რეალობაზე გადასასვლელი ხიდი და ფსიქოფიზიკური პარალელიზმის პრინციპის აღიარებამდე მივიდა. ამასთან დაკავშირებით იხუმრა შემდეგ ვ. დილთაიამ: დეკარტეს შემდეგ სულ იმის ცდაში არიან, რომ ხიდი გადონ („Seit Decartes ist man am Brückenschlagen“) [13, გვ. 55]. ასე წარმოიშვა შემეცნების თეორიაში იმანენტურისა და ტრანსცენდენტურის ურთიერთობის პრობლემა. დეკარტისეული რაციონალიზმის ლოგიკური განვითარება ლაიბნიცის პრესტაბელური პარმონიის თეორიით დასრულდა.

თავის მხრივ, კლასიკური ემპირიზმი შენეცნებას ცდაზე აფუძნებდა, რომელიც აქ გაიგება როგორც ჩვენი უშუალო მარტივი შთაბეჭდილებებისა და აღქმების ერთობლობა. ამ პრინციპის თანამიმდევრული განვითარებაც საბოლოოდ ბერკლის სოლიპსიზმამდე და იუმის ავნოსტიციზმამდე მივიდა.

ამრიგად, როგორც რაციონალიზმმა, ისე ემპირიზმმა შემეცნებელი ცნობიერება თავის თავში ჩაქეტა და ყოველგვარი გზა მოუპრა რეალური ყოფიერების სფეროში გადასასვლელად. ვერც პირველმა და ვერც მეორემ ვერ გაამართლა შემეცნება, ვერ მოგვცა მისი თეორიული დაფუძნება. მთელი კანტამდელი შემეცნებისთეორიული აზროვნება, თუ შეიძლება ასე ითქვას, მოძრაობდა ემპირიზმისა და რაციონალიზმის სცილასა და ხარიბდას შორის. კანტი შეეცადა. მათი ორგანული სინთეზი მოხდინა თავის თეორიულ ფილოსოფიაში, მაგრამ ისე, რომ შემეცნების თეორიის უონტოლოგიოდ აგების ტრადიციული მსოფლმხედველობრივი პოზიცია ძალაში დატოვა. უფრო ზუსტად, კანტმა შემეცნების თეორია მიიჩნია ერთადერთ ლოგიკურად შესაძლო ონტოლოგიად.

თუმცა ტრადიციული შემეცნებისთეორიული პოზიციის კრიტიკა შობენ-
პაუერიდან, უფრო ინტენსიურად კი ნიციშედან იწყება, მაგრამ პირველი მო-
აზროვნე, რომელმაც შემეცნების ავტონომიური დაფუძნების არსებით ნაკლო-
ვანებებზე მიუთითა, ჰეგელი იყო. ჰეგელს, პირველ რიგში, მხედველობაში
აქვს შემეცნების თეორია კანტის თეორიული ფილოსოფიის სახით. რომლის
მიზანი იყო შემეცნების უნარის გამოკვლევა, მისი შესაძლებლობებისა და
საზღვრების დადგენა. ჰეგელის აზრით, შემეცნებს უნარის, აზროვნების ფორ-
მების წინასწარი გამოკვლევა მათ გამოყენებამდე, თავისთავად, სრულიად
ბუნებრივი და კანონიერი მოთხოვნაა. მაგრამ ასეთი ტიპის კვლევა გარკვეულ
გაუგებრობასაც შეიცავს, ვინაიდან შემეცნების უნარის გამოკვლევაც ზომ
შემეცნებაა. გამოდის რომ შემეცნების თეორია მანამდე იყენებს შემეცნებას,
სანამ მას გაამართლებდეს. ამიტომ შემეცნების თეორიის ამგვარ ამოცანას
ჰეგელი დაარებას ახირებული სქოლასტიკოსის იმ განზრახვას, რომელიც წყალ-
ში ჩაუხვლედად ცურვის შესწავლას ლამობდა. „მასასადამი, დასკვნის ჰე-
გელი, აზროვნების ფორმების მოქმედება და მათი კრიტიკა შემეცნებ ში უნ-
და შეერთდნენ“ [4, გვ. 123]. ჰეგელის მიხედვით, აზროვნების ფორმების
განხილვა და მათი მოქმედება სხვადასხვა სიბრტყეზე მიმდინარე პროცესე-
ბი კი არ არიან, არამედ ისინი ერთიანია და ამ ერთიანობის შინაგან ფორმას
დიალექტიკა წარმოადგენს.

ჰეგელის იდეალისტური სისტემის კრახის შემდეგ ნეოკანტიანილებმა
ლიბმანის ცნობილი მოწოდებისა კვალად — „უკან კანტისაკენ!“ — კვლავ
სცადეს კანტის თეორიულ ფილოსოფიაზე დამყარებით შემოცნების ხელახალი
დაფუძნება. ამ მხრივ ყველაზე სერიოზულ ცდას რიკერტის შემეცნების თეო-
რია წარმოადგენდა [9]. რიკერტმა საფუძვლიანად იკვლია სუბიექტისა და
ობიექტის, იმანენტურისა და ტრანსცენდენტურის გნოსეოლოგიური ურთი-
ერთიმართების პრობლემა და საბოლოოდ შემეცნების თეორიული გამართ-
ლების შეუძლებლობის აღიარებამდე მივიდა. შემეცნების საგნის პრობლემის
უპარესად სკრუპულოზური და ღრმა კვლევის შედეგად რიკერტი ასკვნიდა,
რომ, როგორც ჩანს, თეორიული რეფლექსია არ არის მოწოდებული თანა-
ბუთოს შემეცნების შესაძლებლობა, ვინაიდან მას იმანენტური და ტრანსცენ-
დენტური მუდამ გათიშულობაში ეძლევა: თეორიულ რეფლექსიას მუდამ
ეძლევა ან შემეცნება საგნის გარეშე, ან, პირიქით, საგანი შემეცნების გარე-
შე, მაშინ როდესაც შემეცნების თეორიის ძირითად ამოცანას მათი ერთიანო-
ბის დასაბუთება შეადგენს. საბოლოოდ რიკერტი შემეცნების თეორიაში „არა-
თეორიული“ მომენტის შემოტანის საჭიროების აღიარებამდე მივიდა.

განსაკუთრებით საკულისხმოა ის გარემოება, რომ გნოსეოლოგიიდან ონ-
ტოლოგიის სფეროში გასვლის მოთხოვნილება თვითონ ნეოკანტიანური შემეც-
ნების თეორიის წიაღში აღმოცენდა. ამ მხრივ შემობრუნების პუნქტად შეიძლე-
ბა მივიჩნიოთ ნიკოლაი ჰარტმანი, რომელმაც შემეცნება განსაზღვრა როგორც
„ყოფიერებასთან მიმართება“ (Seinverhältnis) და ამის შესაბამისად შემეცნე-
ბის თეორიის როგორც „შემეცნების მეტაფიზიკის“ უფრო ღრმა დაფუძნებას
შეეცადა².

² ამის შესახებ უფრო დაწვრილებათ იხ. ვ. თევზაქ, ნიკოლაი ჰარტმანის ონტოლოგიის კრი-
ტიკა, თბ., 1967.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, თანამედროვე ბურჟუაზიულ ფილოსოფიას საბოლოოდ გაუტყდა გული შემეცნების თეორიაზე და დაკარგა შემეცნებაც ფილოსოფიური დაფუძნების იმედი. აზროვნების შემეცნების-თეორიული მოღვაწეობა ყოველად უკმ, უნაყოფო საქმიანობად, „სიზიფეს შრომად“ იქნა მიჩნეული, რადგან იგი ვერასოდეს ვერ წყვეტდა თავის ძირითად ამოცანას, ვერ იძლეოდა რაიმე რეალურ შედეგებს შემეცნების თეორიული გამართლების გზაზე და, შესაბამისად, ვერასოდეს ვერ აღწევდა თავის საბოლოო მიზანს. ამის გამო შემეცნების თეორიას ან უარი უნდა ეთქვა თავის არსებობაზე, ან რადიკალურად შეეცვალა შემეცნების ფენომენის თავისი თავიდან ახსნის ძველი მსოფლმხედველობრივი პოზიცია.

ახალი გნოსეოლოგიის ისტორიის ცნობილი მკვლევარი და პერმენეტიკული შემეცნების თეორიის თვალსაჩინო წარმომადგენელი ოტო ფრიდრიხ ბოლნოვი თავის წიგნში „შემეცნების ფილოსოფია“ ჩამოთვლის იმ თვალსაზრისებს უახლეს და თანამედროვე ფილოსოფიაში, რომელთაც უარი უთხრეს

ტრადიციულ შემეცნების თეორიას, მისი კვლევის მეთოდსა და გამოსავალ პრინციპებს [12]. მისი აზრით, ეს ის თვალსაზრისებია, რომელთაც დაანგრიეს ტრადიციული შემეცნების თეორია და ნიადაგი მოამზადეს თანამედროვე შემეცნების თეორიის ახალ საწყისებზე აგებისათვის. მათ ცხადი გახადეს, რომ შემეცნებისთეორიული აზროვნება სრულიად ახალ განზომილებაში უნდა იქნეს ჩაყენებული.

ბოლნოვი პირველ რიგში ასახელებს „სიციოცხლის ფილოსოფიას“ და მისგან გამომდინარე შემეცნებისთეორიულ პოზიციას, რომლის მიხედვითაც ადამიანის თეორიულ-შემეცნებითი მოღვაწეობა თავის თავს კი არ ემყარება და, ამ აზრით, ავტონომიური კი არ არის, არამედ სიციოცხლის აქტივობისაგან (aus dem handelnden Leben) წარმოსდგება და მისგან ვაივება. ჭერ კიდევ ბერგსონმა აღნიშნა, რომ ჩვენი ცნებები ჩვენი პრაქტიკული მოქმედების, რეალურ-ცხოვრებისეული მოღვაწეობის ყალიბებშიაო გამოკვეთილი და ამის შესაბამისად ადამიანი განსაზღვრა როგორც homo faber-ი. ეს აზრი შემდეგ უფრო ღრმად და რელიეფურად ჰაიდეგერმა განავითარა. ბოლნოვი, აგრეთვე, მიუთითებს გერმანული აზროვნების ნიადაგზე დამუშავებულ ვაგების დილთაისეულ თეორიაზე, რომლის თანახმადაც, ბუნებისმეტყველური ახსნის მეთოდისაგან ვანსხევებით, გონის მეცნიერებანი ემყარებიან ვაგების სპეციფიკურ მეთოდს. ჰაიდეგერმა ვაგების ეს მეთოდი გონისმეცნიერებათა ვიწრო სფეროდან მთლიანად ადამიანურ შემეცნებაზე ვაავრცელა და მის ყველა სახეს მიუყენა. ბოლნოვის აზრით, დილთაიმ დამაჭერებლად აჩვენა, რომ ადამიანი მუდამ ცხოვრობს სამყაროში და მას, როგორც ასეთს, ყოველთვის აქვს ამ სამყაროს ვარკვეული ვაგება (Der Mensch lebt schon immer in einer verstandenen Welt). ამიტომ არ არსებობს შემეცნების ნულოვანი პუნქტი, აბსოლუტური საწყისი, რაღაც არქიმედეს საყრდენი წერტილი, რომელსაც, როგორც დავინახეთ, ტრადიციული შემეცნების თეორია ასე გულმოდგინებით, მაგრამ ამაოდ ეძებდა. თუ შეიძლება ასე ითქვას, შემეცნება უკვე დაწყებულია, ადამიანი მუდამ ცხოვრობს უკვე ვაგებულ სამყაროში (verstandenen Welt) და შემეცნების თეორიულ რეფლექსიასაც იგი ასეთნაირად ეძლევა. ბოლნოვი დაასკვნის, რომ შემეცნებისადმი პერმენეტიკული მიდგომით დილთაიმ ნიადაგი გამოაცალა შემეცნების უწყნამძღვროდ აგების ტრადიციულ მისწრაფებას [12, გვ. 10].

ამ შეხედულებებთან ახლო დგას ამერიკული პრაგმატიზმის, კერძოდ დიუის თვალსაზრისიც. ბოლნოვი მიუთითებს აგრეთვე ბავშვებისა და ე. წ. პრიმიტიული ხალხების წინა და გარეშე რაციონალური აზროვნების ფორმების ასევე, საერთოდ მაგიური და მითითური აზროვნების შესწავლის განსაკუთრებულ მნიშვნელობაზე თანამედროვე შემეცნების თეორიისათვის. ეს უკანასკნელი აუცილებლად მიიჩნევს შემეცნების საფუძველში ყველა ამ მონაცემების შეტანას, როგორც ეს კარგად აჩვენა კასირერმა ფართო ცდრეულ მასალაზე დამყარებით. აგრეთვე, დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ენათმეცნიერებისა და ენის ფილოსოფიის კვლევის შედეგების გათვალისწინებას. ამ მხრივ შემეცნების თეორიისათვის განსაკუთრებით საყურადღებოა ის ლინგვისტური კონცეფციები, რომლებიც აზროვნებისა და შემეცნების ენასთან განუყოფელ ერთიანობას აღიარებენ. ბოლნოვი ასახელებს უორფის „ლინგვისტური ფარდობითობის“ ჰიპოთეზას, რომლის მიხედვითაც ყოველ ენაში გარე სამყარო თავისებურად არის აღქმული და განაწევრებული. უფრო ადრე ენის ამგვარ ბუნებას ჰუმბოლტმა მიაქცია ყურადღება.

ყველა ამ თვალსაზრისთა შორის ბოლნოვი ასახელებს მარქსიზმსაც და მას შემეცნების უადრეს დღემდე დაფუძნებას უწოდებს. მისი აზრით, მარქსისტული ფილოსოფიაც ტრადიციული გნოსეოლოგიური მოდელის უარყოფისა და შემეცნების ახლებური დაფუძნების პოზიციასზე დგას. ეს პოზიცია კი გამოიხატება გონითი სამყაროს დაყვანაში მწარმოებელ ადამიანთა სამეურნეო-ეკონომიურ ურთიერთობებზე. როცა მარქსი განმარტავს: „ცნობიერება კი არ განსაზღვრავს ცხოვრებას, არამედ ცხოვრება განსაზღვრავს ცნობიერებას“ — ამით, დასკვნის ბოლნოვი, იგი უარყოფს თავის თავზე დამყარებულ ცნობიერებას და, შესატყვისად, უწანამძღვრო შემეცნების შესაძლებლობას [12, გვ. 11]. ტრადიციული შემეცნებისთეორიული აზროვნების მოდელს მსხვრევისა და აზროვნების ახალი სტილის დამკვიდრების საქმეში ბოლნოვი დიდ როლს ანიჭებს ფროიდის მოძღვრებას არაცნობიერი სულიერი ცხოვრების შესახებ. მართალია, ფროიდიზმის დაკავშირება შემეცნების თეორიასთან, ერთი შეხედვით, ერთობ უცნაური ჩანს, მაგრამ, მეორეს მხრივ, ისიც ცხადია, მისმა ფსიქოანალიზურმა კვლევის მეთოდმა უდიდესი გავლენა მოახდინა თანამედროვე ბურჟუაზიული აზროვნების ყველა უბანზე, მათ შორის, ცხადია, შემეცნების თეორიაზეც. მაინც რაში მდგომარეობს ფროიდიზმის ამ მიმზიდველი ზეგავლენის არსი? საქმე ისაა, რომ ფროიდმა მის მიერ შექმნილი კვლევის ახლებური მეთოდის მეოხებით სრულიად სხვა კლასიკტში ჩააყენა თანამედროვე ბურჟუაზიული აზროვნება. მან ადამიანის სულიერი ცხოვრებისა და მისი შექმნილი კულტურის უადრესად ღრმა და არქაული შრეების გამოძვლავნება სცადა. მით უმეტეს, რომ მის მიერ შექმნილი ფსიქოანალიზის მეთოდი იძლეოდა ამის შესაძლებლობას. რაციონალიზმზე დამყარებული უწინდელი იდეალისტური ფილოსოფია, კლასიკური განმანათლებლობის ტრადიციისამებრ, არა თუ რაიმე სერიოზულ მნიშვნელობას არ ანიჭებდა ამგვარი ტიპის კვლევას, არამედ ქედმაღლურად და, ასე ვთქვათ, გარკვეული ცინიზმითაც კი უყურებდა მას. რაც მთავარია, ფროიდმა აჩვენა, რომ ცნობიერება თავისი თავიდან ვერ აიხსნება და ვერ გაიგება; იგი უფრო ღრმა საფუძველზე უნდა იქნეს დაყვანილი და რედუქცირებული. რედუქციონიზმი საერთოდ, თანამედროვე ბურჟუაზიული აზროვნების ნიშანდობლივი თავისებურებაა. კარგად შენიშნა პ. რიკერტმა, ტრადიციული ფილოსოფიისაგან განსხვავებით, რომელიც ყოვე-

ლივეს ცნობიერებზე დაყვანას, „ცნობიერებაზე რედუქციას“ ახდენდა, ფროიდი თვითონ „ცნობიერების რედუქციას“ ახდენს. ფროიდის აზრით, არა თუ სინამდვილის ფაქტები ვერ აიხსნებიან ცნობიერებით და ცნობიერებიდან, არამედ თვითონ ცნობიერების ფენომენები ვერ გაიგებიან ცნობიერებიდან. ეს უკანასკნელი ამხსნელი კი არ არის, არამედ რეი თვითონ ახსნილი უნდა იქნეს. ცნობიერების ამხსნელი საფუძველი არაცნობიერების სფეროში ძევს. ამით ფროიდმა სათავე დაუდო სულიერი ცხოვრების წარმოქმნებისა და საერთოდ კულტურის ისტორიის ე. წ. „არქეოლოგიური“ ტიპის კვლევას.

როგორც ჩანს ამან მისცა საბაბი ერის ფრომს ცნობიერების თაობაზე მარქსის და ფროიდის თვალსაზრისების უმართებულო დაახლოებისა [14, გვ. 21]. ორივესათვის, ფრომის აზრით, ცნობიერება წარმოადგენს „იდეოლოგიასა და რაციონალიზაციას“, ამდენად იგი „ყალბი“ ცნობიერებაა. ამიტომ ფროიდი არაცნობიერში ეძებს ცნობიერების ნამდვილ საფუძველს, მარქსი კი — აღამიანთა საზოგადოებრივ ორგანიზაციაში, მათი ცხოვრების რეალური ისტორიულ პროცესში, რომლის დამახინჯებულ უკუფენას ცნობიერება წარმოადგენს. მასში ცხოვრების რეალური სინამდვილე თავდაყირაა დაყენებული. ამიტომ, ფრომის აზრით, ფროიდის მოთხოვნა, არსებითად იგივეა, რაც მარქსისა — აღამიანი განხილული იქნეს არა იმის მიხედვით, თუ რას ფიქრობს იგი თავის თავზე, არამედ მისი რეალური ცხოვრების მიხედვით.

ამ თვალსაზრისებს შორის ო. ბოლნოვი რატომღაც არ ასახელებს უახლეს და თანამედროვე ბურჟუაზიული ფილოსოფიის ისეთ გავლენიან მიმდინარეობას როგორცაა პოზიტივიზმი, რომელმაც, თავისი წარმოშობიდან დღემდე იდეური ევოლუციის უაღრესად რთული გზა განვლო. ეს იმით უნდა აიხსნას, რომ პოზიტივისტური ეპისტემოლოგია ყველაზე მეტად დარჩა ტრადიციული შემეცნების თეორიის ერთგული. მიუხედავად ამისა, მანაც უარი თქვა ძველ გნოსეოლოგიურ პოზიციაზე. პოზიტივიზმმა უარყო საერთოდ აღამიანური შემეცნების თეორიული დაფუძნების შესაძლებლობა და რეი მხოლოდ მეცნიერული შემეცნებით შემოსაზღვრა. შესაბამისად, შემეცნების თეორია მეცნიერების თორიაზე — მეცნიერული შემეცნების ლოგიკისა და მეთოდოლოგიის პრობლემატიკაზე დაიყვანა. ლოგიკური პოზიტივიზმი ეპისტემოლოგიური მოღვაწეობის ამოცანას მეცნიერების (უპირატესად საბუნებისმეტყველო მეცნიერების) ფორმალიზებული ენის ლოგიკურ ანალიზში ხედავს.

დასასრულ, არ შეიძლება არ მივუთითოთ. ლ. ნელსონზე, რომელმაც ტრადიციული შემეცნების თეორიის წინააღმდეგ სერიოზული არგუმენტები წამოაყენა. ლ. ნელსონი ბოლონიის საერთაშორისო ფილოსოფიურ კონგრესზე (1911 წელი) წაითხულ მოხსენებაში სათაურით — „შემეცნების თეორიის უარყოფა“ ქეშმარიტების საყოველთაო და ობიექტურად მნიშვნელოვანი კრიტიკური თეორიულად დადგენის შეუძლებლობას ასაბუთებდა და აქედან თვითონ შემეცნების თეორიის შეუძლებლობაზე ასკენიდა [7].

როგორც ამ უაღრესად ზოგადი და მოკლე მიმოხილვიდან დაინახეთ, უახლესი და თანამედროვე ბურჟუაზიული ფილოსოფიის თითქმის ყველა მიმართულებამ საოცარი ერთსულოვნებითა და გულმოდგინებით უარყო ტრადიციული შემეცნების თეორია, მისი მეთოდი და გამოსავალი პრინციპები. მაგრამ მან ვერ შეძლო მისი ახლებური დაფუძნება. მარქსიზმი იყო პირველი, რომელმაც ტრადიციული შემეცნების თეორიული აზროვნების არსებით ხარვეზებზე მიუთითა და მისი მსოფლმხედველობრივი პოზიციის რადიკალური

შეცვლის მოთხოვნა წამოაყენა. ამ ნიადაგზე შემეცნება პირველად იქნა მეცნიერულად დაფუძნებული და, შესაბამისად, შენეცნების თეორია უაღრესად მწყობრ მეცნიერულ სისტემად წარმოდგენილი.

3. მარქსისტული შემეცნების თეორიის მსოფლმხედველობრივი პოზიცია. თუმცა უკვე აღვნიშნავდით, მაგრამ აქ ისევ უნდა გავიმეოროთ, რომ ტრადიციული შემეცნებისთეორიული და საერთოდ ფილოსოფიური აზროვნება შემეცნების ფენომენს თავის თავზე დამყარებულ, რაღაც თვითმყოფ, თვითკმარ ვითარებად განიხილავდა და, აქედან გამომდინარე, მის ავტონომიურ, პირწმინდად თეორიულ დაფუძნებას ესწრაფოდა. შემეცნების ასეთი ფილოსოფიური გამართლება და, შესაბამისად, მწყობრი ვნსეოლოგიური სისტემის აგება შემეცნებისთეორიული აზროვნების იდეალად, მისი უზადობისა და სრულყოფილების მიჩვენებლად იყო მიჩნეული. ისტორიულად არსებულ ვნსეოლოგიურ თვალსაზრისთა სხვადასხვაობის მიუხედავად, ყველა მათგანს, საბოლოო ანგარიშით, ეს საერთო მეთოდოლოგიური მიდგომა და მსოფლმხედველობრივი პოზიცია აერთიანებდა.

როგორც ცნობილია, შემეცნებისთეორიული აზროვნება თავისი ისტორიული გენეზისითა და შინაგანი ბუნებით უაღრესად კრიტიკული ხასიათისაა. და, მიუხედავად ამისა, ისეთ უკიდურესად კრიტიკულ თვალსაზრისებსაც კი, როგორც არიან რელატივიზმი, სკეპტიციზმი და აგნოსტიციზმი, არასოდეს არ მიუმართავს კრიტიკის ეს პათოსი თვითონ თეორიის მიმართ. საქმე ისაა რომ თეორია, საერთოდ თეორიული პოზიცია წმიდათაწმიდად და ხელშეუხებლად იყო მიჩნეული. ასე მაგალითად, სკეპტიციზმი ყველაფერს კი აყენებდა ეჭვის ქვეშ, მაგრამ თვით თეორიის უფლებამოსილებაში — იყოს ჩვენი შემეცნების შესაძლებლობის თუ შეუძლებლობის მსაჯული — არასოდეს არ შეუტანია ეჭვი. უფრო მეტიც, იგი შემეცნების შესაძლებლობის უარსაყოფად თეორიული ხასიათის არგუმენტებს მოუხმობდა და აქედან, სრულიად უეჭველად შემეცნების რეალურ შეუძლებლობაზე ასკვნიდა.

ჩვენი აზრით, როცა მარქსიზმის მიერ შემეცნების თეორიაში და საერთოდ ფილოსოფიაში მოხდენილ გადატრიალებაზე ვლაპარაკობთ, უპირველეს ყოვლისა, სწორედ ეს გარემოება უნდა ვიქონიოთ მხედველობაში. მარქსი პირველი იყო, რომელმაც სრულიად პრინციპულად ეჭვის ქვეშ დააყენა თვით თეორიაც, კერძოდ მისი უფლებამოსილება — იყოს ადამიანური შემეცნების შესაძლებლობის, აზროვნების საგნობრივობის გამართლებელი მსაჯული და თეორიის მოჯადოებელი წრის გარღვევა და მისგან გარეთ გასვლა მოითხოვა. საერთოდ ფილოსოფიის მიმართ მარქსმა ეს პოზიცია „ფიციერბახის შესახებ თეზისებში“ ასე გამოხატა: „ფილოსოფოსები მხოლოდ სხვადასხვანაირად განმარტავდნენ სამყაროს, მაგრამ საქმე ისაა, რომ იგი შევეცვალოთ“. მაშასადამე, მარქსის მოთხოვნით, ამიერიდან სამყაროს განმარტების, მისი თეორიული გაგებისა და გააზრების პოზიცია იმავე სამყაროს გარდაქმნისა და შეცვლის პოზიციით უნდა შეივსოს. კონკრეტულად შემეცნების თეორიის მიმართ თავის პოზიციას იმავე „თეზისებში“ მარქსი შემდეგნაირად აყალიბებს: „საკითხი, გაჩნია თუ არა ადამიანურ აზროვნებას საგნობრივი ქეშმარიტება, — სულაც არ არის თეორიის საკითხი, არამედ პრაქტიკული საკითხია. პრაქტიკაში უნდა დამტკიცოს ადამიანი თავისი აზროვნების ქეშმარიტობა, ე. ი. ნამდვილობა და სიძლიერე, ამქვეყნიურობა. დავა პრაქტიკისაგან იზოლირებული აზროვნების ნამდვილობის ან არანამდვილობის შესახებ

წმინდა სქოლასტიკური საკითხია“ [1, გვ. 491—92]. უდრო ადრე „1844 წლის ეკონომიურ-ფილოსოფიურ ხელნაწერებში“ კ. მარქსი წერდა: ჩვენ ვხედავთ, რომ თეორიული წინააღმდეგობების გადაჭრა შესაძლებელია მხოლოდ პრაქტიკული გზით, ადამიანთა პრაქტიკული ენერჯის მეოხებით, და რომ ამიტომ მათი გადაწყვეტა სრულებითაც არ შეადგენს მხოლოდ შემეცნების ამოცანას, არამედ წარმოადგენს ნამდვილ ცხოვრებისეულ ამოცანას, რომლის გადაჭრა ფილოსოფიამ ვერ შეძლო სწორედ იმიტომ, რომ მასში მხოლოდ თეორიულ ამოცანას ხედავდა [5, გვ. 123].

მარქსიზმის მიერ გნოსეოლოგიაში მოხდენილი გადატრიალების არსი, უწინარეს ყოვლისა, პრაქტიკისადმი შემეცნების საფუძვლის სტატუსის მინიჭებაში მდგომარეობს. პრაქტიკა, როგორც ადამიანთა მატერიალურ-მწარმოებლური მოღვაწეობა, იმდენად და მხოლოდ იმდენად გამოდგება ჩვენი აზროვნების საგნობრივობის შემოწმებლად და დამადასტურებლად, რამდენადაც იგი მთელი ჩვენი შემეცნების საფუძველია. ამით მარქსმა აჩვენა, რომ შემეცნება თავის თავიდან ვერ აიხსნება, იგი უფრო ღრმა და პირველად ვითარებაზე უნდა იქნეს დაფუძნებული. ამ მხრივ მარქსმა უბრალოდ შესწორება კი არ შეიტანა ტრადიციულ შემეცნების თეორიაში, არამედ ძირეულად შეცვალა შემეცნების მანამდელი გაგება, შემეცნების ტრადიციული მსოფლმხედველობრივი მოდელი, მისდამი მიდგომის მეთოდოლოგიური პოზიცია. ეს იყო ნამდვილი გადატრიალება, რადიკალური შემობრუნება, რომლის მსგავსი არ იცის გნოსეოლოგიური აზროვნების მანამდელმა განვითარებამ.

მარქსმა აჩვენა, რომ შემეცნების ფაქტი მხოლოდ მაშინ შეიძლება იქნეს ახსნილი და რაციონალურად გაგებულ, თუ მას განვიხილავთ როგორც კაცობრიობის კულტურულ-ისტორიული მოღვაწეობის ასპექტს, საერთოდ ადამიანთა საზოგადოებრივ-ისტორიული პრაქტიკის ელემენტს. „საზოგადოებრივი ცხოვრება ამბობს მარქსი, არსებითად პრაქტიკულია. ყველა მისტერია, რომელსაც თეორია მისტიციზმისაკენ მიჰყავს, თავის რაციონალურ ახსნას ადამიანის პრაქტიკასა და ამ პრაქტიკის გაგებაში პოულობს“ [1, გვ. 493] ტრადიციული შემეცნების თეორია კი, როგორც აღინიშნა, შემეცნების თავის თავზე დაფუძნებულ თვითმყოფ ვითარებად, პრაქტიკისაგან იზოლირებულად, ადამიანთა საზოგადოებრივი მოღვაწეობის მთლიანი სტრუქტურიდან ამორთულად, ასე ვთქვათ, ჰიპოსთაზირებულად განიხილავდა და, აქედან გამომდინარე, შემეცნების თეორიის ავტონომიურ დაფუძნებას ცდილობდა. მარქსიზმმა მანამდელი ფილოსოფიის სწორედ ეს მსოფლმხედველობრივი პოზიცია უკუაგდო და მთელი ჩვენი თეორიულ-შემეცნებითი მოღვაწეობის საფუძველში პრაქტიკა შეიტანა. „ცხოვრების, პრაქტიკის თვალსაზრისი, — მიუთითებდა ლენინი, — უნდა იყოს შემეცნების თეორიის პირველი და ძირითადი თვალსაზრისი“ [2, გვ. 241].

Н. И. КВАРАЦХЕЛИЯ

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКАЯ ПОЗИЦИЯ ТРАДИЦИОННОЙ ТЕОРИИ ПОЗНАНИЯ И ЕЕ КРИТИКА

Резюме

Познание — это прежде всего философская проблема, и единственным возможным философским учением о нем является теория познания.

Теория познания как философское осмысление феномена познания является составной частью общепознательного учения о человеке и, как таковая, она стоит на службе понимания человеческой сущности.

Традиционное теоретико-познавательное мышление рассматривало факт познания как самодовлеющее, основанное на самом себе, и стремилось к автономному, чисто теоретическому обоснованию этого феномена. Переворот, совершенный марксизмом в области теории познания, заключается в радикальном изменении этой исходной методологической установки предшествующей гносеологии.

Маркс убедительно доказал, что факт человеческого познания может быть объяснен и рационально понят лишь тогда, если он будет рассмотрен как аспект культурно-исторической деятельности человечества, как элемент общественно-исторической практики.

ლიტერატურა

1. მარქსი კ. ენგელსი ფ. რჩ. ნაწ., ტ. II, თბ., 1964.
2. ლენინი ვ. ი. მატერიალიზმი და ემპირიოკრიტიციზმი, თბ., 1955.
3. ბაკრაძე კ. ახალი ფილოსოფიის ისტორია, თბ., 1969.
4. ჰეგელი, ლოგიკის შეცნობა, თბ., 1962.
5. Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 42, М., 1974.
6. Кант, Сочинения в шести томах, т. 3, М., 1964.
7. Нельсон Л. Невозможность теории познания, в сб. «Новые идеи в философии», 1913, № 5.
8. Платон, Соч., т. 2, М., 1970.
9. Риккерт, Предмет познания, Киев, 1904.
10. Философская энциклопедия, т. 5, статья — «Теория познания».
11. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук, М., 1977.
12. Bollnow O. Philosophie der Erkenntnis, Stuttgart, 1970.
13. Dilthey W. Briefwechsel mit dem Grafen P. Yorck von Wartenburg, Halle a. d. Saale, 1923.
14. Fromm E. Marx's concept of man, New York, 1976.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
 ფილოსოფიის ინსტიტუტმა

მანანა ხანაია

დროის ცნება ვილჰელმ დილთაის ჰერმენევტიკაში

დროის ბუნების შესახებ კაცობრიობის ისტორიის მანძილზე ბევრი თქმულა და დაწერილა. მისი საიდუმლოება აწვალვდათ ფილოსოფოსებს ანტიკური ეპოქიდან მოყოლებული, ხოლო თანამედროვეობისათვის იგი იქცა ერთ-ერთ ფუნდამენტურ პრობლემად. თანამედროვე ბურჟუაზიული ფილოსოფია, რომელიც საკუთარი კულტურის კრიზისის საერთოდ ადამიანური არსებობის კრიზისად მიიჩნევს, და რომლის კვლევა-ძიების უმთავრესი ობიექტი არის ადამიანი და მისი ადგილი სამყაროში, ადამიანური ყოფიერების ძირითად მახასიათებლად მიიჩნევს დროითობას (დროულ სტრუქტურას)

მარქსიზმისათვის დროის პრობლემა ყოველ ახალ ეპოქაში ახალი სახით დგება, ისევე, როგორც სხვა ფილოსოფიური კატეგორიებისა. მარქსიზმის კლასიკოსებმა მოგვეცეს დროის პრობლემის მეცნიერული გადაჭრის საფუძვლები, მისი მატერიის არსებობის ერთ-ერთ ფორმად დადგენით, იმის დადგენით, რომ დრო არ არსებობს მოძრაობასა და განვითარებაში მყოფი მატერიის გარეშე. მაგრამ დროის ეს გაგება, რომელიც აკმაყოფილებდა მისი მატერიალისტური გაგების დაცვის მოთხოვნებს და მწყობრი მეცნიერული მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბების საშუალებას იძლეოდა, დღევანდელ ეპოქაში აუცილებლად საჭიროებს შემდგომ განვითარებას დროის ძირითადი ფორმის (მოძრავი მატერიის არსებობის ფორმა) მატერიის არსებობის განსხვავებულ ფორმებთან და განსაკუთრებით არსებობის სოციალურ, ფსიქიკურ და ლოგიკურ ფორმებთან მიმართებაში.

ამ თვალსაზრისით აღნიშნული ასპექტების შესახებ ბურჟუაზიული ფილოსოფოსების ნააზრევს კრიტიკული ანალიზი თავისებური შესავალი უნდა იყოს საკითხის პოზიტიური მარქსისტული გადაჭრისათვის. ბურჟუაზიულ ფილოსოფიაში ამ ასპექტით ძალზე მნიშვნელოვანია დილთაის (1833—1911) წვლილი. მომდევნო მოაზროვნეების მიერ ამ საკითხის გაგება ბევრითაა მისგან დავალებული.

ამიტომ ჩვენი მიზანია დროის პრობლემის ორი ასპექტით ანალიზი:

I. ბურჟუაზიულ ფილოსოფიაში მისი ადგილის დადგენა;

II. დილთაის ფილოსოფიაში დროის გაგების კრიტიკა მეცნიერული ფილოსოფიის პოზიციებიდან.

საზოგადოდ უნდა აღინიშნოს, რომ არსებობს დროის ცნების ორი ძირითადი: ობიექტური და სუბიექტური დრო. ობიექტური დროის ცნებაში დრო მოაზრებულია, როგორც უსასრულო თანმიმდევრობა, რომელშიაც განლაგებულია როგორც ყველა გარეგანი, ასევე შინაგანი სულიერი მოვლენა. ობიექტური დრო გაზომვადია და დროის ეს გაზომვა უდევს საფუძვლად ბუნების ზუსტ მეცნიერებას, მეცნიერებას დათვლადი და გაზომვადი ბუნების შესახებ [9, გვ. 136]. ობიექტური დროის სამი კომპონენტი — წარსული, აწმყო და მომავალი — ერთმანეთთან იმყოფება შეუბრუნებლად მიმართებაში; ობიექტური დრო შეუბრუნებადია: წარსული აღრეა აწმყოზე, ხოლო აწმყო

მომავალზე. აწმყო გაგებულია, როგორც რაღაც ხანიერების არმქონე გადასვლის წერტილი „ახლა“.

დროის ცნების მეორე ძირია სუბიექტური, განცდაში მოცემული დრო, დროის განცდა, რომელიც ფსიქოლოგიაში „პრეზენტული დროის“ სახელწოდებითაა ცნობილი. ამ ძირზე მითითებულია კანტთან, რომლის მიხედვითაც „ობიექტური“ დროს სინამდვილეში არავითარი ობიექტურობა არა აქვს; დრო არის ადამიანურ სუბიექტში მყოფი „ჭერეტის წმინდა ფორმა“, რომელიც „გრძნობის მასალას“ აღიქვამს როგორც ვრცეულობის, ისე დროის ფორმაში და ასე აძლევს ამ მასალას მის პირველ წესრიგს. „დროს სხვა არაფერია, თუ არა შინაგანი გრძნობის, ე. ი. თვით ჩვენივე თავისა და ჩვენი შინაგანი მდგომარეობის განჭერეტის ფორმა... დრო წარმოადგენს საერთოდ ყველა მოვლენის აბრიორულ ფორმალურ პირობას“ [6, გვ. 63—64].

მაგრამ მიუხედავად იმისა, რომ კანტმა დრო სუბიექტურში გადმოანაცვლა, იგი მაინც არანაკლებ ობიექტურია, ვიდრე კლასიკური გაგებით ობიექტური დრო, ობიექტურობის იმ გაგებით, რაც საყოველთაობისა და აუცილებლობის იდენტურია. კანტის მიხედვით დრო, როგორც ჭერეტის აბრიორული ფორმა ახასიათებს საზოგადოდ ადამიანურ გონს და იგი დამოუკიდებელია ყოველგვარი ინდივიდუალური, რეალური შინაარსისაგან.

საინტერესოა დროის შესახებ ავგუსტინეს თვალსაზრისი, რომელსაც იგი აღსარებაში გამოთქვამს. ავგუსტინე დროის სამივე ფორმას განიხილავს, როგორც აწმყო ცნობიერების სამ მიმართულებას: „არსებობს სამი დრო: აწმყო, რომელსაც მხედველობაში აქვს აწმყო; აწმყო, რომელსაც მხედველობაში აქვს წარსული, და აწმყო, რომელსაც მხედველობაში აქვს მომავალი. ჩვენს სულში ისინი სამი მომენტის სახით არიან და სხვაგან მე მათ ვერ ვხედავ. აწმყო წარსულის მიმართ მოგონება, აწმყო აწმყოს მიმართ ჭერეტა და აწმყო მომავლის მიმართ მოლოდინი“ [ციტირებულია 9, გვ. 137]. ეს აზრი ავგუსტინეს ნეოპლატონიკური ნააზრებიდან აქვს აღებული, რაც პროკლესთან ისეა გააზრებული, რომ დასაწყისი და ბოლო ხედებიან ერთმანეთთან დროულ ახლაში (αὐτὸ νῦν, αὐτὸ ἄρτι) [21, გვ. 140]; ამიტომ იყო „ახლა“ (νῦν) პროკლესთან დროის გარეშედ მიჩნეული [21, გვ. 232].

დროის ცნების სუბიექტურ ძირს განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა მას შემდეგ, რაც სიცოცხლის ფილოსოფიამ ამოსავალი განცდასა და განცდით მოცემულობაში დაინახა. დროის განცდა, დროსადმი მიმართება დანახული იქნა ადამიანის არსებით თავისებურებად. დროის ბუნებისა და „რიტმის“ შესახებ საკითხი არის ის პუნქტი, საიდანაც სიცოცხლის ფილოსოფია ამოდის ყოფიერების სტრუქტურის განხილვის დროს. სიცოცხლის ფილოსოფია (თაქის სამივე — ეთიკურ, ფსიქოლოგიურ და ისტორიულ ორენტაციებში) ყოფიერად მიიჩნევს არა ნივთიერ, ემპირიულად მოცემულ მატერიალურ სამყაროს, როგორც ეს თანამედროვე ბუნებათმეცნიერებას მიაჩნდა, და არც ლოგიკას, გონებას, როგორც ამას აბსოლუტური იდეალიზმი ანტიციებდა. უმთავრეს ყოფიერებად აღიარებული იქნა სიცოცხლის ინდივიდუალური შემოქმედებითი პროცესი, ხოლო დრო იქცა ამ დაუსრულებელი ცვალებადობის რიტმის გამომსახველად.

ისე არ უნდა გავიგოთ, თითქმის ობიექტური დრო ახასიათებდეს ფიზიკური მატერიის ბუნებას, ხოლო სუბიექტური დრო კი — ფსიქიკურს, სი-

ცოცხლეს. ეს იქნებოდა მარქსისტული დებულებების გაყალბება. დროის ობიექტივისტური გაგება ერთმანეთისაგან სწყვეტს დროსა და მოძრაე მატერიას, რაც უწინააღმდეგება თანამედროვე ფიზიკის დასკვნებს. დროის ამგვარ გაგებას უნდა დაუპირისპიროთ რეალური დრო, რომელიც ფიზიკური მატერიის ბუნებითაა განპირობებული. „დიალექტიკური მატერიალიზმის თვალსაზრისით სივრცე და დრო, როგორც მოძრაე მატერიის არსებობის ფორმები, დამოკიდებულნი უნდა ყოფილიყვნენ მატერიაზე და მის მოძრაობაზე. მეცნიერების შემდგომი განვითარებით... როგორც ექსპერიმენტულად, ისე თეორიულად დამტკიცებულია, რომ დროის მიმდინარეობის სიჩქარე დამოკიდებულია სხეულის ირგვლივ არსებული გრავიტაციული ველის დაძაბულობაზე — დროის მიმდინარეობა დამოკიდებულია მატერიალურ სხეულებზე“ [4, გვ. 145 148]. ობიექტური დროის ცნება ნაკლებ გამოსადეგია ფსიქიკურის, სიცოცხლის განხილვის დროს, რომლის სპეციფიკა არა მხოლოდ შინაარსისაგან განუყრელობაში, არამედ დროულ მომენტთა ურთიერთგამსკვალვაში მდგომარეობს.

ანრი ბერგსონი (1859—1941), რომელმაც ახალ დროში განსაკუთრებით ბევრი გააკეთა დროის ბუნების ახლებური გააზრებისათვის, რეალურ დროს უწოდებს ხანიერობას. ბერგსონის აზრით, სამყაროს საფუძველში, როგორც მთელი მატერიალური და სულიერი სინამდვილის წარმმართველი იმპულსი, ძეგს სიცოცხლის სწრაფვა (élan vital). სამყაროში არსებული ყოველი ნივთი თუ პროცესი შეიძლება განვიხილოთ, როგორც სიცოცხლის ერთიანი შემოქმედებითი ევოლუციის ელემენტი, გარკვეულ ეტაპზე საერთო პროცესიდან განყენებული და განხილული, როგორც დასრულებული და თავისთავადი. ამ მოქმედებას ახორციელებს ინტელექტი, რომელიც პრაქტიკის, წარმოების მიზნებს ემსახურება და საგანთა და მოვლენათა განხილვისას უგულვებლყოფს მათ ნამდვილ ბუნებას, მათ განვითარებას. ინტელექტის მოღვაწეობა მეცნიერების სფეროს ქმნის.

სინამდვილის შემეცნება თავის ინდივიდუალობაში, თავის ცოცხლობაში, ბერგსონის აზრით, მხოლოდ ისეთ ორგანოს შეუძლია, რომელიც თავად არის სიცოცხლე. ბერგსონი ასახელებს ინტუიციას. ინტუიციის მიერ სიცოცხლის იმპულსის შემეცნება, არსებითად, ამ უკანასკნელის თვითშემეცნებაა. ეს უკვე ფილოსოფიის მოქმედების სფეროა. ფილოსოფიის ამოცანაა სიცოცხლის დაუსრულებელი მდინარების ჰერეტიკა ინტუიციის მეშვეობით [8]. აქ დგება ამოცანა იმგვარი კატეგორიების შექმნისა, რომლებიც ამ მიმდინარეობას, პროცესის განუწყვეტელ ხასიათს ასახვენ. თუმცა ბერგსონი ლაპარაკობს ინტელექტის კატეგორიების გაქვავებულობაზე და მათ გამოუსადეგობაზე სიცოცხლის შემეცნებისათვის, ახლებური კატეგორიების შექმნის საკითხი მას გარკვევით არ დაუსვამს.

ბერგსონის აზრით, ფილოსოფოსმა ჩვეულებრივი ემპირიული სინამდვილე უნდა გაწმინდოს ყველა იმ ელემენტისაგან, რომელიც მისთვის ინტელექტუალისტურ შემეცნებას მიუცია. ბერგსონი, უწინარეს ყოვლისა, იხილავს სულიერ სინამდვილეს, გატარებულს ინტელექტის შემეცნებით პრიზმაში. საზოგადოდ, ფსიქიკური ბერგსონისათვის არის სიცოცხლის სწრაფვის უმაღლესი გამოხატულება. იგი უარყოფს ფსიქიკური პროცესების ინტენსივობას, რომელსაც საფუძვლად უდევს მათი წარმოდგენა სიდიდეების სახით; უარყოფს სულიერი მოვლე-

ნების სიმრავლედ დასახვას, რადგანაც ეს იქნებოდა მათი რიცხობრივი აღნიშვნა; უარყოფს ნების თავისუფლებას, როგორც პრობლემას [13]. ბერგსონის აზრით, ინტენსივობა და სიმრავლე ნიშნავს სულიერი პროცესებისადმი სივრცის თვისებების მიწერას. ცნობიერების უშუალო დაკვირვება მოწმობს, რომ აქ ყოველთვის საქმე გვაქვს არა გრძნობის ინტენსივობასთან, არამედ მის რომელიაობით ცვალებასთან. ასევე შეუძლებელია, რომ ცნობიერების ველში ადვილი ჰქონდეს რიცხობრივ სიმრავლეს; ეს იქნებოდა ფსიქიკურ პროცესებზე ფიზიკური ნივთის შეუვალლობის თვისების გავრცელება. სინამდვილეში კი ფსიქიკურს ახასიათებს არა მოვლენათა გარემდებარეობა, არამედ მათი ურთიერთგამსჭვალვა. ფსიქიკური პროცესების ბუნების ამგვარი გაგება ეფუძნება ბერგსონის მიერ დროის ბუნების ტრადიციულისაგან განსხვავებულ გაგებას. ჩვეულებრივ, დროს დასრულებულ მომენტებად ჰყოფენ ხოლმე, სულიერი მოვლენების მიმართ კი ამგვარი დაყოფა გამოუსადეგარი. ფსიქიკურ ცხოვრებას განუწყვეტლობა ახასიათებს, ამიტომ დროითი პროცესის ყოველი წინა მომენტი ყოველ ახალ მომენტში არსებობს, ე. ი. დრო არ წარმოადგენს პომოგენურ არეს, მასში წარსული კი არ ძველდება და ქრება, არამედ ახალში გადადის და მას განუწყვეტლივ ამდიდრებს. ამ აზრით, დრო არის შემოქმედებითი ცვალებადობა და ბერგსონი მას უწოდებს ხანიერობას (durée). საზოგადოდ, ბერგსონი ერთმანეთისაგან სწყვეტს სივრცესა და დროს. სივრცე განსჯის, ინტელექტის სფეროს განეკუთვნება და იგი მხოლოდ თავისთავში დასრულებულ საგნებს მოიცავს, ხოლო დრო ინტუიციურად მიიწოდომება და წარმოგვიდგენს სინამდვილის განუწყვეტელ ცვალებადობას (ანალოგიურ თვალსაზრისს განავითარებს ო. შპენგლერი, რომლისთვისაც დრო არ არის სინამდვილის ისეთივე განზომილება, როგორც სივრცე. დრო არის სიცოცხლის, ისტორიულის განვითარების კანონი, მისი ბედისწერა. შპენგლერს უწინარეს ყოვლისა, მხედველობაში აქვს კულტურა, როგორც ცოცხალი ორგანიზმი).

„თუკი შევეცდებით ჩვენი ფსიქიკის სიღრმეებში იმ წერტილის პოვნას, — წერს ბერგსონი, — რომელიც ყველაზე მეტად გეგარანობინებს ჩვენს შინაგან მე-ს, ვნახავთ, რომ ეს არის წმინდა ხანიერობა, რომელშიც ხდება წარმავალი წარსულის განუწყვეტელი ავსება აწყობით“ [12, გვ. 176]. ხანიერობა არის განუმეორებადი და შეუქცევადი ნაკადი [12, გვ. 39]. წმინდა ხანიერობაში ყოველი ახალი სულიერი მოვლენა მთელი წარსულის რომელიაობით დასკვნას შეადგენს.

ბერგსონი განსაკუთრებით უსვამს ხაზს ხსოვნის (მეხსიერების) როლს ხანიერობის არსებობისათვის. ხსოვნა არის სპეციფიკური ნიშანი, რაც მხოლოდ ადამიანს გააჩნია და რაც ახდენს „ახალში“ წარსულის რეპრეზენტაციას. ბერგსონი ხსოვნით აკავშირებს წარსულს და ახლანდელს, მაგრამ მომავლის შესახებ იგი ვერ წყვეტს საკითხს; მომავალი ყოველთვის გულიანობს მიზანს, რაც პრაქტიკულ მოქმედებასთანაა დაკავშირებული, ხოლო ბერგსონი ნამდვილ რეალობას პრაქტიკული მიზნებისაგან თავისუფლად თვლის.

რეალური დრო არ გაიზარება, იგი მიიწოდომება მხოლოდ შინაგანი ინტუიციით. „რეალური დრო ჩვენს მიერ განიცდება“. ბერგსონის ადამიანი არის ფსიქოლოგიური არსება, რომელიც ინტროსპექციის საშუალებით აღმოაჩენს თავის თავს, როგორც ხანიერობას. შინაგანი ფსიქიკური პროცესები

შეაპირობებენ დროს. ადამიანის განსხვავება ყველა დანარჩენი არსებულისაგან მდგომარეობს ამ მდგომარეობის გაცნობიერებაში, ინტროსპექციის უნარში.

მამასადამე, ხსოვნა არ ახდენს დროის მომენტების გაზომვას, მისი ფუნქციაა მომენტთა ურთიერთგამსჭვალვის განხორციელება და ამით დროის ქცევა მთლიანობით სტრუქტურად. ამასთან დაკავშირებით, არსებობს მთელი რიგი წინააღმდეგობანი ბერგსონის ნააზრევში. დრო, მოცემული ცნობიერებაში, გულსჩნობს ხსოვნას, ხსოვნა მხოლოდ ფსიქოლოგიური რეალობაა. ბერგსონი ხშირად ამბობს, რომ «сознание помещается во времени», «во времени заключается сущность действительности» [12, გვ. 241], რომ მარადიული შემოქმედებითი ევოლუცია ხორციელდება დროის ფორმაში: ბერგსონი ლაპარაკობს სიცოცხლის პროცესის ანალოგიაზე ფსიქიკურ სინამდვილესთან. გაურკვეველია, ვის ცნობიერებაში მიმდინარეობს ეს მსოფლიო ევოლუციური პროცესი? რა ცვლის ამ ნაკადში ხსოვნას, რომელიც ფსიქოლოგიურ ნაკადში აკონსტიტუირებს ხანიერობას? გარდა ამისა, ბერგსონთან იკარგება დროის მესამე განზომილება — მომავალი, ადამიანი არის მხოლოდ წარსული და აწმყო, ამგვარი მდგომის დროს ადამიანი გვევლინება არა სუბიექტად, რომელიც ღირებულებებს ადგენს და მიზნებს ახორციელებს, არამედ გამოდის საკუთარ ფსიქიკაში მიმდინარე პროცესების პასიურ დამკვირვებლად [14, გვ. 50]. მისი ადამიანი მხოლოდ ფსიქოლოგიური სუბიექტია, რომელიც ისტორიულ პრაქტიკულ მოღვაწეობას არ იცნობს. ამ მომენტს ხაზს უსვამდა ვილჰელმ დილთაი, მისთვის ადამიანი არის ისტორიის, კულტურის შემოქმედი, რომელსაც მიზანდასახული საქმიანობა ახასიათებს.

ჩვენი ნაშრომის ძირითად მიზანს სწორედ დროის ბუნების ე. დილთაისეული გააზრების ანალიზი წარმოადგენს. ამდენად, შედარებით დაწვრილებით შეგვიჩვენებთ მისი ფილოსოფიური თვალსაზრისის ძირითად პრინციპებზე.

ვილჰელმ დილთაის (1833—1911) ფილოსოფიური მსოფლმხედველობა ყალიბდებოდა, ერთის მხრივ, გერმანული იდეალიზმისა და რომანტიზმის გავლენით (შლაიერმახერი, ტრენდელენბურგი, შოპენჰაუერი, რანკე, ჰეგელი; ყურადღება სუბიექტის სამყაროსადმი, ინტერესი კულტურისა და ისტორიისადმი), მეორე მხრივ, ინგლისურ-ფრანგული პოზიტივიზმის გავლენით (ჯ. ს. მილი, ო. კონტი, ანტიმეტაფიზიკური განწყობა და ფსიქოლოგიზმის მეთოდი, როგორც ცნობიერების უშუალო მონაცემთა ანალიზი). დილთაის მსოფლმხედველობაზე გავლენა მოახდინა აგრეთვე ბადენის სკოლის ნეოკანტიანელობამ (ბუნების მეცნიერული და კულტურულ-ისტორიული შემეცნების დაპირისპირება) [18, გვ. 167].

საკითხი მეცნიერებათა ორგანიზაციის არსებობის შესახებ ახალი არ ყოფილა. იგი თავისებურად დაისვა ახალ დროში რ. დეკარტის მიერ, რომლის ფსიქოფიზიკური პარალელიზმის პრობლემა ერთმანეთისაგან თიშავს ფიზიკურსა და ფსიქიკურს; ფიზიკური უნდა აიხსნას მხოლოდ ფიზიკურით, ხოლო ფსიქიკურის მიზეზი მოვლენათა ფსიქიკურ მწკრივში უნდა მოიქცინოს. ფიზიკურს ფსიქიკურისა და პირიქით, ფსიქიკურს ფიზიკურის შესახებ არაფრის თქმა არ შეუძლია. აქედან მათ შესახებ ორი განსხვავებული მეცნიერების არსებობის აუცილებლობა.

კიდევ უფრო მწვავედ დაისვა საკითხი ბუნებისმეტყველებრივი და ისტორიული შემეცნების დაპირისპირების შესახებ სორენ კირკეგორთან (1813—1855), რომელმაც ვაიკნობიერა, რომ კონკრეტული სინამდვილის, ე. ი. მუნყოფიერების (Dasein) ინტელექტუალური გაგება შეუძლებელია. სინამდვილე მისთვის ისაა, რაც უპირისპირდება აბსტრაქტულს, ცნებითს. კირკეგორს არ აინტერესებს სამყაროს განვითარების და მისი კანონზომიერების საკითხები, მისთვის მთავარია ერთეული, ექსისტირებადი ინდივიდუუმი, რომლის არსებითი თავისებურება არის თავისუფლება, თავისუფლების სფერო არის ის კონკრეტული სინამდვილე, რომელშიც ადამიანი ცხოვრობს და რომელსაც იგი ყოველ წუთს ამორჩევით ახორციელებს. თავისუფლება განხილული უნდა იქნეს არა ლოგიკაში, არამედ ფსიქოლოგიაში, მაგრამ ეს არ შეიძლება იყოს ის ფსიქოლოგია, რომელიც მეცნიერულობაზე აცხადებს პრეტენზიას, ე. ი. ადგენს სულის კანონებს და ყველაფერს კაუზალობის მიხედვით განმარტავს. თავისუფლების ასახსნელად კირკეგორს საჭიროდ მიაჩნდა არამეცნიერული ფსიქოლოგია, რომელიც ე არ ამტკიცებს და ასაბუთებს, არამედ აღწერს და მიუთითებს [17, გვ. 501]. ამჟამად, რომ დილთაის მოძღვრება აღწერითი და ანალიზური ფსიქოლოგიის შესახებ, საერთოდ კი ბადენის სკოლის ნეოკანტიანელთა მოძღვრება ბუნებისმეტყველებრივი და კულტურის ისტორიული შემეცნების დაპირისპირების შესახებ, რომელსაც 1894 წელს ვინდელბანდმა დაუღო სათავე, დიდადაა დავალებული ს. კირკეგორისაგან, თუმცა ამ გავლენაზე თავად არ მიუთითებენ.

საზოგადოდ, ჰეგელისეული ისტორიის ფილოსოფიის კრახის შემდეგ ისტორიის შემეცნებისა და ამ შემეცნების მეცნიერულობის პრობლემა ისტორიის ფილოსოფიის ძირითად საკითხად იქცა. ბუნებისმეტყველებრივი შემეცნების შესაძლებლობა და მისი ბუნება კანტთან იქნა გარკვეული იმ კატეგორიების ჩვენებით, რომლებიც ბუნებისმეტყველების სამყაროს აკონსტიტუირებენ. ვ. დილთაის, იკვლევდა რა გონისმეცნიერებათა დაფუძნებისა და მეთოდოლოგიის საკითხებს, განზრახული ჰქონდა დაეწერა „ისტორიული გონების კრიტიკა“, რომელსაც უსახავდა იგივე ამოცანას, რაც ბუნებისმეტყველების მიმართ შეასრულა კანტის „წმინდა გონების კრიტიკაში“. „მე ვგონებ, — წერდა დილთაი, — ფილოსოფიის ძირითადი პრობლემა ერთხელ და სამუდამოდ იქნა დადგენილი კანტის მიერ. ეს არის ადამიანური გამოკვლევების ყველაზე მაღალი და ზოგადი ამოცანა: რა სახით მოგვეცემა ჩვენი სამყარო, რომელიც ჩვენთვის სახეზეა მხოლოდ ჰერტასა და წარმოდგენებში“. ისტორიული გონების კრიტიკას ეს ამოცანა უნდა გადაეჭრა ისტორიის სამყაროს მიმართ, მას უნდა გაერკვია, რას ნიშნავს ისტორიული ყოფიერება (წინააღმდეგ წინანდელი თაობების გნოსეოლოგიზმისა და მეთოდოლოგიზმისა დილთაი, უწინარეს ყოვლისა, ყოფიერების სტრუქტურას იკვლევს), რამდენადაა შესაძლებელი ისტორიული შემეცნება და რას ეფუძნება ამ შემეცნების მეცნიერულობა, რომელი კატეგორიები უზრუნველყოფენ „გონისმეცნიერებებში ისტორიული სამყაროს აგებას“ და როგორია ამ კატეგორიათა ბუნება. დილთაისავე სიტყვებით, „ისტორიული გონების კრიტიკა“ ემყარება გონისმეცნიერების ფაქტს და ცდილობს გნოსეოლოგიურ დასაბუთებას [23, გვ. 45].

უწინარეს ყოვლისა, დილთაი უარყოფს კანტიანურ განსხვავებას „ემპირიული“ და „ტრანსცენდენტალური“ სუბიექტისა; დილთაისათვის შემეცნებელი სუბიექტი არის კონკრეტული ადამიანი, რომელიც თავის ისტო-

რიულობიდან ახდენს სამყაროს შემეცნებას: „ტრანსცენდენტალური მეთოდის შექმნა არის ისტორიის სიკვდილი, რამდენადაც იგი გამორიცხავს ისტორიულ რეალობებში შეღწევას ნაყოფიერი ისტორიული კატეგორიების მეშვეობით“ [22, გვ. 285]. ისტორიული შემეცნების შესაძლებლობა ემყარება არა შემეცნებელი სუბიექტის იზოლაციას ისტორიული პროცესისაგან, არამედ იმას, რომ „მე თავად ვარ ისტორიული არსება; ისტორიას იცვლევს იგივე სუბიექტი, რომელიც მას ქმნის“ [22, გვ. 278]. საინტერესოა, რომ ამ აზრის ავტორობაზე იდეალისტური ჰერმენევტიკა აცხადებს პრეტენზიას, მაგრამ იგი გაცილებით ადრე გამოთქმული აქვს მარქსს, რომელიც მრავალჯერ უსვამდა ხაზს, რომ „ადამიანები თვითონ ქმნიან საკუთარ ისტორიას“ [1, გვ. 267], რომ „ადამიანები თვით არიან ისტორიული პროცესის მსახიობები და მასურებლებიც“. ისტორიის შემოქმედ სუბიექტებად ადამიანის აღიარება სრულიად არ მოასწავებდა მარქსის მიერ ისტორიის, როგორც ქაოტურ, კანონზომიერებას მოკლებული პროცესის გაგებას. მარქსი საზოგადოების განვითარებას უწოდებს ბუნებრივ-ისტორიულ პროცესს. თითოეული ადამიანი თავის წინასწარ შეგნებულად დასახულ მიზანს ახორციელებს, მაგრამ ისინი თავიანთი ნებასურვილისაგან დამოუკიდებლად შედიან წარმოებით ურთიერთობებში, რომელიც განსაზღვრავს საზოგადოების ეკონომიკურ და სულიერ ცხოვრებას, მის „ფიზიონომიას“. თუმცა წარმოებითი ურთიერთობანი არ არსებობს ადამიანთა გარეშე, მაგრამ შედარებით დამოუკიდებლობა ახასიათებს და ეს ქმნის ისტორიული კანონზომიერების არსებობის შესაძლებლობას.

მარქსისათვის მეცნიერებანი ბუნების შესახებ და მეცნიერებანი ისტორიის შესახებ პრინციპულად არ უპირისპირდება ერთმანეთს; საბოლოო ანგარიშში, ეს ერთი და იგივე მეცნიერებაა, რადგან ისტორია არის ადამიანის მიერ ბუნების თანდათანობითი დამორჩილების ისტორია. ბუნება, რომელიც შეისწავლება, განპირობებულია ადამიანთა „საზოგადოებრივი პრაქტიკით, წარმოებით“, ხოლო თვით ადამიანი გარდაიქმნება ბუნებასთან კონტაქტის შედეგად. ზემოთქმული არ ნიშნავს მარქსისათვის მეცნიერებათა თითოეული ჯგუფის სპეციფიკის დაკარგვას.

დილთაისთან მეცნიერებათა ეს ორი ჯგუფი გამიჯნულია ერთმანეთისაგან; ბუნებას შეისწავლის მათემატიკა და მათემატიკური მეცნიერებანი, ხოლო ადამიანს, ისტორიას — გონისმეცნიერებანი. დილთაი არ ამბობს, რომ ეს ორი განსხვავებული სინამდვილეა. მისთვის სინამდვილე ერთია, მაგრამ მეცნიერებათა ორი ჯგუფის არსებობა განპირობებულია მეთოდით, სინამდვილისადმი მიდგომით: ბუნებისმეცნიერებანი შეისწავლიან ადამიანისაგან დამოუკიდებელ რეალობას, ხოლო გონისმეცნიერებანი — ადამიანის მიერ თავისი თავის ობიექტივაციებს. არ არსებობს გამაერთიანებელი მეცნიერება.

დილთაის ყურადღება, უპირველეს ყოვლისა, ადამიანურ რეალობას აქვს დათმობილი. მისი აზრით, სიცოცხლის მთელი ისტორია არის ადამიანთა მოღვაწეობის ობიექტივაცია, ყველაფერში გონია ობიექტივირებული. ამიტომ უპირველეს ამოცანას წარმოადგენს ადამიანის ფსიქოლოგიის შესწავლა. ფსიქოლოგია გონისმეცნიერებათათვის ასრულებს იგივე როლს, რასაც მექანიკა ასრულებდა მათემატიკურ მეცნიერებათათვის. დილთაი გამოთქვამს საყვედურს იმდროინდელი ფსიქოლოგიის მიმართ, რომელიც იფარგლება სულიერ პროცესთა ფორმალური ანალიზით და არ ამჩნევს მათ დამოკიდებულებას სუბიექტის

განცდილი გამოცდილებისაგან [15, გვ. 22, 23]. შინაარსობრივი, რეალური ფსიქოლოგია არ ისაზღვრება შემეცნებითი პროცესის რაციონალური მხარის შესწავლით. მისი ძირითადი ერთეული უნდა იქნეს არა აბსტრაქტული სუბიექტი, არამედ ისტორიული სუბიექტი, რომლის ფსიქოლოგიური ბუნებაც სოციალურია. ვაიხსენოთ, რომ, დილთაის აზრით, ადამიანი არასოდეს არ არსებობს იზოლირებულად სხვა ადამიანებისაგან: იგი მათთან ამყარებს სასიცოცხლო მიმართებებს: «Жизненные отношения исходят из меня по всем направлениям, у меня есть известные отношения к вещам и людям, известная позиция по отношению к ним, я исполняю их требования по отношению ко мне и ожидаю чего-то от них» [16, გვ. 126]. ისტორიული შემეცნება სუბიექტის მიერ ხდება სასიცოცხლო გამოცდილებაზე დაყრდნობით. ამიტომ, დილთაის აზრით, ადამიანის, როგორც ფსიქოლოგიური და სოციალური არსების სრული წვდომა ძალუძს მხოლოდ აღწერით და ანალიზურ ფსიქოლოგიას [15, გვ. 22].

დილთაის აზრით, ისტორია სიცოცხლის ისტორიაა: „ისტორია — ეს არის სიცოცხლე, განხილული მთელი კაცობრიობის თვალსაზრისით: იგი ქმნის ურთიერთკავშირს“ [22, გვ. 261]. საჭიროა შევისწავლოთ სიცოცხლის გამოვლინებათა კონკრეტული ფორმები, რათა ვწერდეთ ისტორიული სამყაროს სტრუქტურას. სიცოცხლე კი გვეძლევა ადამიანის ისტორიული ყოფნა-განვითარების სახით, რომელიც თავის მხრივ წარმოადგენს „განცდის“, როგორც სიცოცხლეს გონითი ფენომენის ერთიანობას. სიცოცხლე გვეძლევა განცდაში და ამიტომ უნდა ამოვიღეთ განცდიდან. ინდივიდუალურისაქენ, კონკრეტულისაქენ, ადამიანისაქენ დაბრუნების მოთხოვნა დილთაის გამოსავალი წერტილია.

დილთაი აღნიშნავს კლასიკური ფილოსოფიის მკვრეტელობით ხასიათს და ისტორიული თვალსაზრისის არქონას შემეცნების პროცესსა და შემეცნების კატეგორიებზე. ამას გაცილებით უფრო ადრე აღნიშნავდა მარქსი, რომელიც აღიარებდა ადამიანური მოღვაწეობის ყოველგვარი წარმოქმნის ისტორიულობას, მარქსი, ისევე როგორც შემდგომ დილთაი, ხაზს უსვამს, რომ შემეცნება არის მხოლოდ მომენტი, ასპექტი, მხარე პრაქტიკული მოღვაწეობისა და არ შეიძლება გაგებული იქნეს მის გარეშე. მაგრამ მარქსის „პრაქტიკა“ პრინციპულად განსხვავდება დილთაის „სიცოცხლისაგან“.

უწინარეს ყოვლისა, მარქსი პრაქტიკული მოღვაწეობის ძირითად მხარედ გამოყოფს შრომას. ამყარებენ რა ერთმანეთთან წარმოებით ურთიერთობებს, შრომის პროცესში, თავისი მოღვაწეობის პროდუქტების ჰერეტიკას, ადამიანი პირველად იღებს შესაძლებლობას განსხვავდეს თავისი თავი, როგორც მოღვაწე, თვით პროცესისა და მისი შედეგებისაგან. ამდენად ადამიანთა სამყაროს გაგებისათვის გასაღები უწინარეს ყოვლისა ძევს მატერიალური წარმოების კონკრეტული ფორმების გამოკვლევაში (დილთაისათვის კი — სიცოცხლის კონკრეტული ფორმების ანალიზში).

მარქსი დილთაიზე ადრე გამოთქვამდა უკმაყოფილებას არსებული ფსიქოლოგიით, რომელსაც „არ შეუძლია იქცეს შინაარსობრივ და რეალურ მეცნიერებად“ [10, გვ. 595]. დილთაისაგან განსხვავებით, მარქსი მისი თანამედროვე ფსიქოლოგიის (ასევე სხვა საზოგადოებრივი მეცნიერების) მთავარ ნაკლია იმაში ხედავდა, რომ იგი რეალურ მხარეს, მატერიალური წარმოების განვითარ-

რების პროცესს მხედველობის გარეშე ტოვებდა. «Что вообще думать о такой науке, которая высокомерно отвлекается от этой части человеческого труда и не чувствует своей собственной неполноты, когда все это богатство человеческой деятельности ей не говорит ничего, кроме того, что можно выразить одним термином — потребность» [10, გვ. 595].

ამ მხარეს ვერც დილთაი ხედავს. იგი არ იხილავს პრაქტიკას, როგორც გრძნობადისა და რაციონალურის, კონკრეტულისა და აბსტრაქტულის მასინთეზირებელ მოღვაწეობას. დილთაი მოუწოდებს კონკრეტულობისაკენ, მაგრამ თვით მისი ცნება სიცოცხლისა არამდგრადია. მისთვის იგი დაიყვანება სუბიექტის განცდებზე და ადამიანთა მოღვაწეობაზე, რომელიც ინდივიდთა სისიცოცხლო ურთიერთობებში ვლინდება. მაგრესი ადამიანის არსებას მის სოციალურობაში ხედავდა, მაგრამ იგი ადამიანთა ურთიერთობებიდან, როგორც ეს უკვე აღვნიშნეთ, გამოყოფდა წარმოებით ურთიერთობებს, რაც შესაძლებელს ხდის რეალური ისტორიული ურთიერთკავშირის რეკონსტრუქციას. მარქსიზმის მიხედვით, ისტორიული სუბიექტი შექმენებას ახორციელებს არა მარტო ინდივიდუალურ სისიცოცხლო გამოცდილებაზე დაყრდნობით, არამედ ძირითადად (და არსებითად) საზოგადოებრივ-ისტორიული პრაქტიკის საფუძველზე. დილთაისთან რეალური ისტორია იკარგება. რამდენადაც ამოსავალ ფენომენად სიცოცხლის ცალკეულ გამოვლენებათა ანალიზის დადგენას ყოველგვარი აბსოლუტური მომენტის უარყოფით ისტორიული რელატივიზმის საფრთხე ახლავს და საბოლოოდ პოზიტივიზმის გავლენაზე მეტყველებს. დილთაისათვის, ისევე როგორც მთელი მისი ეპოქის აზროვნებისათვის, რომელსაც შეიძლება ვუწოდოთ გაცნობიერებული კრიზისის ეპოქა, დამახასიათებელია სუბიექტივიზმის, ირაციონალიზმის და ისტორიისფილოსოფიური პესიმიზმის გაძლიერება [26, გვ. 204].

უფრო დაწვრილებით შევჩერდებით განცდის ცნებაზე. განცდის საშუალებით ადამიანი უშუალოდ შეიგრძნობს თავის არსებობას სამყაროში. განცდაში ხდება სიცოცხლის მთლიანობის რეპრეზენტაცია. ყოველი განცდა თავისებურად არეკლავს სიცოცხლის მთლიანობას. განცდა არის სტრუქტურული კავშირი, იგი წარმოადგენს საგნის აღქმის, გრძნობისა და ნებელობის ერთიანობას. თუკი ბუნებისმეცნიერებები იკვლევენ მიზეზობრივ კავშირებს, გონისმეცნიერებებმა უნდა იკვლიონ განცდის სტრუქტურული კავშირები.

რას ნიშნავს სტრუქტურა და სტრუქტურული კავშირი, რა არის ის ბირთვი, რომელიც ნაწილთა ფუნქციონირებას წარმართავს და მათ ერთიან მთელად აქცევს? როგორ უნდა გავიგოთ სტრუქტურული კავშირის განსხვავება მიზეზობრივი კავშირისაგან? ამ კითხვებზე პასუხი წარმოადგენს გონისმეცნიერებათა უფლებამოსილების გათანაბრებას ბუნებისმეცნიერებათა უფლებამოსილებასთან.

დილთაიმ ეს საკითხები გადაწყვიტა „სტრუქტურისა“ და „სტრუქტურული კავშირის“ ცნებების ჰუსერლის ინტენციის ცნებასთან გაიგივების საფუძველზე. ჰუსერლთან ინტენციონალური საგანი არის არა რეალურ-ფსიქიკური მოცემულობა, არამედ იდეალური ერთიანობა, „ნაგულისხმევი, როგორც ასეთი“. ესაა იდეალური მნიშვნელობა: იგი „მნიშვნელობს“ [9, გვ. 106]. ამრიგად, ინტენციონალობა უდრის მნიშვნელობას. დილთაიმაც ასე განსაზღვრა სტრუქტურის არსი: ესაა მნიშვნელობა. განცდა ნიშნავს მნიშვნელობის მქონე განცდას. მნიშვნელობა არის ის, რაც სიცოცხლის მიმდ-

ნარეობაში ერთიანობას ქმნის. იგი არის მორგანიზებული ცენტრი; „სიცოცხლის პროცესი შედგება ნაწილებისაგან, განცდებისაგან, რომლებიც ერთმანეთთან შინაგან ურთიერთკავშირში დგანან, ყოველი ცალკეული განცდა მიმართულია საკუთარ მე-ზე, რომლის ნაწილიც იგი არის; იგი სტრუქტურის მიხედვით დაკავშირებულია სხვა ნაწილებთან ერთიან ურთიერთკავშირად, — ყველა გონისეულში ჩვენ ვპოულობთ ურთიერთკავშირს; ურთიერთკავშირი არის კატეგორია, რომელიც სიცოცხლისაგან მომდინარეობს... თვით ცხოვრება არის სტრუქტურული ურთიერთკავშირი, რომელშიც განცდები განცდად მიმართებებში იმყოფებიან. ეს ურთიერთკავშირი შეიძლება გავივით მომცველი კატეგორიის საშუალებით, რომელიც მთელ ფსიქიკურ სინამდვილეს ახასიათებს — მთელის მიმართება ნაწილებთან“ [22, გვ. 195].

ყოველი ადამიანი სასიცოცხლო მიმართებების საფუძველზე გარემომცველ სამყაროს თუ სიცოცხლის ყოველ ნაწილს ანიჭებს მნიშვნელობას, რომელიც რალაცას გამოთქვამს მთლიანის შესახებ [16, გვ. 126]. ყოველი ადამიანის, ეპოქის, კულტურის სისტემის ინდივიდუალობა ეფუძნება იმ მნიშვნელობას, რომელიც მას აქვს მთელთან მიმართებაში: „ყოველი სულიერი ერთობა თავის თავშია ჩაკეტილი. როგორც ინდივიდუუმს, ასევე ყოველ კულტურულ სისტემას, ყოველ საზოგადოებას თავის თავშივე აქვს თავისი ცენტრი... ყოველ ერთობლივ ქმნილებას, მოკლედ, ისტორიული მთელის ყოველ ნაწილს თავისი მნიშვნელობა აქვს ეპოქის ან საუკუნის მთელთან მიმართების წყალობით“ [22, გვ. 154]. „ყოველი ინდივიდუალური სიცოცხლის საზრისი ძეგს იმ მნიშვნელობით ურთიერთკავშირში, რომელშიც იგი დგას მთლიანის მიმართ... და ეს ინდივიდუალური არსებობის საზრისი, როგორც ლაიბნიცის მონადა, თავისებურად წარმომადგენლობს მთელს ისტორიულ უნივერსუმს“ [22, გვ. 199]. აქედან გამომდინარე, ყოველი ინდივიდუალური მოვლენის შემეცნება ნიშნავს მასში არსებული მნიშვნელობის ამოკითხვას, ეს წარმოადგენს პერმენენტის ამოცანას. როგორც ვხედავთ, დილთაის სურს არა მხოლოდ ცალკეული სულიერი ურთიერთკავშირი, არამედ მთელი ისტორია გაიგოს როგორც მთელისა და ნაწილის მიმართება.

დილთაის მიერ პერმენენტის გამოყენება კულტურული მემკვიდრეობის სხვადასხვა სფეროში სწორედ ამა თუ იმ ინდივიდუალური მოვლენის ეპოქის გონიდან, საუკუნის მნიშვნელობითი ურთიერთკავშირიდან გახსნას ცდილობს. ამ მხრივ საგულისხმოა ე. წ. „მუსიკის პერმენენტია“, რომელიც XX საუკუნის 70-იან წლებში ჩამოყალიბდა და რომელიც დილთაის პერმენენტული ფილოსოფიის ძირითად პრინციპებზე დაყრდნობით ცდილობს ახლებურად გადაჭრას მუსიკალურ ნაწარმოებში ფორმისა და შინაარსის საკითხი. სემანტიკური კონცეფციისაგან განსხვავებით, მუსიკის შინაარსი არ უნდა გავივით, როგორც უშუალო მითითება მის გარეთ არსებულზე, ექსტრამუსიკალურზე. მედარია აგრეთვე საპირისპირო მიმდინარეობა, რომელიც მუსიკას ართმევს ობიექტური რეალობის ასახვის ფუნქციას და მის ამოცანას მუსიკალური საშუალებებისა და ფორმების ძიებით შემოსაზღვრავს. ორივე მიმართულებას ადგილი ჰქონდა ხელოვნების ისტორიაში. „მუსიკის პერმენენტის“ წარმომადგენლები მიიჩნევენ, რომ მუსიკალური ნაწარმოების შინაარსია სუბიექტის მიერ სინამდვილის განცდის გადმოცემა მუსიკის ენით; ნაწარმოების გაგება ნიშნავს მასში გამოსახული განცდის ამოკითხვას, რომელიც რალაც მნიშვნელობას ატარებს. ამ მიმდინარეობის მიზანია მუსი-

კალურ ნაწარმოებში ჩადებული განცდის მნიშვნელობის გახსნა სოციალურ კონტექსტში, მის ისტორიულობაში.

ჰერმენევტიკული მეთოდი არის ინდივიდუალურის შემეცნების მეთოდი და იგი ემყარება განცდის, გამოსახულებისა და ვაგების ურთიერთკავშირს, ანუ გამოსახულებებში ობიექტივირებული განცდის მნიშვნელობის ვაგებას (ეს შეიძლება გავიგოთ, როგორც თავისებური გადალახვა ფსიქოფიზიკური პარალელოზმისა, კერძოდ, იმ აზრით, რომ შესაძლებელია ფიზიკურიდან, ე. ი. ვაობიექტივირებული სხვისი სულიერი ცხოვრებიდან, გავიგოთ ეს სულიერი ცხოვრება). გონისმეცნიერებათა თავისებურებას ქმნის ის, რომ ისინი ემყარებიან ადამიანური ცნობიერების ევიდენტურ მასალას (აქედან გამომდინარე დილთაი ლაპარაკობს გონისმეცნიერებათა უპირატესობაზე ბუნებისმეცნიერებათა მიმართ). ვაგება არ დგას შემეცნების წინაშე, როგორც ობიექტი; მისი არსებობა ჩემთვის არაა გათიშული იმისაგან, რაც არის მასში მოცემული ჩემთვის [22, გვ. 136]; ვაგების ამოცანაა შემეცნებელმა სუბიექტმა იგრძნოს თავისი თავი „იდეალურ ერთდროულობაში“ წარსული ეპოქების ადამიანებთან, განიცადოს მათი ყოფიერების შესაძლებლობანი, როგორც საკუთარი და ამის საშუალებით აღმოაჩინოს საკუთარი ყოფიერების არარეალიზებული პოტენციები. [22, გვ. 138]. ვაგება არის მე-ს კვლავბოვნა შენ-ში, მისი შესაძლებლობა ვეფუძნება ადამიანთა ბუნების საერთოობას და შემეცნებელი სუბიექტის წარმოსახვის უნარს. საგულისხმოა, რომ დილთაის მიერ ჰეგელის სისტემის კრიტიკის მიუხედავად გონის აბსოლუტურობაში, მის წინაგან უსასრულობაში, მის მიერ სინამდვილის მრავალფეროვნების მოცვის შესაძლებლობაში მას ეჭვი არ შეპარვია (თუმცა ყოვლისმომცველ რაციონალიზმზე გადაჭრით თქვა უარი და ჰეგელის ირაციონალისტური ვაგება წამოაყენა).

დილთაის ჰერმენევტიკული მეთოდი საბოლოოდ ვერ აღწევს თავის მიზანს, რადგან წარსულის ინტერპრეტაცია მასთან სუბიექტურ-ფსიქოლოგიური ხასიათისაა. დილთაი ისტორიული სინამდვილის მთლიანი სურათის შექმნის შესაძლებლობას თვით ცნობიერების წინაგან თვისებებს უკავშირებს, ეს შესაძლებლობა — „ადამიანური ბუნების მოთხოვნილებიდან“ გამოჰყავს. აქ თავისებურად მეორდება ისტორიული ლოგიკურისაგან (აქ ადამიანური ბუნებისაგან) დამოკიდებულების ჰეგელისეული დებულება, რომელსაც დილთაი აბსოლუტურ იდეალიზმად მიიჩნევდა.

ჩვენ უკვე განვიხილეთ მთელი წყება იმ კატეგორიებისა, რომლებიც გონისმეცნიერებათათვის საკუთრივი არიან და რომელთაც საფუძველი გონისეული სამყაროს წვდომაში აქვთ. ეს იყო სტრუქტურის, განცდის, მნიშვნელობის, მთელისა და ნაწილის, ქმედითი (დინამიური) ურთიერთკავშირის კატეგორიები. მათ დილთაი უწოდებს რეალურ კატეგორიებს და მათ არსებით თავისებურებად იმას მიიჩნევს, რომ „გონისმეცნიერებისეული ცნების წინაარსს შეუძლია დროის მსვლელობის, მოქმედების, ენერჯის, მოვლენის რებრზანტაცია“ [23, გვ. 88]; მას ევალება გამოხატოს „სიცოცხლეში არსებული ტენდენცია, მისი ცვალებადობა და მოუსვენრობა, უწინარეს ყოვლისა კი მასში მიმდინარე მიზანდასახულობა“ [23, გვ. 89]. ყველგან, სადაც გონისეული სიცოცხლე არსებობს, მას ყველგან დინამიკური ურთიერთკავშირი, ძალა, ღირებულება და ა. შ. ახასიათებს. სიცოცხლეში, როგორც მისი პირველი კატეგორიალური განსაზღვრება, საფუძველმდებელი

ყველა სხვისათვის, არის დროითობა. ეს წინ წამოწეულია უკვე გამოსახულებათაში — „სიცოცხლის მდინარება“ — დრო ჩვენთვის მუდამ სახეზეა ჩვენი ცნობიერების შემაჯამებელი ერთიანობის შემწვობით. „სიცოცხლისათვის და მასში გამოსული გარეგანი საგნებისათვის საერთოა ერთდროულობის, ერთმანეთის მიმდევრობის, დროითი ინტერვალის, ხანგრძლივობის, ცვალებადობის მიმართებები. მათგან მათემატიკური ბუნებისმეტყველების საფუძველზე განვითარდნენ აბსტრაქტული მიმართებები, რომლებიც კანტმა საფუძვლად დაუდო თავის მოძღვრებას დროის ფენომენალურობის შესახებ“ [22, გვ. 192—193].

დილთაი ამოდის იქიდან, რომ „დრო არის არა მხოლოდ ხაზი, რომელიც თანაბრადღირებული ნაწილებისაგან იქნებოდა შედგენილი“ [22, გვ. 72]. ხაზი უნდა გავსვას დროის შერწყმას, მის ვანუყრელობას იმ შინაარსისაგან, რომელიც მას ავსებს. „თუ ჩვენ დროს მოვიაზრებთ იმაზე უარის თქმით, რაც მას ავსებს, მაშინ მისი ნაწილები ერთმანეთის თანაბრადღირებულია... ხოლო კონკრეტული დრო უფრო მეტად არსებობს აწმყოს შეუსვენებელ წინსვლაში, რომელშიც აწმყო მუდამ წარსული ხდება და მომავალი აწმყოდ იქცევა. აწმყო არის დროის მომენტის ავსება რეალურობით; ეს არის ავსება რეალურობით, რომელიც წინამავალ დროში განუწყვეტელი და მუდამ არსებობს იმ დროს, როცა ის, რაც ვანცდის შინაარსს შეადგენს, მუდმივად იცვლება. წინამავალი ავსება რეალურობით დროის ხაზში, რაც აწმყოს ხასიათს შეადგენს, აწმყოს მუდმივი ჩაძირვა უკან წარსულში და იმის აწმყოდ ქცევა, რასაც ჩვენ ჰერ კიდევ ველოდით, გვსურდა, გვეშინოდა და რაც მხოლოდ წარმოდგენილის სფეროში იყო — ეს არის ნამდვილი დროის ხასიათი. ამ ხასიათის გამოსახულებაა, რომ ჩვენ მუდამ აწმყოში ვცვხვობთ. აწმყო არის მუდამ, სადაც ჩვენ ჩვენი რეალობის სიჭარბით განვიცდით. ჩვენი სიცოცხლის მდინარეების ხასიათი მუდამ ამგვარ აწმყოს, წარსულსა და მომავლს შორის არსებულ მიმართულებებში მდგომარობს. დროში განუწყვეტელი წინსვლის უმცირესი ნაწილიც კი თავისში ჩაირთავს აწმყოსა და ხსოვნას იმისა, რაც სწორედ ახლახან აწმყო იყო. მოგონებულის კავშირი აწმყოსთან, თვისებრივად განსაზღვრული რეალობის შემდგომი არსებობა, წარსულის შემდგომი მოქმედება აწმყოში, როგორც ძალისა, მოგონებულს აძლევს პრეზენცის ხასიათს“ [22, გვ. 72—73].

ბერგსონისაგან განსხვავებით, რომელიც ნამდვილი დროის ბუნებას წარსულისა და აწმყოს სტრუქტურულ მთლიანობაში ხედავდა, დილთაი ხაზს უსვამს დროის მესამე განზომილების — მომავლის კავშირს აწმყოსთან (ეს უკვე ნეოპლატონიკოსებსა და ავგუსტინესთანაც გვხვდება). ეს ლოგიკურად გამომდინარეობს დილთაის მიერ ადამიანის, როგორც ისტორიის კულტურის სუბიექტის გაგებიდან, რომელიც ისახავს მიზანს და მას ახორციელებს, მაშინ როცა ბერგსონის ადამიანი მხოლოდ ფსიქოლოგიური არსებაა და არ ჩანს მისი მიმართება სხვა ადამიანებთან, საზოგადოებასთან. „როცა უკან წარსულისაკენ ვიხედებით, — წერს დილთაი, — ჩვენ პასიურნი ვართ, რადგან წარსული უცვლელია... ხოლო თუკი მომავალს მივემართებით, ჩვენს თავს აქტიურებად, თავისუფლებად ვპოულობთ, აქ სინამდვილის კატეგორიის გვერდით, რომელიც აწმყოს ახასიათებს, წარმოიქმნება აგრეთვე შესაძლებლობის კატეგორია. ჩვენ თავს ვგრძნობთ უსასრულო შესაძლებლობების

მფარველობაში. დროის ეს განცდა განსაზღვრავს ჩვენი ცხოვრების შინა-არსს“ [22, გვ. 193—194].

ამჟამად, დილთაისთან უკვე მოცემულია იმ აზრის ჩანასახი, რომ დროის ნაწილებში მომავალია მთავარი. ეს არ არის მომავალი, რომელიც აბსოლუტურადაა განსაზღვრული წარსულითა და აწმყოთი. ამ შემთხვევაში ადგილი აღარ რჩება ადამიანის თავისუფალი შემოქმედებითი მოღვაწეობისათვის; კვიეტიზმი — ასეთი იქნებოდა აქედან გამომდინარე პრაქტიკული დასკვნა. არის საპირისპირო თვალსაზრისი, როცა მომავალი განიხილება როგორც უსასრულო შესაძლებლობათა ველი, სრულიად დამოუკიდებელი წარსული-საგან. ამ პოზიციამ ექსისტენციალიზმში ჰპოვა განვითარება. დილთაისათვის ადამიანი არის კულტურისა და ისტორიის სუბიექტი, რომელიც თავისთავში ატარებს ისტორიულ ურთიერთკავშირებს, მთელ კულტურულ მემკვიდრეობას და ახასიათებს მიზანდასახული საქმიანობა; იგი მომავალს წარსულსა და აწმყოსთან შინაგან კავშირში განიხილავს, როგორც არსებულის საფუძველზე შესაძლებელთა ერთიანობას. შესაბამისად, დილთაი მომავლის განცდას თავისუფლებისა და აქტიურობის განწყობას უკავშირებს. ეს განვითარებაში თავისუფლების და აუცილებლობის მიმართების პრობლემაა, რომლის მეცნიერული გადაწყვეტა ისტორიულ მატერიალიზმში გახდა შესაძლებელი.

დაეუბრუნდეთ ჩვენს ძირითად საკითხს. დილთაი ასკვნის, რომ მოძღვრებას იდეალური, კონკრეტული შინაარსისაგან დაცლილი დროის შესახებ გონისმეცნიერებებში არავითარი საზრისი არ შეიძლება ჰქონდეს; რეალობით ავსებული დროის ნაწილები თვისებრივად განსხვავებულნი არიან: „როცა ჩვენ აწმყოდან უკან წარსულში ვიხედებით და წინ მომავალში, დროის დინების ყოველ ნაწილს იმის მიხედვით, რაც მასში გამოდის, განსხვავებული ბუნება აქვს“ [22, გვ. 193—194].

მაშასადამე, აწმყოთა „პრეზენცი“ (სახეზემყოფობა), აწმყოს ჩვეულებრივი ცნებისაგან განსხვავებით, წარსულისა და მომავლის გამყოფი, ხანგრძობის არმქონე გადასვლის წერტილი კი არაა, არამედ თავის თავში მოიცავს დროის ნებისმიერად დიდ მონაკვეთს, როგორც წარსულს, ისე მომავალს. ამით განცდა დროითი სტრუქტურის მქონეა. და ეს სტრუქტურა განცდის აწმყოთასა და წამიერობაში (პრეზენცში) აერთიანებს დროის ყველა განზომილებას და ეს ერთიანობაა, ის, რაც „განცდილ პრეზენცს“ ქმნის, როგორც თავისუფლებისა და აქტიურობის საფუძველს. ვინაიდან დილთაისათვის „სტრუქტურა“ უდრის „მნიშვნელობას“, ამიტომ დროის მონაკვეთების „განცდილ პრეზენცად“ გაერთიანების საფუძველთა თვითონ მასში მოცემული „სიცოცხლის“ მიმდინარეობის რეალობით ავსების მნიშვნელობაა“. განცდა იქაა, სადაც მნიშვნელობა ქმნის პრეზენცის ერთიანობას დროის მიმდინარეობაში [22, გვ. 194]. ადამიანის ისტორიულობა ნიშნავს მის დროითობას. ეს აზრი მოგვიანებით იქცა ექსისტენციალური ფილოსოფიის ძირითად დებულებად, და კიდევ ერთხელ გახდა ნათელი, რომ დროითობის გაგების საფუძველი ადამიანის ბუნების ჰერმენევტიკული გაგება უნდა იყოს, როგორც ისტორიული სუბიექტისა. ამიტომ იყო, რომ როგორც ჰაიდეგერი, ისევე სარტრი იძულებულნი იყვნენ ამ ასპექტით მარქსიზმის დამსახურება ელიარეზინათ.

მ. გ. სანაია

ПОНЯТИЕ ВРЕМЕНИ В ГЕРМЕНЕВТИКЕ В. ДИЛЬТЕЯ

Резюме

С точки зрения марксистско-ленинской философии проблема времени, так же, как и проблема других философских категорий, в каждой эпохе раскрывается в новом аспекте. Понимание времени как одной из основных форм существования материи, данное нам классиками марксистско-ленинизма, требует дальнейшего развития, установления соотношений основной формы времени с остальными формами бытия материи, в особенности с социальной, психической и логической формами, на что указывает Ф. Энгельс в предисловии к работе «Диалектика природы».

В этом отношении особый интерес представляет анализ опыта понимания времени буржуазными философами. Дильтеевское понимание времени общественной истории, анализ проблем, связанных с пониманием истории общества и личности, указывает на ряд важных философских проблем. Для изучения конкретных форм проявления жизни Дильтей предлагает своеобразное понимание исторического бытия. Для характеристики этой структуры Дильтей пользуется категориями: структура, переживание, значение, часть и целое, динамическая взаимосвязь, цель, ценность, временность и др.

Дильтей в отличие от предшественников подчеркивает неразрывность времени с содержанием, которое его наполняет, и взаимопроникновение моментов времени, обуславливающее особенность психического бытия. Дильтей подчеркивает, что в «моментах» времени примат принадлежит будущему; эта мысль находит своеобразное развитие в экзистенциализме. Дильтей понимал человека как субъект истории и культуры, который определяет ценности и осуществляет целеполагающую деятельность, но идеалистические основные принципы его мировоззрения привели к отрицанию закономерности в истории общества.

ლიტერატურა

1. მარქსი კ., ენგელსი ფ., რჩეული ნაწერები, ტ. I, თბ., 1950.
2. მარქსი კ., ენგელსი ფ., რჩეული ნაწერები, ტ. II, თბ., 1950.
3. ლენინი ვ. ი., მატერიალიზმი და ემპირიოკრიტიციზმი, თსზ., ტ. 14, თბ., 1955.
4. დილტეი ვ. ი., მატერიალიზმი. თბ., 1975.
5. დოლიძე დ., მუსიკის პერმენენტის საკითხის წარმომადგენლის, „მაცნე“ ფილოსოფიისა და ფსიქოლოგიის სერია, 1982, № 2.
6. კანტ ი., წმინდა გონების კრიტიკა, თბ., 1979.
7. XX საუკუნის ბურჟუაზიული ფილოსოფია. თბ., 1970.
8. უზნაძე დ., ანრი ბერგსონი, თბ., 1920.
9. ცინცაძე გ., გაგების მეთოდი ფილოსოფიაში და პიროვნების პრობლემა, თბ., 1975.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений, М., 1956.
11. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология, собр. соч., т. 3.
12. Бергсон А. Творческая эволюция, собр. соч., т. I, СПб, 1913.
13. Бергсон А. Время и свобода воли, собр. соч., т. I, СПб, 1913.
14. Гайденко П. П. Категория времени в буржуазной европейской философии истории XX века, в сб. «Философские проблемы исторической науки», М., 1969.
15. Дильтей В. Описательная психология, М., 1924.

16. Дильтей В. Типы мировоззрения и обнаружение их в метафизических системах, в сб. «Новые идеи в философии», СПб, 1912. № 1.
17. Кон И. В. Дильтей и его критика исторического разума, в сб. «Критика новейшей буржуазной историографии», Л., 1967.
18. Мельвилъ Ю. К. Пути буржуазной философии XX века, М., 1983.
19. Философский энциклопедический словарь. М., 1983.
20. Философская энциклопедия, т. 5, М., 1970.
21. Beierwalter W. Proclus. Grundzüge seines Metaphysik. Frankfurt a. M., 1965.
22. Dilthey W. Gesammelte Schriften, B. VII, Stuttgart, 1968.
23. Dilthey W. Der Aufbau der geschichtlichen welt in den Geisteswissenschaften. Berlin, 1910.
24. Dilthey W. Die dichterische und philosophische Bewegung in Deutschland. Gesammelte Schriften, B. V.
25. Historisches worterbuch der Philosophie. Herausgegeben von I. Ritter, B. 2.
26. Philosophenlexikon. Hrsg. von E. Lange und D. Alexander, Berlin, 1982.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ფილოსოფიის ინსტიტუტმა

Д. Д. ТЕВЗАДЗЕ

ОБ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ДЕСКРИПТИВНЫХ ВЫРАЖЕНИЙ, ВХОДЯЩИХ В МОДАЛЬНЫЕ КОНТЕКСТЫ.

В § 1 будет уточнен предложенный Смальяном [9] метод анализа дескриптивных выражений, встречающихся в модальных контекстах; в § 2 мы затронем вопрос об экзистенциальном обобщении модальных предложений, содержащих дескрипцию, и, наконец, в § 3 коснемся примеров, представленных в [1] для иллюстрации неудовлетворительности смальяновского подхода. Первые два вопроса рассматривались нами и в [2] и [3], однако данный в [2] анализ теперь нам представляется недостаточным, а в [3] нам пришлось ограничиться лишь фрагментарным представлением проблемы.

§ 1. Метод Смальяна.

В [6] Куайном было предложено несколько примеров, иллюстрирующих определенные трудности, создаваемые модальными контекстами, содержащими дескрипции. Среди них был и пример, показывающий нарушение принципа взаимозаменяемости тождественных. Рассмотрим предложения:

«Логически необходимо, что 9 меньше чем 10»,

«9 = число планет».

Эти предложения истинны, но заключение, которое следует из них по принципу взаимозаменяемости тождественных, является ложным:

«Логически необходимо, что число планет меньше чем 10» [9].

Истолковывая этот пример, Смальян пришел к выводу, что: во-первых, так называемые модальные парадоксы, в частности, упомянутый пример возникают не из какой-либо «внутренней абсурдности» употребления модальных операторов, а в результате отождествления дескриптивных фраз с именами [9, с. 34]; и, во-вторых, некорректное заключение вышеупомянутого примера следует из неправильного толкования контекста, содержащего дескрипцию. Это, в частности, происходит при игнорировании или смешивании области вхождения дескрипции внутри действия модального оператора. Стало быть, если корректно проанализировать утверждение, содержащее дескрипцию, то парадокс не должен возникнуть.

Смешивание областей вхождения дескрипции надо понимать в следующем смысле: выражение $\Box P(ix . Q(x))$ обычно понимается как утверждение

$$\Box([ix . Q(x)] . P(ix . Q(x))),$$

эквивалентное утверждению

$$\Box(Ec)((x)(Q(x) \equiv \cdot x = c) \wedge P(c)),$$

которое выражает необходимость существования чего-то, удовлетворяющего условию P. Однако, при правильном анализе, оно должно означать утверждение

$$[\exists x \cdot Q(x)] \cdot \Box P(\exists x \cdot Q(x)),$$

эквивалентное утверждению

$$(\exists c) ((\exists x) (Q(x) \equiv x = c) \wedge \Box P(c)),$$

которое выражает существование чего-то, необходимо удовлетворяющего условию P . Подобное утверждение в действительности следует из посылок упомянутого примера, и оно не является ложным, так как в нем говорится не о необходимости существования определенного числа планет, а всего лишь о необходимости отношения между определенными числами. Справедливость этого утверждения может быть доказана в системе [8], дополненной оператором \Box и соответствующими утверждениями. Здесь нет необходимости приводить полное доказательство этого факта, так как последнее легко реконструируется из текста [9]. Следует лишь добавить, что в конкретном случае данного примера трудность решается таким образом, что вхождение дескрипции в модальном контексте рассматривается как первичное вхождение, и поэтому область при ее элиминации берется максимальная. Но из этого вовсе не следует, что такая область всегда должна рассматриваться как единственно правильное толкование дескрипции, находящейся в модальном контексте. В таком случае, мы можем столкнуться с трудностями, которые не менее серьезны, чем рассматриваемые. Нетрудно построить и соответствующий пример:

Рассмотрим истинные утверждения
«число планет = 9»

и

«ложно, что необходимо, что число планет = 9».

Но в таком случае истинным является и утверждение

«ложно, что необходимо, что $9=9$ ».

Действительно, вторая посылка, если ее истолковывать как контекст, содержащий первичное вхождение дескрипции «число планет», означает следующее:

«существует единственный объект, являющийся числом планет, и не необходимо, чтобы он был равен числу 9».

С другой стороны, таким единственным объектом является именно число 9, т. е. получаем, что не необходимо, чтобы единственный объект, являющийся числом 9, был бы равен числу 9. Но это ложно.

Представленному рассуждению можно придать и более строгий вид: в качестве базисной системы будем иметь в виду систему [8], дополненную утверждением $\Box(p \rightarrow q) \rightarrow \Box p \rightarrow \Box q$ (где p и q — пропозициональные переменные) и правилом Геделя. Любые изменения (кроме очевидных), или дополнения к языку [8] будут объяснены по мере надобности. В частности, пусть « $\exists x \cdot N(x)$ » читается как «число планет». Тогда истинным является предложение

$$\exists x \cdot N(x) = 9.$$

Рассмотрим следующий вывод:

$$1. \exists x \cdot N(x) = 8$$

(гипотеза),

2. $(x=y) \rightarrow \square(x=y)$

(теорема системы),

3. $(c=9) \rightarrow \square(c=9)$

(подстановка в (1)),

4. $((x)(N(x) \equiv \cdot x=c) \wedge (c=9)) \rightarrow ((x)(N(x) \equiv \cdot x=c) \wedge \square(c=9))$

(в силу проп. логики),

5. $(\exists c)((x)(N(x) \equiv \cdot x=c) \wedge (c=9)) \rightarrow (\exists c)((x)(N(x) \equiv \cdot x=c) \wedge \square(c=9))$

(в силу обобщения и исчисления предикатов),

6. $(\iota x \cdot N(x)=9) \rightarrow [\iota x \cdot N(x)] \cdot \square(\iota x \cdot N(x)=9)$

(по контекстуальному определению дескрипции),

7. $[\iota x \cdot N(x)] \cdot \square(\iota x \cdot N(x)=9)$

(из (1) и (6) по правилу отделения).

Но так как (7) является теоремой, то истинным не может быть предложение, отрицающее эту теорему, т. е. истинным не может быть предложение

$$\neg ([\iota x \cdot N(x)] \cdot \square(\iota x \cdot N(x)=9)),$$

что в силу теоремы *14.32 (см. [8, 185]) равносильно предложению

$$[\iota x \cdot N(x)] \cdot \neg \square(\iota x \cdot N(x)=9).$$

С другой стороны, интуитивно истинным является предложение

$$\neg \square(\iota x \cdot N(x)=9),$$

но, как мы убедились, оно не может быть истинным в случае, когда дескрипция имеет первичное вхождение.

В чем же дело? Дело в том, что при элиминации дескрипции из упомянутой посылки мы пренебрегли тем обстоятельством, что последняя может быть разложена тремя различными способами:

8. $\neg \square((\exists c)((x)(N(x) \equiv \cdot x=c) \wedge (c=9))),$

9. $\neg((\exists c)((x)(N(x) \equiv \cdot x=c) \wedge \square(c=9))),$

10. $\neg((\exists c)((x)(N(x) \equiv \cdot x=c) \wedge \neg \square(c=9))),$

Уже интуитивно можно увидеть, что из данных трех разложений истинности соответствует именно (8) и ни одно другое, в том числе и не (10), которое мы приняли в качестве посылки. Неудивительно, что результат оказался ложным. То, что (8) является доказуемым, если истинно $\neg \square E!(\iota x \cdot N(x))$, может быть показано следующим образом:

11. $((x)(N(x) \equiv \cdot x=c) \wedge (c=9)) \rightarrow (x)(N(x) \equiv \cdot x=c)$

(в силу проп. логики),

12. $(\exists c)((x)(N(x) \equiv \cdot x=c) \wedge (c=9)) \rightarrow (\exists c)((x)N(x) \equiv \cdot x=c)$

(в силу обобщения и исчисления предикатов),

13. $\Box (\exists c) ((x) (N(x) \equiv \cdot x = c) \wedge (c = 9)) \rightarrow \Box (\exists c) ((x) (N(x) \equiv \cdot x = c))$
 (правило Геделя, дистрибутивность \Box),
14. $\neg \Box (\exists c) ((x) (N(x) \equiv \cdot x = c)) \rightarrow \neg \Box (\exists c) ((x) (N(x) \equiv \cdot x = c) \wedge (c = 9))$
 (в силу проп. логики),
15. $\neg \Box E! (ix \cdot N(x)) \rightarrow \neg \Box [(ix \cdot N(x)) (ix \cdot N(x) = 9)]$
 (контекстуальное определение дескрипции),
16. $\neg \Box [(ix \cdot N(x)) (ix \cdot N(x) = 9)]$
 (в силу допущения).

Этим построение примера завершается.

Таким образом, требование именно максимальной области вхождения дескрипции, во всех случаях элиминации последней, необоснованно. Хотя, по всей вероятности, все же можно говорить о некоторой закономерности. Дело в том, что если рассматривать только пототительные вхождения модального оператора „ \Box “ в контексты, содержащие дескрипцию, то установка, предписывающая элиминацию данной дескрипции с учетом максимальной области ее вхождения, является единственно возможной установкой, позволяющей разумное толкование упомянутого контекста. Иное толкование привело бы нас к признанию необходимого существования такого-то и такого-то объекта, что вряд ли согласуется с нашей интуицией. Действительно, пусть $(ix \cdot Q(x))$ есть некоторая дескрипция, а P есть контекст, содержащий эту дескрипцию и такой, что $\Box P (ix \cdot Q(x))$ является истинным только в случае

$$17. \quad \Box ((\exists b) ((x) (Q(x) \equiv \cdot x = c) \wedge P(b))),$$

т. е. в случае, когда вхождение дескрипции в данный контекст рассматривается как вторичное при наличии положительного вхождения оператора „ \Box “. Таким образом, (17) равносильно следующему:

$$18. \quad \Box [(ix \cdot Q(x)) \cdot P(ix \cdot Q(x))].$$

Теперь рассмотрим вывод:

$$19. \quad ((x) (Q(x) \equiv \cdot x = b) \wedge P(b)) \rightarrow (x) (Q(x) \equiv \cdot x = b)$$

(в силу проп. логики),

$$19. \quad (\exists b) ((x) (Q(x) \equiv \cdot x = b) \wedge P(b)) \rightarrow (\exists b) ((x) (Q(x) \equiv \cdot x = b))$$

(в силу обобщения и исчисления предикатов),

$$21. \quad \Box (\exists b) ((x) (Q(x) \equiv \cdot x = b) \wedge P(b)) \rightarrow \Box (\exists b) ((x) (Q(x) \equiv \cdot x = b))]]$$

(правило Геделя, дистрибутивность \Box),

Но отсюда, в силу допущения (17) следует

$$22. \quad \Box (\exists b) ((x) (Q(x) \equiv \cdot x = b)),$$

что эквивалентно утверждению

$$\Box E! (ix \cdot Q(x)),$$

которое не может быть истинным, так как необходимое существование чего-либо не согласуется с нашими интуитивными понятиями о фактически существующем. Заметим, что речь идет не о необходимо присутствующем предмету свойстве, а именно о необходимо существующем авторе «Веверлея» и т. п. Это обстоятельство и имелось, очевидно, в виду Смальяном при анализе куайновского примера. Теперь, если уточнение области вхождения дескрипции, проводимое Смальяном, мы пожелаем принять в качестве принципа, то его следует ограничивать оговоркой о положительном вхождении модального оператора в этих контекстах.

То обстоятельство, что дескрипция может быть элиминирована внутри действия модального оператора, при наличии отрицания усматривается из следующего рассуждения:

$$23. \quad \neg \Box (\exists b) ((x) (Q(x) \equiv \cdot x = b)) \rightarrow \neg \Box (\exists b) ((x) (Q(x) \equiv \cdot x = b) \wedge P(b)),$$

является истинным в силу пропозиционального исчисления и (21). Теперь, если учесть, что антецедент выражения (23) эквивалентен утверждению $\neg \Box E!(ix \cdot Q(x))$, а последнее истинно, так как ложно (22), то получаем истинное выражение

$$24. \quad \Box (\exists b) ((x) (Q(x) \equiv \cdot x = b) \wedge P(b)),$$

что эквивалентно следующему выражению

$$\neg \Box ((ix \cdot Q(x)) \cdot P(ix \cdot Q(x))),$$

т. е. выражению, в котором область вхождения дескрипции находится внутри области действия модального оператора. Тем не менее, мы воздерживаемся от установления каких-либо принципов, налагающих ограничения на отрицательное вхождение модального оператора „ \Box “, и контекстах, содержащих дескрипцию и модальный оператор, так как необходимо учесть и истинностный статус следующих предложений

$$\begin{aligned} & \neg [(ix \cdot Q(x)) \Box P(ix \cdot Q(x))], \\ & [(ix \cdot Q(x)) \cdot \neg \Box P(ix \cdot Q(x))]. \end{aligned}$$

Истинность последних зависит от интерпретации $(ix \cdot Q(x))$ и интерпретации P : первое предложение истинно, если денотат упомянутой дескрипции не существует, а второе ложно, когда денотата нет; но ложность первого и истинность второго зависит также от P .

§ 2. Об экзистенциальном обобщении модального предложения, содержащего дескрипцию.

Основной результат предыдущего рассмотрения можно сформулировать следующим образом: когда в модальных контекстах учитываются области вхождения дескрипции, то трудности, связанные с интерпретацией этих контекстов, не возникают. В частности, трудности не должны возникнуть и в связи с экзистенциальным обобщением модальных предложений, содержащих дескрипцию. Хорошим примером этого послужило бы решение следующей трудности.

Предложения:

25. (утренняя звезда—вечерняя звезда) $\wedge \Box$ (утренняя звезда—утренняя звезда),

26. (вечерняя звезда—вечерняя звезда) $\wedge \sqsupset$ (вечерняя звезда—
утренняя звезда)

являются истинными предложениями и интуитивно приемлемы для нас. Но в таком случае, таковыми являются и предложения

27. $(\exists y)((y\text{-вечерняя звезда}) \wedge \square (y\text{-утренняя звезда}))$,

28. $(\exists y)((y\text{-вечерняя звезда}) \wedge \sqsupset (y\text{-утренняя звезда}))$.

Вследствие того обстоятельства, что бескванторные части предложений (27) и (28) взаимоисключают друг друга, то истинность последних одновременно возможна лишь в том случае, когда y , о котором идет речь в предложении (27), и y , о котором идет речь в предложении (28), являются различными объектами. Однако это не согласуется с тем, что объект, удовлетворяющий описанию «утренняя звезда», и объект, удовлетворяющий описанию «вечерняя звезда», один и тот же.

Смальяну принадлежит критика этого примера [10], о которой нам хотелось бы упомянуть. Он считал, что основой затруднения является неточное употребление Куайном термина «константа» при формулировке принципа экзистенциального обобщения. Этот термин может быть прочитан двояко, как «собственное имя» и как «дескрипция». Теперь, если константы «утренняя звезда» и «вечерняя звезда» являются собственными именами, то наш пример некорректен: в этом случае «утренняя звезда» и «вечерняя звезда», как обозначения одного и того же объекта, являются синонимами. А это, в свою очередь, означает, что в формулировке примера посылка (26) ложна.

С другой стороны, если константы «утренняя звезда» и «вечерняя звезда» считать дескриптивными фразами, то трудность опять не должна возникнуть вследствие того обстоятельства, что посылка (25) неистинна: действительно, если не необходимо существование утренней звезды, то не необходима и ее самождественность. Учитывая это обстоятельство, и то, что принцип экзистенциального обобщения применяется неправильно, можно, очевидно, заключить, что затруднение, иллюстрируемое нашим примером, вовсе не является затруднением. Но не будем спешить с выводами. Дело обстоит не так просто, как может казаться с первого взгляда, и требует тщательного рассмотрения. Пусть „ $\iota x \cdot M(x)$ “ и „ $\iota x \cdot E(x)$ “ соответственно являются сокращениями выражений «утренняя звезда» и «вечерняя звезда». Тогда предложения (25) —(28) могут быть переписаны следующим образом:

25.1. $(\iota x \cdot M(x) = \iota x \cdot E(x)) \wedge \square (\iota x \cdot M(x) = \iota x \cdot M(x))$,

26.1. $(\iota x \cdot E(x) = \iota x \cdot E(x)) \wedge \sqsupset (\iota x \cdot E(x) = \iota x \cdot M(x))$,

27.1. $(\exists y)((y = \iota x \cdot E(x)) \wedge \square (y = \iota x \cdot M(x)))$,

28.1. $(\exists y)((y = \iota x \cdot E(x)) \wedge \sqsupset (y = \iota x \cdot M(x)))$.

Теперь встает вопрос о том, в каком смысле следует понимать критику Смальяна посылки (25)?

Одной из существенных теорем, выражающих свойства дескрипции в [8], является теорема рефлексивности тождества для дескрипции. В ней примечательно то, что

$$(\iota x \cdot Q(x)) = \iota x \cdot Q(x)$$

в общем случае не имеет места, и не следует обычной подстановкой из « $x=x$ » (когда денотат дескрипции не существует, то, очевидно, ни о какой самоотжественности дескрипции невозможно говорить). Поэтому теоремой является следующее

$$E!(\iota x \cdot Q(x)) \equiv ((\iota x \cdot Q(x)) = (\iota x \cdot Q(x)))$$

(доказательство см. [8], с. 184, т. *14.28). Имея этот результат, легко можно вывести невозможность посылки (25.1).

Доказательство:

$$29. (\iota x \cdot M(x) = \iota x \cdot M(x)) \rightarrow E!(\iota x \cdot M(x))$$

(истинна в силу теоремы *14.28 из [8]),

$$30. (\exists b)(x)(M(x) \equiv x=b) \wedge (b=b) \rightarrow (\exists b)((x)(M(x) \equiv x=b))$$

(элиминация дескрипции из (29),

$$31. \square (\exists b)((x)(M(x) \equiv x=b) \wedge (b=b)) \rightarrow \square (\exists b)((x)(M(x) \equiv x=b))$$

(по правилу Геделя и дистрибутивности \square),

$$32. \neg \square (\exists b)(x)(M(x) \equiv x=b) \rightarrow \neg \square (\exists b)((x)(M(x) \equiv x=b) \wedge (b=b))$$

(в силу проп. логики),

$$33. \neg \square E!(\iota x \cdot M(x)) \rightarrow \neg \square (\iota x \cdot M(x) = \iota x \cdot M(x))$$

(в силу контекстуального определения),

$$34. \neg \square ((\iota x \cdot M(x)) = \iota x \cdot M(x))$$

(в силу допущения).

Теперь, при наличии принципа $\neg \square p \rightarrow \square \neg \square p$, можно заключить, что истинным является и выражение

$$\square \neg \square ((\iota x \cdot M(x)) = (\iota x \cdot M(x))),$$

хотя, очевидно, в этом нет необходимости. Сказанного достаточно, чтобы убедиться в неистинности посылки (25.1): действительно, (25.1) представляет конъюнкцию, содержащую неистинный конъюнкт $\square (\iota x \cdot M(x) = \iota x \cdot M(x))$ (последнее ложно в силу истинности $\neg \square (\iota x \cdot M(x) = \iota x \cdot M(x))$). Очевидно, это обстоятельство и имел в виду Смальян.

Но такой анализ не является полным. Дело в том, что в посылке (25.1), в том виде, как она представлена, не уточняется область вхождения дескрипции $(\iota x \cdot M(x))$ (такого уточнения, естественно, нет и в (25)). Вышеприведенный же анализ касается того случая, когда область вхождения дескрипции во втором конъюнкте является минимальной. Действительно, ведь запись

$$\neg \square (\exists b)((x)(M(x) \equiv x=b) \wedge (b=b)),$$

затем сокращенная как

$$\neg \square (\iota x \cdot M(x) \equiv \iota x \cdot M(x)),$$

означает, что последнее читается нами как

$$\neg \square ((\iota x \cdot M(x)) (\iota x \cdot M(x) = \iota x \cdot M(x)))$$

Но этим отрицается лишь истинность следующего

$$\square ([\text{ix} \cdot M(x)] (\text{ix} \cdot M(x) = \text{ix} \cdot M(x))).$$

Что же из этого следует? Ложность посылки (25.1), или необходимость проверки того варианта, когда областью вхождения дескрипции является максимальная область?

Исходя из того, что при формулировке примера явные указания областей отсутствуют, то ограничится при рассуждении лишь одним вариантом представляется неправомерным, тем более, что предложения $[\text{ix} \cdot M(x)] \cdot \square (\text{ix} \cdot M(x) = \text{ix} \cdot M(x)) =$ и $\square ([\text{ix} \cdot M(x)] (\text{ix} \cdot M(x) = \text{ix} \cdot M(x)))$ могут существенно отличаться (см. §1).

Рассмотрим предложение

$$[\text{ix} \cdot M(x)] \cdot \square (\text{ix} \cdot M(x) = \text{ix} \cdot M(x)).$$

Элиминируя вхождение дескрипции, мы получаем выражение

$$(\exists b) ((x) (M(x) \equiv \cdot x = b) \wedge \square (b = b)).$$

Интуитивно ничего ложного в этом предложении нет, так как оно не говорит о необходимости существования чего-то фактически существующего (как в предыдущем случае), а говорит лишь о необходимости тождества существующего объекта самому себе. Более того, это предложение можно доказать, исходя из истинности предложения $E! (\text{ix} \cdot M(x))$, следующим образом:

$$35. (x) (M(x) \equiv \cdot x = b) \rightarrow ((x) (M(x) \equiv x = b) \wedge \square (b = b))$$

(в силу проп. логики и теоремы $\square (x = x)$,

$$36. (\exists b) ((x) (M(x) \equiv \cdot x = b)) \rightarrow (\exists b) ((x) (M(x) \equiv \cdot x = b) \wedge \square (b = b))$$

(в силу обобщения и исчисления предикатов),

$$37. E! (\text{ix} \cdot M(x)) \rightarrow [\text{ix} \cdot M(x)]. \quad \square (\text{ix} \cdot M(x) = \text{ix} \cdot M(x))$$

(в силу контекстуального определения),

откуда получаем, что истинным является следующее предложение

$$[\text{ix} \cdot M(x)] \cdot \square (\text{ix} \cdot M(x) = \text{ix} \cdot M(x)),$$

что, в свою очередь, обуславливает истинность предложения

$$25. II. (\text{ix} \cdot M(x) = \text{ix} \cdot E(x)) \wedge [\text{ix} \cdot M(x)] \cdot \square (\text{ix} \cdot M(x) = \text{ix} \cdot M(x)).$$

Таким образом, существует такая интерпретация предложения (25.1), которая является истинной. Теперь, чтобы критика примера была справедливой, очевидно, необходимо исходить из той интерпретации, следуя которой данная посылка является истинной. Поэтому, имея (25.1), мы должны понимать ее как (25. II).

Аналогичный вопрос можно поставить и относительно предложения (27.1): какое из двух предложений

$$27.11. (\exists y) ((y = \text{ix} \cdot E(x)) \wedge [\text{ix} \cdot M(x)] \cdot \square (y = \text{ix} \cdot M(x)))$$

или

$$27.12. (\exists y) ((y = \text{ix} \cdot E(x)) \wedge \square ([\text{ix} \cdot M(x)] (y = \text{ix} \cdot M(x))))$$

нужно рассматривать в качестве (27.1)? Естественно, то, которое следует из (25.11).

Рассмотрим следующий вывод:

$$38. ((x) (M(x) \equiv \cdot x = b) \wedge (b = c)) \rightarrow ((x) (M(x) \equiv \cdot x = b) \wedge \square(b = c))$$

(в силу проп. логики и теоремы $(y = x) \rightarrow \square(y = x)$),

$$39. ((x) (E(x) \equiv \cdot x = c) \wedge (x) (M(x) \equiv \cdot x = b) \wedge (b = c)) \rightarrow$$

$$\rightarrow ((c = \iota x \cdot E(x)) \wedge (x) (M(x) \equiv \cdot x = b) \wedge \square(b = c))$$

(в силу проп. логики и теоремы *14.202 из [8]),

$$40. (\exists c) (\exists b) ((x) (E(x) \equiv \cdot x = c) \wedge (x) (M(x) \equiv \cdot x = b) \wedge (b = c)) \rightarrow$$

$$\rightarrow (\exists c) (\exists b) ((c = \iota x \cdot E(x)) \wedge (x) (M(x) \equiv \cdot x = b) \wedge \square(b = c))$$

(в силу обобщения и исчисления предикатов),

$$41. (\iota x \cdot M(x) = \iota x \cdot E(x)) \rightarrow (\exists c) ((c = \iota x \cdot E(x)) \wedge [\iota x \cdot M(x)] \cdot$$

$$\cdot \square(c = \iota x \cdot M(x)))$$

(по контекстуальному определению дескрипции),

$$42. ((\iota x \cdot M(x)) = (\iota x \cdot E(x))) \wedge [\iota x \cdot M(x)] \cdot \square((\iota x \cdot M(x)) = (\iota x \cdot M(x))) \rightarrow$$

$$\rightarrow (\exists c) ((c = \iota x \cdot E(x)) \wedge [\iota x \cdot M(x)] \cdot \square(c = \iota x \cdot M(x)))$$

(в силу проп. логики),

$$43. (\exists c) ((c = \iota x \cdot E(x)) \wedge [\iota x \cdot M(x)] \cdot \square(c = \iota x \cdot M(x)))$$

(в силу (25.11)).

Последнее равносильно (27.11).

Таким образом, первая посылка из примера Куайна истинна, и истинным является предложение, которое совпадает с экзистенциальным обобщением этой посылки. Следовательно, пока об этом примере ничего нельзя сказать определенного, по крайней мере, до тех пор, пока не исследованы остальные посылки. Такое исследование, как мы убедились, необходимо.

Но прежде, чем приступить к анализу посылки (26. 1), следует отметить, что экзистенциальное обобщение модального предложения, содержащего дескрипцию, не является следствием знакомой нам процедуры. Переход от формулы, содержащей дескриптивное выражение $(\iota x \cdot Q(x))$ к формуле, содержащей переменную, связанную квантором существования вместо вхождения указанной дескрипции, должен быть доказан в каждом случае такого перехода, так как этот переход в качестве дополнительной посылки необходимо требует истинность предложения $E! (\iota x \cdot Q(x))$. И это обстоятельство является ключевым.

Теперь рассмотрим посылку (26.1). Она может быть представлена следующими способами:

$$26.11. (\iota x \cdot E(x) = \iota x \cdot E(x)) \wedge \square ([\iota x \cdot E(x)] [\iota x \cdot M(x)] (\iota x \cdot E(x) = \iota x \cdot M(x))),$$

$$26.12. (\iota x \cdot E(x) = \iota x \cdot E(x)) \wedge \square ([\iota x \cdot E(x)] \cdot \square ([\iota x \cdot M(x)] (\iota x \cdot E(x) = \iota x \cdot M(x))),$$

$$26.13. (\iota x \cdot E(x) = \iota x \cdot E(x)) \wedge [\iota x \cdot E(x)] \cdot \square ([\iota x \cdot M(x)] (\iota x \cdot E(x) = \iota x \cdot M(x))),$$

- 26.14. $(ix \cdot E(x) = ix \cdot E(x)) \wedge \neg ([ix \cdot E(x)] [ix \cdot M(x)] \cdot \square (ix \cdot E(x) = ix \cdot M(x)))$,
 26.15. $(ix \cdot E(x) = ix \cdot E(x)) \wedge [ix \cdot E(x)] \cdot \neg ([ix \cdot M(x)] \cdot \square (ix \cdot E(x) = ix \cdot M(x)))$,
 26.16. $(ix \cdot E(x) = ix \cdot E(x)) \wedge [ix \cdot E(x)] [ix \cdot M(x)] \cdot \neg \square (ix \cdot E(x) = ix \cdot M(x))$,
 26.17. $(ix \cdot E(x) = ix \cdot E(x)) \wedge \neg ([ix \cdot M(x)] \cdot \square [ix \cdot E(x)] (ix \cdot E(x) = ix \cdot M(x)))$,
 26.18. $(ix \cdot E(x) = ix \cdot E(x)) \wedge [ix \cdot M(x)] \cdot \neg \square [ix \cdot E(x)] (ix \cdot E(x) = ix \cdot M(x))$,
 26.19. $(ix \cdot E(x) = ix \cdot E(x)) \wedge [ix \cdot M(x)] [ix \cdot E(x)] \cdot \neg \square (ix \cdot E(x) = ix \cdot M(x))$,

Такое обилие вариантов обусловлено тем обстоятельством, что во втором конъюнкте предложения (26.1) у нас имеется вхождение двух различных дескрипций, и тем самым появляются четыре возможности их интерпретации внутри модального контекста, не содержащего отрицания (вместо двух вариантов, рассматриваемых для первого случая):

- (а). $\square ([ix \cdot E(x)] [ix \cdot M(x)] (ix \cdot E(x) = ix \cdot M(x)))$,
 (б). $[ix \cdot E(x)] \cdot \square [ix \cdot M(x)] (ix \cdot E(x) = ix \cdot M(x))$,
 (в). $[ix \cdot E(x)] [ix \cdot M(x)] \cdot \square (ix \cdot E(x) = ix \cdot M(x))$,
 (г). $[ix \cdot M(x)] \cdot \square [ix \cdot E(x)] (ix \cdot E(x) = ix \cdot M(x))$.

Введение отрицания, естественно, вводит дополнительные различия при интерпретации этих предложений, что и отражено в предложениях (26.11) — (26.19). Таким образом, надо выяснить, есть ли среди них такие, которые мы могли бы принять в качестве истинных посылок. Эта задача может быть ограничена рассмотрением лишь правых конъюнктов упомянутых предложений, так как их левые конъюнкты истинны. Действительно, ввиду того, что

$$E!(ix \cdot E(x)) \equiv (ix \cdot E(x) = ix \cdot E(x))$$

есть частный случай теоремы, а $E!(ix \cdot E(x))$ также является истинным утверждением, то истинным является и

$$(ix \cdot E(x) = ix \cdot E(x)).$$

Рассмотрим предложение (26.11). Элиминировав вхождение дескрипции из правого конъюнкта этого предложения, мы получаем

$$\neg \square (\exists c) (\exists b) ((x) (E(x) \equiv x=c) \wedge (x) (M(x) \equiv x=b) \wedge (b=c)).$$

Теперь нетрудно убедиться в истинности последнего. Действительно:

44. $((x) (E(x) \equiv x=c) \wedge (x) (M(x) \equiv x=b) \wedge (b=c) \rightarrow (x) (E(x) \equiv x=c))$
 (в силу проп. логики),

45. $(Ec) (\exists b) ((x) (E(x) \equiv x=c) \wedge (x) (M(x) \equiv x=b) \wedge (b=c)) \rightarrow$
 $\rightarrow (\exists c) ((x) (E(x) \equiv x=c))$

(в силу обобщения и исчисления предикатов)

46. $\square (Ec) (\exists b) ((x) (E(x) \equiv x=c) \wedge (x) (M(x) \equiv x=b) \wedge (b=c)) \rightarrow$
 $\rightarrow \square (\exists c) ((x) (E(x) \equiv x=c))$

(правило Геделя, дистрибуция),

$$47. \quad \neg \square (\exists c) ((x) (E(x) \equiv \cdot x = c)) \rightarrow \neg \square (\exists c) (\exists b) ((x) (E(x) \equiv \cdot x = c) \wedge \wedge (x) (M(x) \equiv \cdot x + b) \wedge (b = c))$$

(в силу проп. логики),

$$48. \quad \neg \square E!(\iota x \cdot E(x)) \rightarrow \neg \square (\exists c) (\exists b) ((x) (E(x) \equiv \cdot x = c) \wedge (x) (M(x) \equiv \cdot x = b) \wedge (b = c))$$

(в силу контекстуального определения $E!(\iota x \cdot E(x))$),

откуда, в силу истинности $\neg \square E!(\iota x \cdot E(x))$ имеем

$$\neg \square (\exists c) (\exists b) ((x) (E(x) \equiv \cdot x = c) \wedge (x) (M(x) \equiv \cdot x = b) \wedge (b = c)).$$

Таким образом, (26.11) есть истинное предложение.

Далее, рассмотрим (26.12). Правый конъюнкт этого предложения равносильен следующему выражению

$$\neg ((\exists c) ((x) (E(x) \equiv \cdot x = c) \wedge \square ((\exists b) ((x) (M(x) \equiv \cdot x = b) \wedge (b = c)))).$$

Здесь, как и в предыдущем случае, нетрудно усмотреть истинность этого утверждения. Действительно, полученное в результате элиминации дескрипции из (26.12) выражение, равносильно предложению

$$(c) ((x) (E(x) \equiv \cdot x = c) \rightarrow \neg \square ((\exists b) ((x) (M(x) \equiv \cdot x = b) \wedge (b = c))),$$

истинность которого очевидна в силу истинности консеквента, в чем также легко можно убедиться.

Не менее прозрачна истинность предложения (26.13). Действительно, правый конъюнкт этого предложения означает

$$(\exists c) ((x) (E(x) \equiv \cdot x = c) \wedge \neg \square (\exists b) ((x) (M(x) \equiv \cdot x = b) \wedge (b = c))).$$

Здесь левый конъюнкт является истинным, так как равносильен утверждению $E!(\iota x \cdot E(x))$, а второй — истинен вследствие тех же обстоятельств, что и в предыдущем случае.

Иначе обстоит дело с предложениями (26.14) — (26.16), правые конъюнкты которых соответственно раскладываются следующим образом:

$$\neg ((\exists c) (\exists b) ((x) (E(x) \equiv \cdot x = c) \wedge (x) (M(x) \equiv \cdot x = b) \wedge \square (b = c))),$$

$$(\exists c) ((x) (E(x) \equiv \cdot x = c) \vee \neg (\exists b) ((x) (M(x) \equiv \cdot x = b) \wedge \square (b = c))),$$

$$(\exists c) (\exists b) ((x) (E(x) \equiv \cdot x = c) \wedge (x) (M(x) \equiv \cdot x = b) \wedge \neg \square (b = c)).$$

Первые два предложения не являются истинными, так как в них отрицается существование $\iota x \cdot E(x)$ и $\iota x \cdot M(x)$, а неистинность последнего обусловлена тем, что при истинности $(\iota x \cdot E(x) = \iota x \cdot M(x))$ из него выводимо ложное утверждение $\square (b = b)$.

Заметим, что предложение (26.19) совпадает с (26.16); а предложения (26.17) и (26.18) истинны в силу тех же обстоятельств, что для (26.12) — (26.13).

Суммируя сказанное, можно заключить, что вторая посылка примера Куайна имеет несколько истинных интерпретаций и может быть уточнена одним из следующих вариантов:

$$26.11. \quad (\iota x \cdot E(x) = \iota x \cdot E(x)) \wedge \neg \square ([\iota x \cdot E(x)] [\iota x \cdot M(x)] \iota x \cdot E(x) = \iota x \cdot M(x)),$$

- 26.12. $(\lambda x \cdot E(x) = \lambda x \cdot E(x)) \wedge \neg ([\lambda x \cdot E(x)] \cdot \square [\lambda x \cdot M(x)] (\lambda x \cdot E(x) = \lambda x \cdot M(x)))$,
 26.13. $(\lambda x \cdot E(x) = \lambda x \cdot E(x)) \wedge [\lambda x \cdot E(x)] \cdot \neg \square [\lambda x \cdot M(x)] (\lambda x \cdot E(x) = \lambda x \cdot M(x))$,
 26.17. $(\lambda x \cdot E(x) = \lambda x \cdot E(x)) \wedge \neg ([\lambda x \cdot M(x)] \cdot \square [\lambda x \cdot M(x)] (\lambda x \cdot E(x) = \lambda x \cdot M(x)))$,
 26.18. $(\lambda x \cdot E(x) = \lambda x \cdot E(x)) \wedge [\lambda x \cdot M(x)] \lambda x \cdot E(x) \cdot \neg \square (\lambda x \cdot E(x) = \lambda x \cdot M(x))$.

Теперь рассмотрим выражения, которые являются экзистенциальными обобщениями данных предложений. Заметим, что в случае (26.12) и (26.13), таким предложением является

$$28.11. (\exists y) ((y = \lambda x \cdot E(x)) \wedge \neg \square ([\lambda x \cdot M(x)] (y = \lambda x \cdot M(x))))$$

Экзистенциальным обобщением же предложений (26.17) и (26.18) соответственно являются

$$28.12. (\exists y) ((y = \lambda x \cdot E(x)) \wedge \neg ([\lambda x \cdot M(x)] \cdot \square (y = \lambda x \cdot M(x))))$$

$$28.13. (\exists y) ((y = \lambda x \cdot E(x)) \wedge [\lambda x \cdot M(x)] \cdot \neg \square (y = \lambda x \cdot M(x)))$$

Легко убедиться, что (28.11) истинно, а (28.12) и (28.13) ложны. Следовательно, пример Куайна можно корректно воспроизвести одним из следующих вариантов: это либо совокупность предложений (25.11), (26.11), (27.11), (28.11); либо — (25.11), (26.12), (27.11), (28.11); либо — (25.11), (26.13), (27.11), (28.11). Но вопреки предположению Куайна, одновременная истинность предложений (27.11) и (28.11) как каким-либо трудностям не приводит, так как их бескванторные части не исключают друг друга. Таким образом, ситуация, иллюстрируемая примером Куайна, при корректном анализе не воспроизводима.

§ 3. О неудовлетворительности подхода [1].

В [1] Е. Е. Ледников приводит примеры, которые, по его мнению, подтверждают справедливость утверждения: «вывод о том, что модальные парадоксы преодолеваются путем «разумного выбора» области действия дескрипции в каждом конкретном случае, является неправомерным» [1,114]. Он считает, что неудовлетворительность «разумного выбора» области действия дескрипции проявляется, когда она дескрипция подставляется вместо другой; или когда квантификация происходит над константами, являющимися определенными дескрипциями; или же когда подстановочным примером универсального обобщения опять является дескрипция [1,115].

Примерами, иллюстрирующими это положение, являются следующие [1,115].

(I). Пусть

$$49. \lambda x \cdot B(x) = \lambda x \cdot A(x)$$

$$50. \square ([\lambda x \cdot B(x)] \cdot C(\lambda x \cdot B(x))) \equiv [\lambda x \cdot B(x)] \cdot G(\lambda x \cdot B(x))$$

являются истинными предложениями; однако заключение представляется ложным:

$$51. \square ([\lambda x \cdot B(x)] \cdot C(\lambda x \cdot B(x))) \equiv [\lambda x \cdot A(x)] \cdot C(\lambda x \cdot A(x))$$

(II). Предложение

$$52. \square [\lambda x \cdot B(x)] (\lambda x \cdot B(x) = \lambda x \cdot B(x))$$

является истинным (Е. Е. Ледников пишет: «Аналогичная (т. е. аналогичная примеру (I) — Д. Т.) ситуация возникает с экзистенциальным обобщением формулы, выражающей необходимую тождественность дескрипции к себе самой» [1,115]), но заключение

$$53. (\exists y) (\Box [\exists x \cdot B(x)] (y \Rightarrow \exists x \cdot B(x)))$$

ложно.

(III). Предложения

$$54. (x) \Box B(x),$$

$$55. \Box (E! (\exists x \cdot A(x))),$$

дают неправильное заключение

$$56. \Box B(\exists x \cdot A(x)).$$

Следует отметить, что в случае примеров (I) и (II) Е. Е. Ледников приводит и такую формулировку заключений, которая дает истинные предложения:

$$51.1. [\exists x \cdot B(x)] [\exists x \cdot A(x)] \cdot \Box (C(\exists x \cdot B(x)) \equiv C(\exists x \cdot A(x)))$$

$$53.1. (\exists y) ([\exists x \cdot B(x)] \cdot \Box (y \Rightarrow \exists x \cdot B(x)))$$

соответственно. Это достигается вследствие изменения области вхождения дескрипции в предложениях (51) и (53). Однако, по мнению Е. Е. Ледникова, «данное обстоятельство, достаточно любопытное само по себе, не является аргументом в пользу тезиса Смальяна [1,115], так как в (III) аналогичное изменение вхождения дескрипции не влияет на результат. Действительно,

$$56.1. [\exists x \cdot A(x)] \cdot \Box B(\exists x \cdot A(x))$$

так же неверно, как и (56) [1, с. 115].

Вышеприведенные аргументы нам представляются неудовлетворительными.

Начнем с примера (I): здесь, по нашему мнению, не совсем корректна апелляция к четкому указанию области вхождения дескрипции, так как такое указание не делает эту дескрипцию чем-то другим, а лишь является указателем того, как следует ее элиминировать из данного контекста. Другими словами, даже при наличии четкого указания областей вхождения, мы не вправе обращаться с дескрипцией как с обычным именем и подставлять ее, или квантифицировать. Как было подчеркнуто в § 2, такой переход всегда требует дополнительной посылки и должен быть доказан для каждого конкретного случая. Действительно, элиминируем дескрипцию из (50):

$$50.1. \Box ((\exists b) ((x) (B(x) \equiv \cdot x = b) \wedge C(b)) \equiv (\exists b) ((x) (B(x) \equiv \cdot x = b) \wedge C(b)))$$

Теперь, если сравнить полученное выражение с результатом аналогичной процедуры над предложением (51),

$$51.2. \Box ((\exists b) ((x) (B(x) \equiv \cdot x = b) \wedge C(b)) \equiv (\exists a) ((x) (A(x) \equiv \cdot x = a) \wedge C(a))),$$

увидим, что они отличаются не тем, что дескрипция $(\exists x \cdot A(x))$ подставляется вместо дескрипции $(\exists x \cdot B(x))$, а тем, что контекст

$$(\exists b) ((x) (B(x) \equiv \cdot x = b) \wedge C(b))$$

замещается контекстом

$$(\exists a)((x)(A(x) \cdot x \equiv a) \equiv \wedge C(a)).$$

Но для правомерности такой замены в (51.1), надо иметь необходимую эквивалентность замещаемых выражений в качестве дополнительной посылки, что не гарантируется посылкой (49).

Таким же образом, не следует считать корректным и пример (II); посылка (51), вопреки допущению Ледникова Е. Е., не является истинной, и это было показано в § 2. Неудивительно, что заключение получилось ложным.

Приводимые Е. Е. Ледниковым корректные варианты заключений (51.1) и (53.1) являются заключениями из других посылок, в которых соответственно скорректированы области вхождения дескрипций.

Относительно примера (III) следует сказать следующее: посылки (54) и (55) являются гипотезами. И если нас не смущает допущение истинности $\square E!(x \cdot A(x))$, то вряд ли должна смущать истинность (56), равно как и истинность (56.1), тем более, что при истинности посылки (55), истинность заключения равносильна истинности (54). Кроме того, в 9] показано, что из посылок (54) и (55) корректно следует именно указанные утверждения. И если мы не согласны с заключением, то мы должны отказаться и от посылок.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ледников Е. Е. Модальные парадоксы, теория дескрипции и семантика возможных миров, VII Всесоюзный симпозиум по логике и методологии науки (Тезисы сообщений), Киев, 1976, с. 113—116.
2. Тевзадзе Д. Д. Анализ одной трудности модальной квантифицированной логики, Логико-семантические исследования, Тбилиси, 1981, с. 16—24.
3. Тевзадзе Д. Д. Теория дескрипции и квантифицированные модальности. Модальные и интенциональные логики (Материалы VIII Всесоюзной конференции «Логика и методология науки»), Вильнюс, 1982, с. 120—122.
4. Quine W. V. The problem of interpreting modal logic, The Journal of Symbolic Logic, 12, 1947 (43—48).
5. Quine W. V. Reference and modality, From a Logical Point of View, Cambridge, Mass., 1953, (139—159).
6. Quine W. V. Notes on existence and necessity, The Journal of Symbolic Logic, 8, 1943 (113—127).
7. Russell B. On denoting, Readings in Philosophical Analysis, ed-s: Feigl H., Sellers W., NY, 1949 (103—115).
8. Russell B., Whitehead N., Principia Mathematica, Cambridge, 1964.
9. Smullyan A. Modality and description, The Journal of Symbolic Logic, 13, 1948, (31—37).
10. Smullyan A. Review of [4], The Journal of Symbolic Logic, 12, 1947 (139—141).

Представлена Институтом философии
 АН Грузинской ССР

ფსიქოლოგია

Д. А. ЧАРКВИАНИ

ИЗМЕРЕНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННОГО КЛИМАТА И ПРЕДАННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ

Основная цель данной работы состоит в разработке конкретных методических средств, на основе которых возможно будет количественное определение организационного климата и преданности работника организации в различных профессиональных выборках. Мы надеемся, что разработанные нами методические способы окажут реальную помощь исследователям и практикам, заинтересованным изучением научных вопросов управления организацией. Теоретические вопросы нами будут затронуты лишь в той мере, в которой они необходимы для разработки конкретных методических способов количественного измерения различных видов трудовых установок. Особо хочется отметить следующее обстоятельство: приведенные ниже опросники представляют собой лишь первичные варианты, их дальнейшее усовершенствование должно осуществиться добавочными эмпирическими исследованиями и вводом новых статистических критериев.

1. Измерение организационного климата

Мы не намерены детально анализировать понятие организационного климата, сопоставлять данное явление с понятием психологического климата, ибо эти проблемы широко обсуждены в соответствующих научных источниках [5]. В этой связи хочется лишь отметить, что часто спор о терминах выходит за пределы научной аргументации и превращается в бессмысленную полемику. В данном случае наша задача состоит в определении основных эмпирических характеристик организационного климата, являющегося основным условием создания конкретного методического инструмента.

В процессе трудовой деятельности работник взаимодействует со следующими объективными характеристиками организации: цели и задачи учреждения, его ресурсы, уровень технологии, величина организации, централизация процессов принятия решения, специализация труда, стиль лидерства, форма контроля работы, условия труда и отдыха и т. п. В зависимости от исследовательской ориентации, естественно, указанные свойства организации не равноценны, т. е. для экономиста ведущими являются экономические факторы, для инженера—технологические, для социолога—связь структуры организации с более обширными структурными системами, для психолога—индивидуальные и групповые особенности активности работников. Вместе с тем, даже в случае отдельного эмпирического исследования становится необходимым выход за пределы такого узкого подхода, нужно обратиться к т. н. интегральному анализу факторов, что подразумевает установление относительных весов различных видов факторов и на основе этого выработку тактики и стратегии управ-

ления организацией. С другой стороны, указанные свойства организации нам ничего не говорят о климате, так как последний по существу детерминируется восприятием самого субъекта трудовой деятельности. Восприятие, оценка работником того или иного свойства организационной среды выявляет содержательную и качественную стороны климата организации. Это наглядно проявляется в следующей формулировке Л. Портера, Э. Лоулера и Э. Хекмана: «Говоря кратко, под климатом организации подразумеваются каждодневные явления трудовой активности, существенным свойством которых являются субъективные восприятия самих работников... Именно в силу этого при описании организационного климата употребляются такие выражения, как «теплый», «моментальный», «дружественный», «гнетущий», «консервативный» и т. п. Говоря иначе, такие выражения касаются *modus operandi* организации, в особенности стиля интерперсональных отношений работников» [8, с. 456].

Однако встает вопрос: какое свойство должно быть выделено, какая характеристика организационной среды является решающей при описании климата? Однозначный ответ на этот вопрос отсутствует, так как пока не существует достаточно обоснованных теоретических и эмпирических аргументов. Из существующих ответов мы должны выбрать тот, который должен удовлетворять определенной предпосылке, по нашему мнению, основной с методической точки зрения. Она состоит в следующем: речь должна идти о таком факторе, измерение которого в методическом аспекте не будет трудным. Вместе с тем, фактор должен включать в себя и отдельные характеристики организационной среды. В доступной нам литературе наиболее адекватной указанной предпосылке представляется система 1—4 Р. Лайкерта [6].

Согласно Р. Лайкерту, при реализации проблем оптимального управления организацией решающее значение имеет такая структурная характеристика, как централизация процессов принятия решения. Поэтому особое внимание он уделяет вопросам стиля лидерства. По его мнению, существует четыре типа управления организацией, обусловленные содержанием и видом процессов принятия решений. Последние подразумевают следующие процессы: стиль управления, мотивация работников, коммуникация, формы принятия решений, постановка целей и формы принятия решений, постановка целей и форма контроля процессами труда. Р. Лайкерт характеризует в отдельности указанные четыре типа, т. е. системы управления, связывая их с эффективностью деятельности организации. Он описывает следующие формы управления организацией: 1) авторитарно-эксплуататорскую, 2) авторитарно-патерналистскую, 3) консультативную и 4) демократическую. По его мнению, в аспекте эффективности функционирования организации идеальным типом является 4-ая система. Р. Лайкерт так описывает этот тип управления: между руководителями и подчиненными существует полное взаимное доверие, между ними происходит свободный обмен мнениями в отношении всех вопросов, касающихся трудовой деятельности; руководители эффективно используют мнения и предложения подчиненных; налицо коллективная активность работников, что способствует формированию личной ответственности за реализацию организационных целей у работников всех уровней; между работниками происходит открытое общение; постановка организационных целей осуществляется на основе коллективного обсуждения; собственные трудовые задачи ставятся в основном самим работником;

контроль над работой осуществляется на основе участия всех звеньев управления; основная цель контроля состоит в корректировке деятельности работника и т. п.

Аналогичным образом Р. Лайкерт описывает и остальные системы управления. На основе такого описания были созданы ряд «диагностических» опросников, посредством которых можно установить доминирующую форму управления в организации в целом или в ее подразделениях.

Основываясь на описании системы 1—4, мы составили определенные высказывания, выражающие указанные формы управления организацией. Кроме того, мы учитывали и отдельные характеристики системы 1—4, выражающие стиль лидерства, мотивацию работников, вид коммуникации, форму принятия решения, постановку целей и систему контроля работой. Такой подход дает возможность говорить не только о том, какая система управления доминирует в организации, но и о том, в каком факторе должны произойти желаемые организационные изменения.

Мы не останавливаемся на этом, так как должны удовлетворить требование вышеприведенного понятия климата, подразумевающее условие, согласно которому необходимо учитывать субъективные оценки организационной среды. В шкалах, измеряющих организационный климат, должны быть отражены оценочные отношения работников. Одно, когда речь идет о каком-либо факте, другое, когда оценивается этот факт. Например, высказывание «в нашей организации средний показатель зарплаты работников равен 120 р.» представляет собой констатацию факта, а высказывание — «в нашей организации средний заработок работников низок» является оценкой указанного факта. Аналогично этому, опросник, составленный на основе системы 1—4 в основном определяет факт существования или отсутствия определенной характеристики организационной среды, он мало говорит об отношении самого работника к той или иной форме управления, доминирующей в организации.

С целью устранения указанного недостатка в финальных опросниках мы ввели ряд высказываний, посредством которых можно измерить attitude работника в отношении той или иной формы управления. Измерение указанных отношений производили посредством модели ожидаемой валентности. Она подразумевает установление инструментальной ценности формы управления в отношении определенных результатов трудовой деятельности (например, повышение зарплаты, продвижение и т. п.). В ситуации опроса респондента просят ответить — в какой мере, скажем, демократическая форма управления связана с повышением продуктивности у работников. Определение такой инструментальной ценности осуществляется комбинированным измерением ожиданий и валентности.

Финальный опросник. В первую очередь остановимся на высказываниях, которые касаются установления формы управления. Первоначально нами было отобрано 60 высказываний, отражающие такие свойства организационной среды, какими являются стиль лидерства, мотивация работников, коммуникация, принятие решения, постановка целей организации и форма контроля над работой. Эти высказывания были даны 58 экспертам (испытуемые различных специальностей и служебного статуса), которые по 10-балльной системе оценивали их. Чем сильнее высказывание соответствовало фактору, тем выше его оценка.

Затем, после проведения вышеуказанной процедуры, были отобраны 16 высказываний, которые имели самые высокие показатели. Эти высказывания были даны тем же экспертам с целью их категоризации по 6 факторам: лидерство, мотивация, коммуникация, принятие решения, постановка целей и контроль над работой. Процентное распределение этих высказываний бралось в качестве показателя дискриминативности признака. Данные приведены в таблице 1.

Таблица 1

Веса признаков финальной шкалы (выражены средними показателями): стандартные отклонения и показатели дискриминативности (выражены в процентах)

Признаки

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
X	8,76	9,21	9,01	8,45	8,30	8,30	8,21	8,82	9,11	8,63	8,70	8,82	8,55	8,42	8,42	9,15
S	1,30	1,45	1,20	1,70	2,01	1,90	2,20	1,92	1,23	2,21	1,50	1,34	1,92	2,21	1,41	1,40
%	76	84	78	84	74	71	78	84	80	86	72	90	88	86	75	92

h=58

Данные таблицы 1 показывают, что максимальный показатель веса равен 9,21, а минимальный — 8,21. Соответствующие стандартные отклонения указывают, что показатели не претерпевают существенных вариаций. Что касается дискриминативной ценности отдельных признаков, то их процентное распределение по группам показывает, что максимальный показатель равен 92%, а минимальный — 70%. Эти данные характеризуются более высокой вариабельностью, что указывает на необходимость более осторожного подхода к отдельным свойствам основного фактора.

Таблица 2

Показатели внутренней consistency признаков (выражены в коэффициентах корреляции)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
0,25	0,32	0,51	0,40	0,33	0,19	0,29	0,38	0,20	0,34	0,43	0,40	0,22	0,32	0,24	0,48

h=64; r=0,33

Надежность признаков. В качестве надежности опросника использовали показатели внутренней consistency признаков, выраженной посредством r показателя признака с суммарным индексом по шкале. Результаты приведены в таблице 2. Данные указывают, что все коэффициенты корреляции положительны и значимы на уровне $p > 0,05$ где r равен 0,33. Эти результаты указывают на удовлетворительную внутреннюю consistency признаков.

Надежность во времени. Надежность опросника во времени была установлена методом перетестирования, интервал между опросами составлял 2 недели. Показателем надежности выступает r , который равнялся 0,27, где $t = 2,13$ ($p < 0,05$). Как видим, между двумя заме-

«მაცნე», ფილოსოფიისა და ფსიქოლოგიის სერია, 1984, № 3

рами существует значимая корреляция, однако сам показатель не высок. Дальнейшие исследования должны в большей мере уточнить показатель надежности во времени.

Выборка. При определении обеих видов надежности в качестве испытуемых выступали представители инженерно-технического персонала предприятия, в первом случае 64, а во втором — 52 респондента.

Ниже приводятся признаки опросника с соответствующей нумерацией, в скобках каждому вопросу даны варианты ответов, один из которых выбирает респондент.

1. Насколько доверяют в Вашей организации сотрудники своим руководителям? (1. Нет никакого доверия; 2. Доверие малое, 3. Доверие большое, 4. Доверие полное).

3. Какую поддержку чувствуют в Вашей организации сотрудники со стороны своих руководителей? (1. Не чувствуют никакой поддержки, 2. Чувствуют малую поддержку, 3. Чувствуют значительную поддержку, 4. Чувствуют очень большую поддержку).

3. Насколько свободными чувствуют себя сотрудники со своими руководителями во время делового разговора с ними? (1. Чувствуют большую скованность, 2. Чувствуют частичную скованность, 3. Чувствуют себя скорее свободно, чем скованно, 4. Чувствуют себя совершенно свободно).

4. Насколько учитывают Ваши руководители мнения и предложения сотрудников? (1. Почти никогда не учитывают. 3. Редко учитывают, 4. Всегда учитывают).

5. По Вашему мнению, что в наибольшей мере воздействует на трудовую деятельность Ваших сотрудников: страх административного наказания, поощрение-вознаграждение или любовь к своему делу? (1. В основном страх административного наказания и только лишь иногда поощрение, 2. В основном поощрение и только лишь иногда страх административного наказания, 3. В основном поощрение и только лишь иногда любовь к своему делу, 4. В основном любовь к своему делу).

6. По Вашему мнению, кто преимущественно испытывает чувство ответственности в достижении организационных целей? (1. В основном высшее и среднее звено управления, 2. Представители всех звеньев управления, 3. Все сотрудники организации).

7. Преимущественно в каком направлении идет информация в Вашей организации (1. Только лишь от дирекции к сотрудникам, 2. В основном от дирекции к сотрудникам, 3. Как от дирекции к сотрудникам, так и от сотрудников к дирекции, 4. В обоих направлениях и быстро распространяется между сотрудниками).

8. Как оценивается сотрудниками информация, идущая от дирекции? (1. Совершенно не доверяют ей, 2. Относятся к ней с подозрением, 3. В основном доверяют ей, однако проявляют к ней определенную осторожность, 4. Полностью доверяют ей).

9. Насколько хорошо осведомлены руководители о проблемах, волнующих своих подчиненных? (1. Очень мало осведомлены, 2. Осведомлены, однако в недостаточной мере, 3. Осведомлены достаточно хорошо, 4. Осведомлены очень хорошо).

10. Насколько широко участвуют сотрудники в решении задач, стоящих перед организацией? (1. Решения принимают только лишь дирекция, 2. Решения принимает дирекция, которая частично привлекает к этому сотрудников, 3. Решения принимает дирекция, которая широко привлекает к этому сотрудников, 4. Решения принимаются на основе активного участия всех сотрудников).

11. На основе чьих профессиональных знаний, главным образом, принимаются решения в Вашей организации? (1. Только лишь на основе знаний представителей дирекции, 2. На основе знаний представителей дирекции и среднего звена управления, 3. В определенных рамках на основе знаний всех представителей организации, 4. Только лишь на основе знаний всех представителей организации).

12. В какой мере привлекаются руководителями подчиненные к решению вопросов, касающихся их собственной работы? (1. Подчиненные почти никогда не участвуют в решении, 2. Подчиненные лишь иногда участвуют в решении, 3. Подчиненные довольно часто участвуют в решении, 4. Подчиненные всегда участвуют в решении).

13. Каким образом формируются организационные цели, рабочие планы, задачи, обязательства и т. п.? (1. Только лишь на основе приказов дирекции, 2. На основе приказов дирекции с возможностью некоторой их корректировки, 3. На основе обсуждения с представителями управленческого звена всех уровней, 4. Посредством привлечения всех сотрудников и после проведения обсуждения с ними).

14. Как вы считаете, насколько внутренне приемлемыми считают Ваши сотрудники организационные цели (рабочие планы, задачи, обязательства и т. п.)? (1. Они совершенно не приемлемы для них, 2. Они довольно неприемлемы для них, 3. Они достаточно приемлемы для них, 4. Они полностью приемлемы для них).

15. Насколько зависят сотрудники в своей работе от своих руководителей (1. Они полностью зависят от них, 2. Они сильно зависят от них, 3. Они мало зависят от них, 4. Они совершенно не зависят от них).

16. Какая форма контроля над работой преимущественно в вашей организации? (1. Только лишь наказания и угрозы, 2. Наряду с наказанием вознаграждение-поощрение, 3. В основном вознаграждение, в некоторой мере самоконтроль сотрудников, 4. Только лишь самоконтроль сотрудников, творческое решение ими вопросов).

По отдельным измерениям фактора признаки по соответствующей нумерации выражают: 1, 2, 3, 4 — стиль лидерства; 5, 6 — основы мотивации работников; 7, 8, 9 — коммуникация; 10, 11, 12 — участие работников в принятии решений; 13, 14 — постановка целей организации; 15, 16 — форма контроля работы.

Как было выше отмечено, в опросник нами добавочно введены признаки, устанавливающие отношение работника к той или иной форме управления организацией, конкретно измеряется инструментальная ценность типа управления в отношении достижения определенных результатов, вытекающих из трудовой деятельности. В опросник были введены следующие 5 положительных результатов, улучшение качества труда и повышение возможностей продвижения (внешняя мотивация); повышение чувства собственного достоинства и убежденности в собственных возможностях (внутренняя мотивация); улучшение отношений между сотрудниками (социальная мотивация). В случае замера аттитудов мы ограничились 4-ым типом управления 1—4 системы Р. Лайкерта, так как обращение к другим формам излишне перегрузило бы опросник. Были использованы 6 вопросов, измеряющие организационный климат — 1, 6, 10, 14 и 16 (см. опросник). Отметим, что вполне возможно определить отношение работника и к другим формам управления, скажем, с учетом отрицательных результатов. Выбор в данном случае должен определяться конкретными целями исследования. Как было отмечено выше, аттитуд определяли посредством использования шкал ожиданий и валентности. Ожи-

данных замерялись 6-ти ступенчатой шкалой. Приведем пример вопроса с соответствующими ответами:

«Какова Ваша уверенность в том, что: чем сильнее доверяют сотрудники своим руководителям, тем в большей мере улучшается отношение между сотрудниками (уверен на 100%, уверен на 80%, уверен на 60%, уверен на 40%, уверен на 20%, уверен на 0%).

Валентность результатов замеряли 7-ми ступенчатой шкалой. Так, например:

«Насколько желательным (нужным) считаете улучшение отношений между сотрудниками Вашей организации? (очень желательно +3; средние желательно +2; слабо желательно +1; нейтрально для меня 0; слабо не желательно -1; средние нежелательно -2; очень нежелательно -3).

Обработку полученных данных проводили с использованием формулы ожидаемой валентности EV, где E — субъективная вероятность относительно инструментальной зависимости между двумя явлениями, V — валентность результата. Об этом более подробно см. [2].

II. Измерение преданности работника организации

В последнее время ощутимо возрос интерес в организационной психологии в отношении исследования преданности (commitment) работника организации. Рядом исследователей совершенно обоснованно аргументируется большое значение изучения преданности организации для более глубокого и обобщенного понимания деятельности работника. Вместе с тем нужно отметить, что в определении данного понятия и в понимании его операциональных характеристик среди исследователей имеют место определенные расхождения. Мы не будем обсуждать эти разногласия, так как такой анализ выходит за пределы наших конкретных задач, мы только лишь выделим основные признаки, которые дадут возможность количественного замера данного явления.

Большинство авторов особо подчеркивает, что существенным признаком преданности организации является то, что она представляет собой поведенческую тенденцию. С теоретической точки зрения отметим, что формирование преданности, как психологического образования, подразумевает активность самой личности и в аспекте принятия решения, она произвольно вступает в организацию и внутренне испытывает чувство ответственности и обязательства в отношении выбранного объекта. Данное явление достаточно обширно изучено последователями теории когнитивного диссонанса [4]. Поведенческая тенденция, присущая преданности организации, подразумевает наличие таких поведенческих проявлений, которые выходят за пределы формальных и нормативных ожиданий, такую активность субъекта трудовой деятельности, которые далеки от принуждения.

Некоторые авторы особо отмечают эффективный характер преданности организации, т. е. наличие идентификации работника с организацией, подразумевающую интеграцию целей организации и самого работника. Преданность определяется в виде эмоционального отношения личности к организации как целостной системе.

Наиболее компетентный анализ преданности организации с точки зрения ее замера дают Р. Моуддей, Р. Стиирс и Л. Портер [7]. Мы в основном опираемся именно на теоретические и эмпирические исследования этих авторов. Подытожив серию исследований, они выделили

три следующих основных признака данного явления: 1. Полная убежденность работника в правильности целей организации и его полная приверженность к ним; 2. Предрасположенность работника к осуществлению таких деятельностей, которые будут полезными для организации; 3. Большое желание работника оставаться членом организации.

Как видим, преданность организации не представляет собой только лишь лояльность, она подразумевает со стороны работника реальный вклад в дело благосостояния организации. Авторы совершенно справедливо отмечают, что преданность организации не исключает проявления других видов преданности со стороны личности, скажем, в отношении семьи, друзей и т. п. Здесь только лишь подразумевается, что в случае большой преданности организации человек наглядно проявит свойственные ей вышеуказанные признаки.

Наконец, хочется остановиться на вопросе о необходимости отличить преданность организации от удовлетворенности работой, тем более, что исследование, аналогичное предлагаемому, было проведено нами именно в отношении создания многомерного опросника, замеряющего удовлетворенность работой [1].

Преданность организации, как оценочное отношение работника, значительно отличается от понятия удовлетворенности работой. В первую очередь необходимо отметить, что преданность организации представляет собой более обширное, глобальное явление, выражающее аффективное отношение работника к учреждению как целостной системе, тогда как удовлетворенность работой отражает отношение человека к конкретным характеристикам собственной трудовой деятельности. Исходя из этого, ясно, что преданность организации подразумевает привязанность человека к социальным и физическим ценностям учреждения, тогда как в удовлетворенности трудом доминируют специфические стороны работы, выполняемой человеком. Кроме того, исследования показали, что преданность организации характеризуется большей устойчивостью во времени, чем удовлетворенность работой; каждодневные явления в большей мере воздействуют на удовлетворенность (например, условиями труда, зарплатой, продвижением), чем на отношение работника к организации.

Финальный опросник. Первоначально нами были отобраны 63 высказывания, касающиеся отношения человека к той организации, в которой он работает. Затем эти высказывания были даны 35 экспертам, которые должны были из всего количества отобрать 20 таких высказываний, которые в наибольшей степени по их мнению выражают отношение работника к организации. После указанной процедуры и соответствующей статистической обработки для финальной шкалы были отобраны следующие 15 признаков.

1. Я не пожалею сил, чтобы внести свой вклад в успех нашей организации.

2. Моим близким я говорю о нашей организации, что она, по сравнению с другими, лучше всех.

*3. Я никак не могу привыкнуть к этой организации.

4. Я соглашусь выполнить любое задание, чтобы не потерять место в нашей организации.

5. Мои личные желания и требования организации в отношении сотрудников полностью совпадают.

6. Разговаривая с другими, я часто горжусь тем, что работаю в этой организации.

*7. Уверен в том, что по моей специальности я бы лучше работал в другой организации.

8. Думаю, что именно в нашей организации человек может работать по-настоящему увлеченно.

*9. Я с удовольствием уйду из этой организации при первом же подходящем случае.

10. Если кто-либо из моих близких обратится ко мне за советом, я без колебания посоветую ему работать в нашей организации.

*11. Уверен, что, работая в этой организации, я не достигну ничего.

*12. Мне часто не нравятся мероприятия, проводимые в нашей организации в отношении сотрудников.

13. Меня на самом деле волнуют успехи и неудачи нашей организации.

14. Думаю, что наша организация, по сравнению с другими, самая подходящая для меня.

*15. Поступление на работу в эту организацию я считаю моей большой ошибкой.

Знаком* отмечены отрицательные признаки, подсчет баллов которых должен происходить в обратном порядке. Каждому признаку соответствуют ответы, выражающие различные степени согласия на них: 1. Совершенно не согласен; 2. Средне не согласен; 3. Слабо не согласен; 4. Не согласен и согласен в равной мере; 5. Слабо согласен; 6. Средне согласен; 7. Совершенно согласен.

Для определения надежности и валидности опросника нами были учтены следующие факторы: выборка испытуемых, средние данные и соответствующие стандартные отклонения, внутренняя консистентность опросника, надежность во времени, конвергентная и предсказательная валидность.

Выборка. Для установления пригодности опросника были привлечены испытуемые различной популяции: 85 рабочих предприятия, 70 представителей инж.-технич. персонала и 68 научных работников, всего 223 респондента.

Средние показатели и стандартные отклонения. В первую очередь остановимся на средних показателях и стандартных отклонениях, полученных в исследованных нами группах испытуемых. Данные приведены в таблице 3. Как видим, максимальные средние показатели получены в группе научных работников, тогда как у представителей производственных групп выявлены почти идентичные данные. Кроме того, отметим, что показатели всех трех групп превышают среднюю позицию 7-ми ступенчатой шкалы. Укажем и на то, что соответствующие данные стандартных отклонений не превышают приемлемый уровень вариабельности.

Таблица 3

Средние показатели и стандартные отклонения в различных выборных группах

	n	X	S
Рабочие	85	4,70	1,40
Инж.-технич персонал	70	4,90	1,28
Научн. работники	68	5,30	1,20

Внутренняя консистентность признаков устанавливалась посредством корреляции с суммарным показателем шкалы. Данные приведены в таблице 4. Результаты показывают, что каждый признак находится в положитель-

ной корреляции с общим показателем, где минимальная величина равна 0,39, а максимальная — 0,72. Эти данные выявляют, что каждому признаку опросника присуща высокая внутренняя устойчивость.

Надежность во времени. Надежность опросника во времени определили на группе научных работников посредством метода перетестировки. Интервал между замерами равнялся 2 месяцам. Коэффициент корреляции между показателями равен 0,41 ($df=66$, $t=3,66$).

Таблица 4

Показатели внутренней consistency признаков

	Рабочие	Инж.-техн. перс.	Научн. раб.	\bar{r}
1	0,47	0,77	0,55	0,60
2	0,63	0,59	0,70	0,64
3	0,49	0,40	0,54	0,48
4	0,35	0,48	0,47	0,43
5	0,55	0,78	0,59	0,64
6	0,72	0,60	0,70	0,67
7	0,41	0,35	0,40	0,39
8	0,68	0,45	0,62	0,58
9	0,49	0,52	0,53	0,51
10	0,65	0,45	0,66	0,59
11	0,48	0,45	0,42	0,42
12	0,64	0,35	0,61	0,53
13	0,68	0,71	0,45	0,62
14	0,44	0,74	0,70	0,63
15	0,70	0,60	0,65	0,65

Конвергентная валидность опросника. Конвергентная валидность финального опросника была изучена посредством корреляции данного опросника со шкалой включенности в трудовую деятельность. (О последней более подробно см. [3]).

Таблица 5

Показатели конвергентной и предсказательной валидности опросника

	Включенность	Намерение ухода
Рабочие	0,42	—0,40
Инж.-технич. персонал	0,51	—0,24
Научн. работники	0,44	—0,32

Как видим, во всех выборочных группах между показателями преданности и включенности найдена положительная и значимая связь, что указывает на удовлетворенный уровень конвергентной валидности.

Предсказательная валидность опросника. Для исследования данного критерия мы обратились к т. н. потенциальной текучести, выражающей намерение работника покинуть организацию. Это последнее измерялось 5-ти ступенчатой шкалой вероятности ухода из организации. Данные приведены в таблице 5. Результаты выявляют, что во всех выборочных группах налицо значимая отрицательная корреляция между показателями, указывающая на пригодность опросника в аспекте критерия предсказательной валидности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Чарквиани Д., Кекелия М., Эристави Л., Чавчанидзе Т. Многомерный метод удовлетворенности работой. «Психология», том XVIII, 1983 (на груз. языке).

2. Чарквиани Д. А. Значение трудовых установок в исследовании психологического климата организации. «Мацне» АН ГССР, серия философии и психологии. 1980, № 3.
3. Чарквиани Д. А. Связь включенности с установками и эффективностью в процессе трудовой деятельности. Материалы VIII конференции закавказских психологов, Ереван, 1980.
4. Brhem J., and Cohen A. Explorations in Cognitive Dissonance. Wiley, New York, 1962.
5. James L., and Jones A. Organizational Climate. A review of Theory and Research. Psychol. Bulletin, 81, 12, 1974.
6. Likert R. Human Organization. New York, 1967.
7. Mowday R., Steers R., and Porter L. The measurement of Organizational Commitment. Journ. of Vocational Behavior, 14, 224—247, 1979.
8. Porter L., Lowler E., and Hakman R. Behavior in Organizations. New York, 1975.

Представлена Институтом психологии им. Д. Н. Узадзе
АН Грузинский ССР

И. В. ИМЕДАДЗЕ

НЕКОТОРЫЕ ДИСКУССИОННЫЕ ВОПРОСЫ ТЕОРИИ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ А. Н. ЛЕОНТЬЕВА

Другой ряд проблем встает в связи с вопросом о форме психологического отражения, в которой представлен мотив в структуре человеческой деятельности. Эти проблемы будут обсуждены несколько позже, а пока мы поставим еще два вопроса, связанных с понятием потребности в теории деятельности.

Первый вопрос касается того, насколько совместимы понятия функциональной потребности и мотива как предмета, отвечающего потребности. Сомневаться в факте существования функциональных потребностей, разумеется, не приходится. Более того, известно, что Д. Н. Узнадзе всю свою классификацию форм поведения построил именно на этом факте, выделив две группы поведения — экстерогенное и интрогенное поведение. В первом случае активность побуждает т. н. субстанциональные потребности, т. е. потребности, имеющие предметный характер. Во втором случае потребности функциональные, не имеющие предметного характера, удовлетворяющиеся не предметом, а самой активностью, функционированием. Если признавать, что мотив — это всегда предмет, то придется сделать вывод, что формы поведения (деятельности), основанные на функциональных потребностях, вовсе не обладают мотивом — вывод, ошибочность которого вряд ли стоит специально доказывать. Сам А. Н. Леонтьев считает, что его понимание мотива как предмета нуждается во многих оговорках и пояснениях, особенно в связи с вопросом о так называемых функциональных потребностях. Однако он ограничивается этим заявлением, оставляя читателя в неведении относительно тех пояснений, которые дали бы ему возможность устранить данное противоречие.

Второй вопрос связан с предложенной А. Н. Леонтьевым схемой, которая выражает общий закон связи и взаимообусловленности потребности и деятельности. До сих пор психология пользовалась схемой потребность — деятельность — потребность. А. Н. Леонтьев считает, что эта схема не отвечает марксистскому пониманию потребностей и в качестве альтернативы предлагает схему деятельность — потребность — деятельность, которой будто бы и должна пользоваться марксистская психология. Ознакомление с контекстом, в котором приводится эта схема, как нам кажется, не дает возможности ее однозначного истолкования.

Если речь идет только о том, что человеческие потребности порождаются производством, что они возникают и формируются в деятельности в процессе активного взаимоотношения с предметами, то предмет полемики устраняется сам собой, поскольку схема деятельность — потребность — деятельность действительно единственно адекватна для описания процесса формирования потребностей. Но, подчеркиваем, она может быть применена исключительно для решения задачи описания принципиальной закономерности процесса формирования новых потреб-

* Начало см. „Мацне“, 1984, № 2.

ностей. Однако применение ее в качестве описания порождения и функционирования конкретных, живых форм деятельности может вызвать недоумение, поскольку не объяснимым остается вопрос о том, что вызывает самую деятельность, что заставляет человека действовать. Что же порождает конкретные акты деятельности, если не потребность. Не вызывает же деятельность самую себя. Потребности, безусловно, возникают в деятельности, но несомненно и то, что деятельность, в которой они формируются, возникает в результате существования потребности. Стало быть, схема потребность—деятельность—потребность адекватно описывает реальный процесс порождения деятельности и ничего антимарксистского в ней нет.

Ключ к пониманию идей А. Н. Леонтьева, по-видимому, в принципиальном неприятии им концепции, выводящей деятельность из потребностных, эмоциональных по своей природе состояний. По его мнению, потребность может выступать в качестве определителя конкретной деятельности лишь тогда, если она предметна, а предмет в ней непосредственно не заложен, он находится в среде, где он должен быть найден субъектом потребности в результате осуществления им определенной деятельности. О некоторых вопросах, возникающих при такой трактовке проблемы порождения деятельности, мы уже говорили выше. Тут мы дополним картину еще одним соображением.

Во-первых, повторимся и скажем, что предмет в потребности заложен в виде его специфического эмоционального отражения. Правильна, однако, мысль, что и определенная таким образом потребность не может вызвать направленные поведенческие акты, поскольку в ней не дана ситуация. Следовательно, необходим акт встречи потребности и ситуации (предмет?) для возникновения деятельности. Но этот акт опредмечивания (или, говоря терминами Д. Н. Узнадзе, акт создания установки) не является результатом деятельности (как это следует по А. Н. Леонтьеву), ибо сама деятельность не возникает, если подобный акт не совершился до нее. Ведь лишь определенная потребность (или установка) может породить конкретную деятельность. Следовательно, деятельность не может служить «орудием» опредмечивания, поскольку сама имплицитно подразумевает до нее свершившийся акт опредмечивания потребности.

Пытаясь показать теоретические трудности, возникающие в концепции А. Н. Леонтьева в результате отождествления им понятий предмет—потребности и мотив, мы анализировали в основном взаимосвязь мотив—потребность. Для достижения той же цели представляется крайне интересным попытаться сделать анализ взаимосвязи мотив—сознание через решение следующего вопроса — в какой форме психического отражения происходит презентация субъекту предмета потребности как мотива деятельности. Согласно А. Н. Леонтьеву, субъективные состояния (желание, хотение, стремление и т. д.) мотивами деятельности быть не могут, т. к. они не способны породить направленную деятельность. Направленной деятельностью становится лишь после того, как найден предмет, т. е. как только субъект отразит в психике предмет потребности в реальном жизненном пространстве.

А. Н. Леонтьев выделяет три формы сознательного психического отражения, иными словами, три единицы сознания: 1) эмоция, 2) смысл и 3) значение. Эмоция по А. Н. Леонтьеву не является психическим отражением самой предметной деятельности. В ней отражается отношение мотива к успеху осуществления деятельности. Эмоции возникают

вслед за актуализацией мотива и до рациональной оценки субъектом своей деятельности.

Из приведенных высказываний, на первый взгляд, можно достаточно уверенно сделать вывод, что автор не считает эмоцию формой отражения в сознании мотива. Эмоция всегда есть лишь нечто вторичное, отражающее один из аспектов функционирования мотива, но не сам мотив как таковой. Однако в тексте можно найти места, которые ставят под сомнение правомерность такого вывода. «Даже когда мотивы не осознаются, — пишет автор, — т. е. когда человек не отдает себе отчета в том, что побуждает его совершать те или иные действия, они все же находят свое психическое отражение, но в особой форме — в форме эмоциональной окраски действий». Более того, автор утверждает, что «...на более низких уровнях предметы потребности как раз непосредственно «метятся эмоцией» [18, с. 201].

Сказанное, очевидно, нужно понимать следующим образом. Эмоции отражают то, сигнализируют о том, что существует и функционирует мотив. Однако сами эмоции не есть отражение мотивов, поскольку, как было сказано выше, эмоции не отражают предметную действительность (а предмет в данной концепции и есть мотив). Эмоции являются как бы обязательным сопутствующим эффектом отражения мотива, но не мотивом как таковым. Без мотива и вне деятельности эмоций не бывает. Но это, разумеется, не означает, что эмоция = мотиву. Мы вовсе не намерены доказывать ошибочность взгляда, согласно которому мотив сводится к эмоции, мы хотим лишь показать, что подобное сведение противоречило бы букве концепции А. Н. Леонтьева, который категорически выступает против положения, что деятельность может порождаться каким бы то ни было субъективным состоянием, а эмоция таковым и является равно как и переживание потребностного состояния.

Сходная логика может служить основой для доказательства того, что смысл также не является формой психического отражения мотива. Смысл отражает отношение мотива к цели действия. Появление мотива является условием возникновения смысла. Более того, смыслообразование является одной из основных функций мотива. При этом интересно, что не все мотивы выполняют эту функцию. Следовательно, по крайней мере в отношении т. н. мотивов стимулов, можно с уверенностью утверждать, что формой их психического отражения не является смысл. Однако то же самое можно сказать и о т. н. смыслообразующих мотивах, поскольку сам автор пишет, что «... они (т. е. смыслообразующие мотивы. — И. И.) могут оставаться «за занавесом» — и со стороны сознания, и со стороны своей непосредственной аффектогенности» (204), т. е., очевидно, ни осознаваться, ни переживаться, как замечает по поводу этой мысли А. Н. Леонтьева Ф. В. Басин [3]. Стало быть, смыслообразующий мотив является бессознательным психическим в классической интерпретации этого понятия. Это приходится подчеркивать, т. к. иногда считают, что в теории деятельности под бессознательным мыслится не психика, вовсе лишенная атрибута переживания, а та реальность, которая обозначается термином «первичное сознание» или «атрибутивное сознание», т. е. переживание, сознание, не достигшее формы предметного сознания (как это было у С. Л. Рубинштейна [10]). Поскольку смысл является одной из основных составных сознания, то понятно, что мотив не может отражаться в форме смысла.

Следует обратить внимание на следующее обстоятельство. В приведенной цитате автор говорит о том, что мотивы могут оставаться неосознаваемыми. Но это должно означать и то, что они (мотивы) могут осознаваться. Таким образом, допускается существование как осознан-

ных, так и бессознательных мотивов. Трудно понять, что именно конкретно мыслится под термином «бессознательный мотив». Ни эмоцией, ни смыслом, ни значением он быть не может, т. к. все они суть единицы сознания. Хотя А. Н. Леонтьев и говорит о том, что психика человека отнюдь не исчерпывается процессами сознания, однако нигде не уточняется, что, собственно, представляет собой онтологически эта неведомая реальность — бессознательная психика¹. Поэтому и содержание понятия бессознательного мотива остается не раскрытым.

Не более понятно, однако, и то, что подразумевается под сознательным мотивом. Тут следует сказать, что до выхода в свет последних статей, из которых в 1975 г. родилась книга «Деятельность. Сознание. Личность», А. Н. Леонтьев категорически утверждал, что актуально осознаются лишь содержания, занимающие в структуре деятельности место цели действия. В упомянутой книге это положение претерпело изменение и автор стал говорить об осознанных мотивах. Появилось понятие мотив—цель, что то же самое, что сознательный мотив. Следовательно, мотив и цель деятельности одно и то же. Закономерно возникает вопрос: насколько вообще правомерно отождествлять мотив и цель деятельности. Во всяком случае, до сих пор в психологии эти понятия достаточно четко разграничивались, ибо они обозначали совершенно разные психологические реальности. Мы вскоре коснемся этого вопроса в несколько более широком контексте, когда речь пойдет о возможности вычленения деятельности как самостоятельной единицы анализа по критерию совпадения в ней мотива и цели. Тут нас пока интересует другое. Мотив—цель есть факт сознания, сознания предметного, это представление предмета, отвечающего деятельности, а раз так, то вполне логично допустить, что в сознании он представлен в форме значения. Если это допущение оправдает себя, то, хотя бы по отношению к сознательным мотивам, у нас будет четкий и определенный ответ на вопрос, который мы поставили в самом начале этой части работы, и который был сформулирован следующим образом: в какой форме психического отражения происходит презентация субъекту предмета потребности как мотива деятельности?

Итак, может ли отраженный в сознании в форме значения предмет побуждать и направлять деятельность, т. е. быть мотивом. Еще в 1958 году в своей фундаментальной монографии, посвященной проблеме мотива волевого поведения, Ш. Н. Чхартишвили дал обширный критический анализ концепции А. Н. Леонтьева, в котором, кстати, коснулся и интересующего нас вопроса, выдвинув ряд соображений, которые вкратце мы и изложим [13].

Мотив существует постольку, поскольку он выполняет свои функции. Однако значение существует в сознании и тогда, когда по отношению к отраженной в нем действительности мы не испытываем никакой потребности. Предмет может удовлетворить потребность, но может быть и irrelevantным по отношению к ней. В обоих случаях, тем не менее, предмет представлен в сознании в форме значения. Можно, правда, думать, что значение приобретает функцию побуждения и направления деятельности от соответствующей потребности, но тогда, как справедливо замечает Ш. Н. Чхартишвили, мотивом следует считать потребность, а не значение [13].

¹ Бессознательной психикой не могут считаться т. н. «презентированные» в сознании содержания, т. к. эта форма отражения все же является сознанием, переживанием, не отраженным, правда, в форме предметного сознания.

Основными функциями мотива является побуждение и направление деятельности. Значение, однако, направлять деятельность не может, поскольку само лишено определенности во времени и пространстве. Не может значение и побуждать деятельность, т. к. оно есть явление сознания, а сознание само по себе вызвать и причинно обусловить какое-либо действие не может. Прошли те времена, когда идеомоторная теория Джемса принималась в качестве серьезной объяснительной модели [5]. Сегодня мало кто решится объяснить порождение активности непосредственно из сознания, тем более психолог, стоящий на позициях марксизма. Нам кажется, что приведенные соображения достаточно убедительно доказывают несостоятельность отождествления мотива и значения.

Резюмируя сказанное, мы приходим к выводу, что онтологический статус мотива в концепции А. Н. Леонтьева не определен и не уточнен. Трудно понять, в какой форме психического отражения дан мотив деятельности. Понятие неосознаваемого мотива попросту не раскрыто. Осознанный мотив также не связан достаточно прочно с какой-нибудь из тех единиц сознания, которые выделены самим автором. Мотив логически не может отражаться в сознании ни в форме эмоций, ни в форме смысла, ни в форме значения.

Мотив и цель — основные элементы структуры деятельности. В различных моделях структуры поведения (деятельности) взаимоотношения между ними мыслятся по-разному. Обычно мотив и цель четко различают друг от друга. Если категория цели в различных психологических направлениях, как правило, понимается одинаково (представление об одном из результатов активности, к достижению которого стремится субъект), то в отношении категории мотива этого сказать нельзя. Термином мотив обозначают подчас совершенно различные явления: потребности, эмоции, тенденции, ценности, представления и т. д. Принято, однако, считать, и с этим трудно не согласиться, что цель возникает лишь в результате актуализации мотива, т. е. после возникновения последнего. Деятельность начинается от мотива и идет к цели. При этом следует подчеркнуть, что категорию цели обычно считают релевантной категории деятельности, т. к. она (цель) связана с мотивом, а мотив связан с деятельностью (поведением). А. Н. Леонтьев категорию цели связывает с категорией действия, полагая, что каждое действие имеет свою цель и именно это обстоятельство позволяет выделить действие как отдельную единицу в структуре деятельности. Согласно определению, действие — это активность, цель которой не совпадает с мотивом. Допущение существования у каждого действия собственной цели, возможно, и является правомерным, но, как нам кажется, требующим более серьезной аргументации положением, однако оно должно делаться не за счет удаления категории цели из анализа структуры самой деятельности. Иными словами, цель не должна входить в модель структуры деятельности лишь как категория, релевантная действию. В этой связи нам представляется очень точной формулировка, данная С. Л. Рубинштейном: «Поскольку конечная цель деятельности достигается в целом ряде действий, результат каждого из этих действий, будучи по отношению к конечной цели средством, является вместе с тем для данного частного действия целью» [10, с. 469]. Принимая данную формулировку, мы хотим подчеркнуть, что частные цели действий выделяются из общей цели деятельности. Следовательно, если не существует цели деятельности, нет и цели действия точно так же, как если нет деятельности, не существует и отдельного действия.

А. Н. Леонтьев утверждает, что в действии цель не совпадает с мотивом. Данное положение автора, как нам кажется, следует понимать лишь в том смысле, что действие не располагает собственным мотивом и мотивируется исключительно через деятельность. Это подчеркивается, ибо некоторые авторы склонны интерпретировать это положение в том духе, будто А. Н. Леонтьев допускает наличие у действия собственного мотива и цели, хотя и не совпадающих друг с другом [12].

В деятельности мотив и цель совпадают. Это положение А. Н. Леонтьева тождественно утверждению, что мотив и цель деятельности, суть одно и то же. Совпадение в данном случае означает идентичность. Обычно А. Н. Леонтьев говорит так: деятельность — это активность, в которой то, что ее побуждает, есть одновременно и то, на что она направлена. Поскольку мотив и выполняет обе эти функции (побуждение и направление), то, следовательно, мотив и есть цель. Так как в анализируемой концепции мотив — это предмет, удовлетворяющий потребность, и на достижение которого направлена деятельность, то в рамках такого понимания мотива можно говорить о совпадении мотива и цели, ибо мотив берет на себя функцию обих.

Мы полагаем, что подобное отождествление мотива и цели и, тем самым, упразднение категории цели деятельности в значительной мере объединяет реальную картину структуры деятельности в целом, а перед самой концепцией ставит по крайней мере две серьезные дилеммы. Первая из них логического характера: если критерием вычленения деятельности как самостоятельной формы активности является совпадение мотива и цели, то это должно означать, что мотив всегда осознан, ибо он есть одновременно и цель, а цель — феномен сознания, и не просто сознания, а сознания предметного; словосочетание бессознательная цель — нонсенс. Однако положение о бессознательности мотива в концепции А. Н. Леонтьева является положением фундаментальным. Поэтому, когда речь идет об активности, побуждаемой и направляемой бессознательным мотивом, следует говорить либо о том, что данная активность не представляет собой деятельность (т. к. в этом случае мотив не может быть одновременно и целью, поскольку последняя всегда сознается), либо о том, что данная активность все же является деятельностью, но такой, в которой мотив и цель не совпадают и, следовательно, нужно отказаться от обсуждаемого критерия выделения деятельности. Вторая дилемма возникает в связи с проблемой целеобразования. В последней книге А. Н. Леонтьева данная проблема обсуждается на страницах 105—107. Однако вопрос, который занимает автора, заключается в выделении субъектом частных целей, т. е. целей действия. В результате без внимания оставлен вопрос о закономерностях постановки субъектом перед собой общей цели, цели деятельности, мотива — цели. Процесс постановки цели деятельности представляет собой важнейший момент в структуре деятельности. Процесс этот по своей психологической сути есть внутреннее действие. Тут-то и возникает любопытный вопрос: чем и как мотивируется то внутреннее действие, результатом которого является принятие субъектом цели (то же самое мотива) деятельности? Этот вопрос был поставлен Ш. Н. Чхартишвили [13], ему же принадлежит следующее рассуждение: цель деятельности не может мотивировать процесс результатом, продуктом которого она является. Выходит, что мотивом второй части деятельности (действия по достижению цели — мотива), является результат ее первой части (то первое внутреннее действие, в котором вырабатывается цель — мотив); что касается действия — целеполагания, то оно или вовсе не обладает мотивом, или ее мотив находится вне данной деятельности.

Ошибочность этих положений настолько очевидна, что специально доказывать это нет необходимости. Однако главное возражение заключается все-таки не в этом. Нам представляется, что критерий совпадения мотива и цели так, как он трактуется А. Н. Леонтьевым, делает невозможным нащупать ту реальность, которая обозначается термином деятельность. И причина этого, прежде всего, заключается в уязвимости определения мотива как предмета потребности.

Начнем с того, что А. Н. Леонтьев, несомненно, является одним из ярких теоретиков, попытавшимся построить свою концепцию на принципе соответствия мотива и деятельности. Каждая деятельность имеет собственный мотив и именно это обстоятельство делает активность деятельностью. Если активность не имеет своего собственного мотива, то она является действием, а не деятельностью. Стало быть, критерием выделения той формы активности, которая укладывается в понятие деятельности, является мотив. На первый взгляд, все просто и ясно: есть свой мотив — имеется деятельность, нет его — перед нами действие. Однако на самом деле все значительно сложнее. Дело в том, что деятельности необходим не только мотив, но нужна и цель. Она у нее имеется. Вполне логично допустить, что мотив и цель должны соответствовать друг другу. Но цель, согласно А. Н. Леонтьеву, имеется и у каждого действия. Вот и получается, что, если у активности есть своя цель, но нет собственного мотива, то она действие, если же имеются и мотив и цель, то активность квалифицируется как деятельность. Такое толкование выглядит вполне естественным. Но А. Н. Леонтьев усложняет картину. Он говорит не о простом соответствии мотива и цели, а об их совпадении, что, как уже было сказано, буквально означает их тождественность, идентичность. Мотив есть одновременно и цель; то, что побуждает деятельность, есть одновременно и то, на что она направлена. Это означает, что деятельность направлена на предмет потребности и им же побуждается. Что касается действия, то оно направлено на один предмет, а побуждается другим. Это и означает, что в действии мотив и цель не совпадают. Следовательно, критерием вычленения отдельной деятельности из сплошного потока активности является не просто наличие у последней своего мотива, а совпадение мотива и цели.

Однако, если следовать такой интерпретации понятия мотива и принципа совпадения его с целью, то многие несомненные формы деятельности окажутся не деятельностью, а действием. Возьмем, к примеру, труд. Вряд ли кто-либо будет отрицать, что труд — это деятельность. Но, если последовательно проводить точку зрения А. Н. Леонтьева, то во многих случаях труд окажется не деятельностью, а действием. В самом деле, для того, чтобы труд, согласно А. Н. Леонтьеву, был деятельностью, необходимо, чтобы его цель совпадала с мотивом. Иначе то, на что направлен труд, что создается трудом, было одновременно и тем, что к нему побуждает, т. е. предметом соответствующей потребности. А это означает, что с трудовой деятельностью имеем дело только в том случае, если человек, создающий определенную материальную или духовную ценность (цель труда), испытывает в ней непосредственную потребность. Трудовая деятельность должна побуждаться либо результатом, либо процессом труда. Когда мы говорим о коммунистическом отношении к труду, о том, что труд должен стать потребностью, то имеем в виду именно это. Но ведь подобное положение вещей должно стать законом только в коммунистическом обществе. Однако очевидно, что даже в нашем обществе, в обществе развитого социализма, это далеко не всегда так. Тем более это не харак-

терно для капиталистического общества. Так, спрашивается, является ли деятельностью труд, если человек трудится, скажем, ради зарплаты или побуждаемый любым иным мотивом, не совпадающим с непосредственной целью труда? Если следовать концепции А. Н. Леонтьева, то на этот вопрос придется дать отрицательный ответ. Трудовая деятельность будет утеряна и труд превратится в действие, осуществляемое в рамках какой-то иной деятельности. Едва ли с этим согласился бы и сам А. Н. Леонтьев, тем более, что в своих работах он неоднократно обращается к анализу трудовой деятельности. Однако логика вынуждает сделать именно такой вывод. Сказанное, конечно, не означает, что трудового действия вовсе не существует. Трудовая деятельность строится из трудовых действий. Но, повторяем, теряется сама эта деятельность, то, что объединяет трудовые действия в целостную деятельность. Примерно в том же духе высказывают свои возражения и другие авторы [2: 7].

То, что было сказано о труде, целиком относится и к другим, более или менее сложным по своему составу и социальным по своей природе формам и видам деятельности, таким, как, предположим, учение, профессиональный спорт, воинская или общественная деятельность и многие другие. В любом случае, если мотив не совпадает с целью, на которую направлена активность, она утрачивает квалификацию деятельности. При понимании мотива, как предмета потребности, подобное совпадение его с целью вообще представляется случаем достаточно редким.

Очень явственно это проявляется тогда, когда представителями теории деятельности анализируется такая форма поведения, как учение. Проиллюстрируем это на примере. Допустим, ученик готовит урок по истории. Целью его активности является усвоение содержания одной из глав учебника. Является ли эта активность учебной деятельностью? Ответ на этот вопрос будет зависеть от того, какой мотив побуждает ученика. Если он делает это для того, чтобы затем пойти в кино, то эту активность нельзя считать учебной деятельностью, поскольку в этом случае цель (усвоить содержание одной из глав учебника) не совпадает с мотивом (пойти в кино). Чтение учебника только средство для удовлетворения другой потребности, в этом случае — потребности пойти в кино. С деятельностью учения мы будем иметь дело только тогда, когда ученик овладевает знанием потому, что его интересует само содержание. В этом случае цель и мотив совпадают — цель ученика заключается в приобретении знания и мотив тот же самый. Следовательно, с учением как особым видом деятельности имеем дело только тогда, когда оно удовлетворяет познавательную потребность. «Знания, на овладение которыми направлено учение, выступают в этом случае как мотив, в котором нашла свое предметное воплощение познавательная потребность ученика. Они одновременно выступают и как цель этой деятельности. Если такой потребности у ученика нет, то он или не будет учиться, или будет учиться ради удовлетворения какой-то другой потребности. В последнем случае учение уже не является деятельностью, так как овладение знаниями само по себе не приводит к удовлетворению потребности субъекта, а служит лишь промежуточной целью. В этом случае учение является действием, реализующим другую деятельность; знания, являясь целью действия, не выполняют функции мотива, так как процесс учения побуждают не они, а то, ради чего ученик учится, что приводит к удовлетворению стоящей за этим потребности» [11, с. 17]. Именно так должна пониматься учебная деятельность, если ее характеристика осу-

ществляется с позиции теории деятельности, разработанной А. Н. Леонтьевым.

Надо отметить, что при такой интерпретации на первый план выдвигается вопрос о т. н. внутренних и внешних мотивах деятельности. У каждой деятельности, в том числе и учебной, должен быть свой собственный, внутренний, специфический предмет (мотив) и соответствующая ему потребность. Этот мотив находится с деятельностью во внутренней связи, поскольку отражает в себе то, на что она направлена. Любой другой мотив (и потребность) по отношению к этой деятельности рассматривается как внешний; и если та же самая активность побуждается внешним мотивом, она теряет статус деятельности и становится действием. По отношению к учебной деятельности роль внутреннего мотива играет знание, и т. к. последнее может выступать предметом только познавательной потребности, то, следовательно, в учебной деятельности всегда реализуется исключительно эта потребность. Другие мотивы со своими потребностями являются внешними по отношению к учебной деятельности, и мотивированное ими учение рассматривается как учебное действие, включенное в другую деятельность.

Но как в таком случае отнестись к непровержимо доказанному факту, что учение обычно мотивируется не только, а часто и не столько познавательными потребностями, сколько потребностями совершенно другой разновидности, большей частью социогенного характера. Познавательные и социальные потребности могут самостоятельно мотивировать учение, но, как правило, в реальной учебной деятельности они действуют совместно, создавая тем самым особую полимотивационную структуру. Чем же в таком случае является учение — и деятельностью, и действием одновременно? Или как осмыслить тот факт, что весь процесс учения, занимающий у учеников порой большую часть дня, в принципе не может побуждаться исключительно познавательными потребностями, что эти потребности почти никогда не удовлетворяются полностью в учебной активности, т. к. имеют ярко выраженный предметный характер, зависят от качества преподавания и т. д. Нельзя же, в самом деле, серьезно утверждать, что, обучаясь в школе, ученик на любимых уроках осуществляет учебную деятельность, а на остальных всего лишь учебное действие. Или, более того, на одном и том же уроке в интересной его части учится в форме деятельности, а в неинтересной — в форме действия.

О внутренних и внешних мотивах учения часто говорится в исследованиях отечественных и зарубежных психологов [4; 6; 9; 10; 15; 16]. Внутренними обозначаются мотивы, непосредственно связанные с содержанием или процессом учения. Это, главным образом, познавательные потребности и интересы. Внешние мотивы составляют преимущественно социальные потребности. При этом понятия мотива и потребности, как правило, употребляются в качестве синонимов, а закономерность связи мотива и деятельности (поведения) их содержательного соответствия не раскрывается. Учебная деятельность остается деятельностью вне зависимости от того, какая из этих групп мотивов ее побуждает. Исключение, пожалуй, составляют исследования А. А. Алхазивили и Ш. Н. Чхартишвили [1; 14]. Что касается А. Н. Леонтьева и его последователей, то для них внешние, т. е. социальные мотивы учения попросту не являются мотивами учебной деятельности. Они представляют собой мотивы других, социальных видов деятельности, а учение, мотивированное ими, предстает как действие, ибо оно лишь средство удовлетворения социальных потребностей.

Но то обстоятельство, что некая активность объективно выступает как средство, промежуточный этап, без которого какая-то деятельность не осуществится или будет протекать с помехами, еще не является достаточным основанием для того, чтобы считать ее действием, а не особой деятельностью. Ведь очень многие деятельности человека находятся в определенных соподчиненных отношениях, переплетаясь в сложнейших взаимосвязях, детерминированных реальными задачами и обстоятельствами жизни. Но от этого они не утрачивают статуса деятельности и не превращаются в действия. Ученик может учиться в школе потому, что это дает ему возможность продолжить обучение в вузе. В свою очередь, обучение в вузе может побуждаться необходимостью овладения такой профессией, которая обеспечит его личное благополучие. А уже работая, трудясь, он может иметь в виду только удовлетворение наиболее значимых для него узколичностных потребностей. Если следовать обсуждаемой теории, то в данном случае весь продолжительный процесс учения в школе будет выступать лишь как средство, благодаря которому в перспективе, может быть, появится возможность удовлетворить какие-то узколичностные потребности этого ученика; и на этом основании все учение в школе, а в дальнейшем и в вузе, должно быть почему-то признано действием, а не деятельностью. Но ведь большая часть того, что делает человек как социальное существо, в конечном счете служит каким-то более отдаленным перспективам. Активность, как правило, включена в ряд взаимоопределяющих и взаимозависимых деятельностей. При такой логике можно дойти до того, что вся жизнедеятельность человека будет объяснена средством удовлетворения достаточно органического круга исходных или основных для данной личности потребностей. И получится, что на протяжении всей жизни человек реализует всего несколько, а может, вообще одну настоящую деятельность, все остальное же, им осуществляемое, будучи средством, окажется действием, из которых эта деятельность строится. Такое толкование, между прочим, вполне в духе психоанализа Фрейда, выводящего всю активность человека в конечном счете из двух исходных инстинктивных влечений.

Не обсуждая далее всю методологическую несостоятельность подобной позиции, остановимся только на одном конкретном вопросе, связанном со структурой деятельности. Совершенно правомерно утверждение А. Н. Леонтьева, что деятельность как таковая существует только в форме цели действий. Действия осуществляют частные цели. В отношении учебной деятельности это означает, что она строится из последовательности учебных действий, реализующих промежуточные цели. Учебная деятельность располагает и общей или основной целью (приобретение знаний, навыков, умений). Если эта цель есть одновременно и мотив, то вся активность является собой учебную деятельность. «Но этот же процесс может побуждаться совсем другим мотивом, вовсе не совпадающим с тем, на что он направлен как на свой результат; тогда это — действие» [18, с. 282]. Стало быть, одна и та же активность (и это особенно важно), имеющая, в свою очередь, сложный состав и структуру, может быть иногда деятельностью, а иногда действием. Возвращаясь опять к учению, получаем следующее положение вещей: если общая цель сложного учебного процесса ставится человеком, побуждаемым познавательной потребностью, то перед нами учебная деятельность, но, если ту же самую цель ставит перед собой человек, побуждаемый, скажем, социальной потребностью, то весь единый процесс становится учебным действием. Но во что тогда превращаются учебные действия, из кото-

рых состоял учебный процесс, мотивированный познавательной потребностью? Ведь т. н. учебное действие, получаемое в результате несовпадения общей учебной цели с мотивом, по-прежнему реально строится из отдельных, но взаимосвязанных поведенческих актов, которым соответствуют промежуточные цели, т. е. опять же из учебных действий. Таким образом, получается, что весь целостный процесс, в котором объединяются отдельные учебные действия, также представляет собой не что иное, как отдельное учебное действие.

Так, предположим, ученик пишет, читает, решает задачи, словом, осуществляет разные учебные действия. У каждого из них своя конкретная цель, которая является промежуточной по отношению к общей цели учения. Если теперь вся эта активность, весь развернутый процесс, соответствующий данной цели в силу каких-то теоретических соображений, обозначается термином действие, то все, из чего он состоит, должно быть квалифицировано как операции, т. к. согласно А. Н. Леонтьеву, каждое действие строится из операций. Но и операциями эти отрезки активности быть не могут, ибо они по-прежнему осуществляют частные цели (они, конечно, продолжают существовать), а такая активность по А. Н. Леонтьеву же, есть действие, а не операция, поскольку у операции нет цели.

Все эти сложности и противоречия концепции А. Н. Леонтьева порождены, прежде всего, определением мотива как предмета потребности, отождествлением его с целью деятельности. Вследствие этого, принцип соответствия мотива и деятельности фактически заменяется принципом соответствия потребности и деятельности. Отсюда вытекает положение о том, что лицо каждой деятельности определяет одна, жестко увязанная с ней потребность, что противоречит явлению несомненной полимотивированности деятельности, по крайней мере, сложных ее форм. А. Н. Леонтьеву не удастся совместить принцип соответствия мотива и деятельности с принципом полимотивированности деятельности. Впрочем, с этим препятствием сталкиваются и другие теории поведения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алхазивили А. А. Психологические основы обучения устной иностранной речи. Тб., 1974.
2. Андиферова Л. И. Принцип связи психики и деятельности и методология психологии. «Методологические и теоретические проблемы психологии», М., 1969.
3. Басин Ф. В. К развитию проблемы значения и смысла. «Вопросы философии», 1973, № 6.
4. Бажович Л. И. Проблема развития мотивационной сферы ребенка. «Изучение мотивации поведения детей и подростков», М., 1972.
5. Джемс У. Психология. 1898.
6. Ительсон Л. Б. Сущность научения и психологические основы обучения. «Педагогическая и возрастная психология», М., 1973.
7. Кветной М. С. Человеческая деятельность: сущность, структура, типы. Саратов, 1974.
8. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1977.
9. Прангишвили А. С. Вопросы психологии учения. Тб., 1969, (на груз. яз.).
10. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М., 1940.

11. Талызина Н. Ф. Один из путей развития советской психологии учения. «Вопросы психологии», 1978, № 1.
12. Ходжава З. И. Проблема навыка в психологии. Тб., 1960.
13. Чхартишвили Ш. Н. Проблема мотива волевого поведения. Тб., 1958 (на груз. яз.).
14. Чхартишвили Ш. Н. Мотивационные формы учения. «Скола да цховреба», 1975, № 12 (на груз. яз.).
15. Якобсон П. М. Психологические проблемы мотивации человека. М., 1969.
16. Rosenfeld, Theorie und Praxis der Lernmotwation, Berlin, 1971.

Представлена Институтом психологии им. Д. Н. Узнадзе
АН Грузинской ССР

ენის პაპაპაპაპა

სოციალური განმტკიცება და განწყობის ჩამოყალიბება

სოციალურ ფსიქოლოგიაში დღეს ფართოდ გამოიყენება განწყობის ცნება, რადგან მრავალი მეცნიერისათვის უდავო გახდა ის ფაქტი, რომ ამ ცნების გამოყენების გარეშე შეუძლებელია სოციალური ფსიქოლოგიის საკითხებისა და პრობლემების გადაჭრა. ადამიანი სოციალური არსებაა და ამიტომ მისი პიროვნების ჩამოყალიბება და, ესე იგი, მისი ძირითადი მახასიათებლების ფორმირება სწორედ საზოგადოებაში, ადამიანთა გარემოცვაში ხდება. ამიტომ ადამიანის შესწავლა სწორედ სოციალურ გარემოსთან კავშირის გათვალისწინებით უნდა ხდებოდეს.

ადამიანის დასახასიათებლად ფსიქოლოგიაში მრავალი ცნება გამოიყენება (მაგ: ინტელექტი, ნებისყოფა და სხვა), მაგრამ ადამიანისა და საზოგადოების, პიროვნებისა და სოციალური გარემოს კავშირის დასახასიათებლად კი ყველაზე გამოსადეგი მაინც განწყობის ცნება აღმოჩნდა. ეს ცნება სოციალური ფსიქოლოგიის ჩამოყალიბებამდეც ცნობილი იყო მეცნიერთათვის. თუმცა პირველი მეცნიერული თეორია განწყობის შესახებ ჯერ კიდევ 1888 წელს ჩამოაყალიბა ლანგემ, მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ განწყობის ცნება ყველაზე ამომწურავად და სრულყოფილად განხილულია და მოცემული ქართული ფსიქოლოგიათა სკოლის ფუძემდებლის დიმიტრი უზნაძის განწყობის თეორიაში.

დ. უზნაძის თეორია ერთადერთია, რომელიც განწყობას პიროვნების რომელიმე ფსიქიკურ ან ფიზიკურ ასპექტს კი არ მიაკუთვნებს, არამედ ამ ცნების საშუალებით პიროვნებაში აერთიანებს ფსიქიკურ და ფიზიკურ ასპექტებს და განწყობას უწოდებს არაცნობიერ მთლიან-პიროვნებისეულ მდგომარეობას, რომელიც გარკვეული აქტივობისაკენ მიმართულ მზაობას წარმოადგენს.

ადამიანის არსი მის ნამოქმედარში ვლინდება. ამ ნამოქმედარს უმეტესად კონკრეტული ფიზიკური ქცევის სახე აქვს. ასეთებია, ე. წ. პრაქტიკული ქცევები, ფსიქოფიზიკური ძალების მარეალიზირებელი ქცევები, მაგრამ შინაგანი აქტივობის გამოსახატავად ადამიანს მართო ფიზიკური ქცევა არ ჰყოფნის. ამიტომაც, რომ იგი შეიმეცნებს სამყაროს, სამყაროში თავის საკუთარ თავს და რაც, ალბათ, ყველაზე საინტერესოა, ადამიანი ხშირად შემოქმედიცაა. იმისდა მიხედვით, თუ საითკენაა მიმართული ადამიანის აქტივობა: გარე სამყაროსკენ თუ საკუთარი თავისკენ, ფსიქოლოგიაში გამოყოფენ ექსტეროგენურ და ინტეროგენურ ქცევებს.

რა მექანიზმი განსაზღვრავს ადამიანის ქცევას, რატომ იქცევა ადამიანი ასე თუ ისე, ზოგჯერ რატომ ახორციელებს ადამიანი სხვადასხვა სიტუაციაში ერთნაირსა და მსგავს სიტუაციებში სხვადასხვა სახის ქცევას? ამ და ამ საკითხთან დაკავშირებულ ბევრ საინტერესო კითხვაზე მნიშვნელოვან და ღირსეულ პასუხს იძლევა დ. უზნაძის განწყობის თეორია.

დ. უზნაძის განწყობის თეორიის მიხედვით, ქცევა ვერ განხორციელდება, თუ არ ექნა სუბიექტს შესაბამისი ქცევის განწყობა. გარკვეული ქცევის განწყობა და შესაფერისი ქცევა იმ შემთხვევაში აღმოცენდება, როდესაც ადგილი აქვს ქცევის გარეგანი და შინაგანი ფაქტორების ერთდროულ აქტუალი-

ზაციას. დ. უზნაძე ასეთ ფაქტორებად მოთხოვნილებას და მის შესატყვის სიტუაციას თვლის. მაგალითად, როდესაც ცოცხალ ორგანიზმს უჩნდება რომელიმე სასიცოცხლო მოთხოვნილება. მაგ.: შიმშილი, წყურვილი, და სხვა, რომელიც მასში გარკვეული ნივთიერების დანაკლისს გამოხატავს, მას უჩნდება ტენდენცია ამ მოთხოვნილების დაკმაყოფილებისა. მაგრამ მართო მოთხოვნილების ქონება საკმარისი არაა იმისათვის, რომ ინდივიდმა თავისი მოთხოვნილების დაკმაყოფილებისათვის საჭირო ქცევა განახორციელოს. ამისათვის საჭიროა სათანადო საგნების მოპოვება. როდესაც გარემოში ინდივიდის მოთხოვნილებებს დაკმაყოფილებისათვის საჭირო საგნები მოიპოვება, მოთხოვნილების და შესატყვისი საგნების ერთდროული ზემოქმედების შედეგად ინდივიდს უჩნდება საჭირო ქცევის განწყობა. განწყობა ამ შემთხვევაში წარმოადგენს ინდივიდის ფსიქოლოგიურ მომზადებას, წინასწარ მზაობას, რომლის მიხედვით შესაძლებელი ხდება მიზანშეწონილი ქცევის განხორციელება.

გარკვეული ქცევის განწყობის საფუძველზე განხორციელებული ქცევა იმიტომ ხასიათდება მიზანშეწონილებით, რომ მასში ასახულია და გათვალისწინებული ინდივიდის მოთხოვნილებისა და მისი დაკმაყოფილებისათვის საჭირო საგნობრივი სინამდვილეც.

აღამიანის სოციალური აქტივობის ანალიზის საფუძველზე ნათელი გახდა, რომ გარკვეული ქცევის განწყობის ფორმირების დროს ხშირად მასში მოთხოვნილებისა და საგნობრივი სინამდვილის გარდა აისახება ის სოციალური მოთხოვნილებაც, რომელსაც საზოგადოება აღამიანს უყენებს. ასეთ შემთხვევაში აღამიანს უჩნდება როგორც პირადად მისთვის, ისე საზოგადოებისათვისაც მისაღები ქცევის განწყობა, რის გამოც მისი ქცევა სოციალურადაც მიზანშეწონილი ხდება. ასეთ ვითარებაში მისი ქცევა სოციალური განწყობის საფუძველზე ხორციელდება.

შინაგანი და გარეგანი ფაქტორების თავისებურებათა მიხედვით, რომელთა საფუძველზეც ხდება განწყობის აღმოცენება-ფორმირება, შესაძლებელია პირობითად ხუთი ძირითადი ტიპის განწყობის შესახებ ლაპარაკი. ესენია: 1) პრაქტიკული ქცევის განწყობა; 2) თეორიული ქცევის, შემეცნების განწყობა; 3) სოციალური ქცევის განწყობა; 4) ფსიქოფიზიკური ძალების რეალიზაციის განწყობა; 5) შემოქმედების განწყობა.

აღამიანი სოციალური არსებაა და ამიტომ იგი ხშირად ქცევას სხვა აღამიანის ან აღამიანების რეალური ან წარმოსახვითი თანდასწრებით ასრულებს.

თომას მანი წერდა: „უცნაური რამაა, უმეტესად აღამიანი იმას კი არ ამბობს, რაც მას გონებაში აქვს, არამედ იმას, რასაც, მისი აზრით, სხვები იტყობენ და მისი სიტყვა, ჩვეულებრივ, მაგალითითაა შებოჭილი“. უდავოა, რომ ქცევის განხორციელების დროს აღამიანი ყოველთვის ითვალისწინებს ვინმე სხვას, თუნდაც ეს ქცევა კონკრეტული რაიმე საგნისკენ იყოს მიმართული. სოციალური განმტკიცება წარმოადგენს სოციალურ-ფსიქოლოგიურ ფაქტს, რომელიც ვკიხვენებს, რომ აღამიანის ქცევაზე გარკვეულ გავლენას ახდენს სხვა აღამიანის მიერ გამოძღვლენებული დამოკიდებულება ამ ქცევის მიმართ. სხვა აღამიანის დადებითი ან უარყოფითი დამოკიდებულება გარკვეულ მიმართულებას აძლევს ინდივიდის ქცევას: აძლიერებს ან ასუსტებს მას.

დავინტერესდით საკითხებით: რატომ აძლევს სოციალური განმტკიცება გარკვეულ მიმართულებას ქცევას? ხომ არ მოქმედებს იგი ამ ქცევის წინააღმდეგულ განწყობაზე? თუ მოქმედებს, როგორ მოქმედებს: განწყობის ჩამო-

ყალიბების შინაგანი ფაქტორია სოციალური განმტკიცება თუ გარეგანი? ყოველნაირ ქცევაზე ახდენს გავლენას სხვა ადამიანის მიერ გამოძღვრებული დამოკიდებულება ამ ქცევის მიმართ, თუ სოციალური განმტკიცების ფაქტი მხოლოდ სოციალური ქცევების დროს იჩენს თავს?

სტივენსონის, კინისა და ნაიტის შეხედულებით, ადამიანთა ჩვევები, შეხედულებები და ღირებულებათა ორიენტაციები არის მშობელთა და სოციალურ ურთიერთობაში მყოფ სხვა ადამიანთა ამგვარი ზემოქმედების შედეგად გამომუშავებული ფსიქიკური ფენომენები. ე. ი. ატიტუდის, ანუ ფიქსირებული სოციალური განწყობის ჩამოყალიბებაზე გავლენას ახდენს სოციალური განმტკიცების ფაქტი — თავდაპირველად მიზნად დავისახე მეკვლია: სენსო-მოტორულ არეში ფიქსირებული განწყობის ჩამოყალიბებაზე სოციალური განმტკიცების ფაქტი ახდენს თუ არა გავლენას.

ცდის მიზანი იყო სიგარძის აღქმისას სოციალური განმტკიცების ფაქტორის ზეგავლენით განწყობის შემუშავების შესწავლა.

ცდის აღწერა: ცდა ტარდება ხელსაწყო გამოყენებით. ხელსაწყო წარმოადგენს ჰორიზონტალურ საყრდენზე დამაგრებულ მართკუთხედს, რომლის გვერდები შეადგენენ ჰორიზონტალური — 50 სმ-ს და ვერტიკალური — 70 სმ-ს. ვერტიკალური გვერდების პარალელურად ზემოდან დამაგრებულია იმავე სიგრძის ვიწრო ღერძები, რომლებზეც წამოცმულია თითო-თითო რგოლი. განიერ ვერტიკალურ ღერძზე დაწებებულია სანტიმეტრი, რომელიც საშუალებას იძლევა აღირიცხოს რგოლის აწევის სიმაღლე.

საგანწყობო ცდაში თვალახვეულ ც. პ-ს თავდაპირველად ცდის ხელმძღვანელი აჩვენებს, თუ რა სიმაღლეზე უნდა აწიოს მან რგოლი, რომ მიაღწიოს 25 სმ-ს. 25 სმ-ის სიმაღლეზე ცდის ხელმძღვანელი აჩერებს ცდისპირის ხელს. შემდეგ კი ც. პ-ს ევალება 15-ჯერ აწიოს მარჯვენა რგოლი 25 სმ-ზე, ხოლო მარცხენა კი — 50 სმ-ზე.

კრიტიკულ ცდაში ც. პ-ს ევალება ორივე რგოლი აწიოს ერთდროულად 25 სმ-ის სიმაღლეზე. განწყობის ფიქსაციის შედეგები, როგორც ცნობილია, სწორედ კრიტიკულ ცდებში ვლინდება. ცდის ხელმძღვანელი ტოლი მონაკვეთების გადაზომას ავალებს ცდისპირებს მანამდე, სანამ მართლაც 3—4-ჯერ ზუსტად არ გადაზომავენ.

ცდები ტარდებოდა სამ სერიად. პირველ სერიაში საგანწყობო ცდების დროს უწონებდი ც. პ-ს ყოველ მოქმედებას: ვერეოდი ცდის მსვლელობაში სიტყვებით: „სწორია, სწორია“. მეორე სერიაში ვიწუნებდი ც. პ-ს მოქმედებას სიტყვებით: „არ არის სწორი“. მესამე სერიაში საგანწყობო ცდების მსვლელობაში არ ვერეოდი საერთოდ.

ცდები ჩატარდა სტუდენტურ პოპულაციაზე. თითოეულ სერიაში მონაწილეობას იღებდა 30 ც. პ.

ყოველი ცდის წინ ც. პ-ს ეუტარებდი საკონტროლო ცდას სიგარძის აღქმისას ბუნებრივი ასიმეტრიის გამოსამჟღავნებლად. არც ერთ ც. პ-ს არ აღმოაჩნდა ასეთი ბუნებრივი ასიმეტრია. აღსანიშნავია, რომ I სერიაში 30-დან 9 ვერ მოახერხა მონაკვეთების აღქმვატური აღქმა, II სერიაში 30-დან — 10 ც. პ-მა, III სერიაში კი — 8 ც. პ-მა.

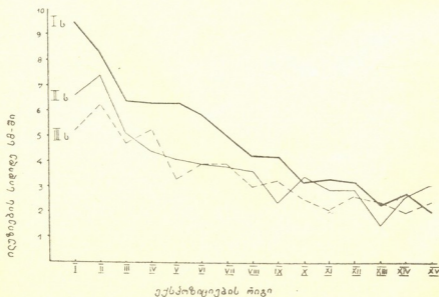
სხვადასხვა პირობებში განწყობის შემუშავების განსხვავებულობის მიჩვენებლად მივიჩნიე ილუზიის სიდიდე სხვადასხვა სერიაში.

ცხრილი გვიჩვენებს ილუზიების სიდიდეს სერიების მიხედვით 15 ექსპოზიციის ხანგრძლივობის დროს:

სერია	ილუზიების სიდიდე 15 ექსპოზიციის დროს															
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
I	ჯამი	94	83	64	63	63	58	50	42	47	32	33	32	23	27	20
	საშ.	3,13	2,76	2,1	2,1	2,1	1,9	1,6	1,4	1,6	1,06	1,1	1,06	0,96	0,9	0,66
II	ჯამი	67	74	51	44	41	39	38	36	24	34	29	29	15	26	31
	საშ.	2,2	2,4	1,7	1,46	1,36	1,23	1,26	1,2	0,8	1,13	0,9	0,9	0,5	0,86	1,03
III	ჯამი	52	66	47	52	43	39	30	32	25	21	26	26	24	20	24
	საშ.	1,73	2,2	1,5	1,73	1,8	1,3	1	1,06	0,83	0,7	0,86	0,86	0,8	0,66	0,8

ამგვარად, ილუზიების სიდიდე სერიების მიხედვით მკვეთრად განსხვავებულია ექსპოზიციის მთელი ხანგრძლივობის დროს.

სერიათა მონაცემები შევადარე ექსპოზიციათა რიგის მიხედვითაც. ქვემოთ მოცემული სქემა გვიჩვენებს, რა სიდიდის ილუზიები ჰქონდათ ც. პებს I, II და III სერიებში სხვადასხვა ექსპოზიციების დროს.

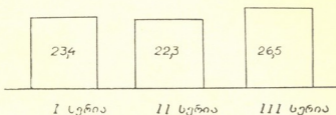

სქემა გვიჩვენებს, რომ სხვადასხვა სერიაში სხვადასხვა ექსპოზიციების დროს განსხვავებული სიდიდის ილუზიები უჩნდებათ ადამიანებს.

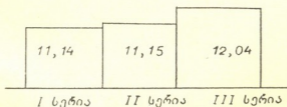
იმისათვის, რომ გამერკვია სოციალური განმტკიცების ფაქტორის ზემოქმედებითაა მიღებული სისწორეთა განაწილება თუ სრულიად შემთხვევითია, მივმართე პირსონის X^2 კრიტერიუმს. ერთმანეთს შევადარე I—III და II—

III სერიებში მიღებული სიდიდეები. პირველ შემთხვევაში $X^2=104,98$, თავისუფლების ხარისხი=14. ამ X^2 -ს შეესაბამება 0.001-ზე ნაკლები ალბათობა. როგორც ვხედავთ, ნდობის დონე საკმაოდ მაღალია, ე. ი. მიღებული განსხვავებული შედეგები შემთხვევითი კი არ არის, არამედ უნდა მიეწეროს სოციალური განმტკიცების ფაქტორს. მეორე შემთხვევაში, II და III სერიის მონაცემების შედარებისას $X^2=25,9$, თავისუფლების ხარისხი =14. ამ X^2 -ს შეესაბამება 0,05-ზე ნაკლები ალბათობა. აქაც ნდობის დონე მაღალია. ე. ი. მონაცემები სანდოა და სიხშირეთა განაწილება უნდა მიეწეროს სოციალური განმტკიცების ფაქტორს.

მონაცემების დამუშავებისას აღმოჩნდა, რომ სხვადასხვა სერიაში ც. პებს სხვადასხვა რაოდენობის ექსპოზიციის შემდეგ ჩატქრათ განწყობა. შესაბამისად:

ამრიგად, ადეკვატური აღქმა ასეთი რაოდენობის ექსპოზიციების შემდეგ მოგვეცეს ც. პ-ებმა. აღმოჩნდა, რომ I სერიაში საშუალოდ 11,14 ილუზიაა ადეკვატურ აღქმამდე, II-ში — 11, 15 და III კი 12, 04.

საშუალოთა შორის განსხვავება შევამოწმე სტიუდენტის t^2 კრიტერიუმით.

$$t = \frac{M_1 - M_2}{\sigma_{M_1 - M_2}} \text{ ისევ შევადარე I და II და II და III სერიათა მონაცემები.}$$

I და II სერიების მონაცემების შედარებისას $t=0,45$, თავისუფლების ხარისხი=41, ალბათობა 0,25-ზე მეტია. ე. ი. ნულოვანი ჰიპოთეზა რჩება ძალაში.

II და III სერიების მონაცემების შედარებისას $t=0,37$, თავისუფლების ხარისხი=40, ალბათობა 0,25-ზე მეტია. აქაც ნულოვანი ჰიპოთეზა რჩება ძალაში. ე. ი. სხვადასხვა სერიაში საშუალოდ მოცემული რაოდენობის ილუზიების არსებობა შემთხვევითია.

დასკვნები:

ექსპერიმენტული გამოკვლევის საფუძველზე დადგინდა:

1) სოციალური განმტკიცების ფაქტი ზემოქმედებას ახდენს ქცევის აღმკვრელ განწყობაზე.

2) ამ ფაქტორის ზემოქმედების შედეგად ც.პ-ებს ილუზიების სიღრმე ეცვლებათ, ხოლო ილუზიების რაოდენობა კი — არა.

3) დადებითი დამოკიდებულების გამომჟღავნებისას ც.პ-ებს უფრო დიდი ილუზიები უჩნდებათ, ვიდრე უარყოფითი დამოკიდებულების გამომჟღავნებისას.

4) სოციალური განმტკიცება განწყობის შემუშავების გარეგანი სოციალური ფაქტორია.

5) სენსო-მოტორულ სფეროში ადამიანის მიერ განხორციელებული ქცევის მიმართ გარკვეული დამოკიდებულების გამომჟღავნება ზეგავლენას ახდენს ინდივიდზე — მას ილუზიები უჩნდება. ის, თუ როდის განთავისუფლდება ადამიანი ამ ილუზიებიდან, თვით ამ ადამიანის ინდივიდუალურ თავისებურებებზეა დამოკიდებული.

Н. Н. ЧАВЧАВАДЗЕ

СОЦИАЛЬНОЕ ПОДКРЕПЛЕНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ УСТАНОВКИ

Резюме

Экспериментально проверена гипотеза о влиянии социального подкрепления на формирование установки. Выяснилось, что под влиянием этого фактора у испытуемых изменяется величина иллюзий, а их количество остается неизменным. Проявление положительного отношения вызывает бóльшие иллюзии, чем проявление отрицательного отношения. Социальное подкрепление — внешний, социальный фактор формирования установки. Влияние проявления определенного отношения к поведению человека в сенсомоторной сфере выражается в возникновении у субъекта соответствующих иллюзий. Освобождение от этих иллюзий зависит от индивидуальных особенностей личности.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
 დ. უზნაძის სახელობის ფსიქოლოგიის ინსტიტუტმა

ნათელა თაბახელიძე

მუსიკის ალჰმის თანამედროვე კონცეფციების
კრიტიკისათვის აშშ-ში

თანამედროვე ეპოქაში ბურჟუაზიული საზოგადოებრივი წყობა სულ უფრო ღრმა კრიზისის განცდის, რაც სოციალიზმის წინააღმდეგ იდეოლოგიური ბრძოლის გაძლიერებაში გამოიხატება. განსაკუთრებით ეს აღინიშნება, ისეთ ფორმებში, როგორც არის ხელოვნება, ფილოსოფია, ფსიქოლოგია, ესთეტიკა, ლიტერატურა და სხვა. სკკპ XXVI ყრილობის გადაწყვეტილებებში პარტიის იდეოლოგიური მუშაობის ყველაზე უფრო მნიშვნელოვან მიმართულებად მიჩნეულია „ანტიკომუნისტური, საზოგადოების განვითარების ბურჟუაზიული და რევინიონისტული კონცეფციების კრიტიკა, მარქსიზმ-ლენინიზმის ფაქტობრივად გათვითმყვარება“ [1, გვ. 146].

ჩვენთვის საპირისპირო საზოგადოებრივი სისტემის, კაპიტალიზმის იდეოლოგია თავისი ძირითადი კონცეფციებით სრულიად არ ეთანხმება მარქსიზმ-ლენინიზმის საფუძვლებს და მისი კრიტიკის ერთადერთი იარაღია მარქსიზმის უზოგადესი დებულებების და მისი პოზიციაზე მდგომი საბჭოთა მეცნიერების მიღწევების გამოყენება.

მუსიკის აღქმა, მისი ზემოქმედების შედეგად გამოწვეული განცდა, რომელიც მუსიკის ფსიქოლოგიის კვლევის საგანია, ბურჟუაზიულ მკვლევართა ნაშრომებში ხშირად ანტიმეცნიერულადაა გაშუქებული, რაც კაპიტალიზმის კლასობრივი ინტერესების იდეოლოგიის შედეგია. მუსიკა, რომელსაც ადამიანის სულერი სამყაროს ფორმირებისათვის უმნიშვნელოვანესი როლი ენიჭება, ამ იდეოლოგიის მიმდევართათვის მხოლოდ „ელიტარულ“ ფუნქციას ასრულებს.

მოცემული სტატია წარმოადგენს აშშ-ში მუსიკის აღქმის თანამედროვე კონცეფციების გაანალიზების ცდას, რაც განპირობებულია ამერიკაში აღნიშნული საკითხების კვლევის ინტენსიური ხასიათით და მრავალი ურთიერთსაპირისპირო მიმდინარეობების არსებობით. მოცემული პრობლემა საბჭოთა ლიტერატურაში ცალკე გაშუქებული არ ყოფილა.

მუსიკის აღქმის საკითხები ამერიკის შეერთებულ შტატებში სამეცნიერო კვლევის ობიექტად მას შემდეგ იქცა, რაც მუსიკის ფსიქოლოგია დასავლეთ ევროპაში ცალკე სამეცნიერო დისციპლინად ჩამოყალიბდა ფსიქოლოგიის და მუსიკის თეორიის ბაზაზე. მუსიკის აღქმამ, როგორც მუსიკალური ფსიქოლოგიის ერთ-ერთმა უმნიშვნელოვანესმა ნაწილმა, საზღვარგარეთულ მეცნიერთა ყურადღება ჯერ კიდევ მე-19 საუკუნიდან მიიპყრო, თუმცა შესწავლის ადრეულ საფეხურზე გაიგივებული იყო სმენის ფიზიოლოგიასთან და დაყვანილი იყო სმენითი შეგრძნებების კვლევაზე, რაც გამოწვეული იყო ამ დროის ზოგადფსიქოლოგიური ტენდენციებით. მე-20 საუკუნეში მუსიკის აღქმის პრობლემების შესწავლას უფრო ფართო ასპარეზი მიეცა და მრავალი უცხოელი მეცნიერის კვლევის საგნად იქცა. თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს მათი შეხედულებების ცალმხრივი, ვიწრო ხასიათი. აღქმის მექანიზმის თავისებურებებს ისინი განიხილავდნენ რომელიმე მიმდინარეობის თვალთახედვით, ეს იქნებო-

და ასოციანიზმი, გეშტალტთეორია, ფსიქოანალიზი, ბიპევიორიზმი, აპერცეფციის თეორია და სხვა, რომლებშიც აღქმა წარმოდგენილია როგორც ცალკეული ფსიქიკური პროცესების უბრალო ნაერთი, სადაც პიროვნების როლი ან სრულიად იგნორირებულია ან განხილულია საზოგადოებისაგან მოწყვეტით. ცნობილ საზღვარგარეთელ მეცნიერებს: პელმპოლცს, შტუმფს, რიმანს, ერენფელს, კელერს, კრიუგერს, რევეშს, ველეს, ფრანსეს და სხვა, მიუხედავად თავიანთი არასწორი პოზიციებისა დიდი როლი მიუძღვით მუსიკის აღქმის შესწავლის საქმეში.

აშშ-ში მუსიკის აღქმის საკითხებს კვლევა ძირითადად დასავლეთ ევროპელ მეცნიერთა ნაშრომების საფუძველზე განვითარდა და, შესაბამისად, იმვე კონცეფციების ზეგავლენას განიცდიდა, თუმცა ბოლო პერიოდში აღინიშნება მუსიკის სოციალური ფსიქოლოგიის დარგში ნაშრომთა სიჭარბე, რაც ამერიკაში სოციალური ფსიქოლოგიის ინტენსიურმა განვითარებამ გამოიწვია. ბიპევიორიზმის საფუძველზე დამდგარი და მხოლოდ ემპირიულ ცოდნაზე დაყრდნობილი მეცნიერება, რომელიც ლოკალური ხასიათის გამო წმინდა პრაგმატული მოთხოვნილებების დაკმაყოფილებას ემსახურება XX საუკუნის აშშ-ის ინტელექტუალური ატმოსფეროს გამოძახილია. მან თავისი გამოხატულება მუსიკის ფსიქოლოგიაშიც პოვა, რამაც ძირითადი კვლევების სოციალური ფსიქოლოგიის კუთხით გაშუქება განაპირობა.

მიუხედავად ზემოდაღნიშნული გარემოებისა აშშ-ში მუსიკის აღქმის პრობლემების შესწავლის რამოდენიმე ძირითადი ასპექტი შეიძლება გამოიყოს. ესენია: 1. მუსიკალური სმენის შესწავლა მუსიკალური ნიჭიერების პრობლემების შუქზე; 2. მუსიკის აღქმის გენეტიკური მიდგომა; 3. მუსიკის აღქმის შესწავლა ფსიქოანალიზის მეთოდით; 4. მუსიკის აღქმის თერაპიაში გამოყენების ცდები; 5. მუსიკის აღქმის შესწავლის სოციალურ-ფსიქოლოგიური მხარე.

მუსიკის აღქმის მუსიკალური ნიჭიერების პრობლემებს შუქზე შესწავლაში დიდი ღვაწლი მიუძღვის ცნობილ ამერიკელ მეცნიერს სიშორს და მის მოსწავლეებს, რომელთაც ამ საკითხების კვლევით საფუძველი ჩაუყარეს მუსიკის ფსიქოლოგიის აშშ-ში. მართალია, მათი გამოკვლევები ძირითადად სმენის ფსიქოლოგიას, სმენის ელემენტარული გამოვლინებების კვლევას ეხება, საინტერესოა იმდენად, რამდენადაც დიდი წვლილი შეიტანეს მუსიკალური ნიჭიერების ფსიქოლოგიის განვითარების საქმეში.

ნაშრომებში „მუსიკის ფსიქოლოგია“ [6] მუსიკალური ტალანტის ფსიქოლოგია“, „მუსიკალური ტალანტის საზომი“, „რიტმის გრძნობა და მუსიკალური ტალანტი“ [7; 8; 9], და სხვა სიშორი და მისი მოსწავლეები შეისწავლიან ბგერის სიმაღლის მიმართ სმენის მგრძობილობას, ბგერის ინტენსიობის, ვიბრატის აღქმის თავისებურებების, დისონანსის და კონსონანსის გრძნობის, რიტმის განცდის, სმენითი მახსოვრობის, ტონალური მახსოვრობის, ტონალური შეგრძნების, ტონალური წარმოდგენის და სხვა საკითხებს, რაც მათი აზრით მუსიკალური ნიჭიერებაში შემავალ კომპონენტებს წარმოადგენს. სიშორის კონცეფციის მიხედვით მუსიკალური ნიჭი თანდაყოლილია, სხვადასხვა ნიჭის ნაერთს წარმოადგენს და ტესტების საშუალებით ვლინდება. სიშორის ძირითადი დებულებები მუსიკალური ნიჭიერების შესახებ ჯერ კიდევ ნ. ტებლოვმა ვააკრიტიკა თავის წიგნში „მუსიკალური ნიჭიერების ფსიქოლოგია“. სიშორის გამოკვლევები ამერიკელ მეცნიერთა კრიტიკასაც იმსახურებს ძირითადად მათი ატომისტური ხასიათისა და არამუსიკალური ორიენტაციის

გამო. არასწორია მისი შეხედულება მუსიკის აღქმის შესახებაც, რაც მას ეს-
 მის როგორც ცალკეული ტონების შეგრძნების ნაერთი და დაჰყავს სინაღლის,
 დინამიკის, ვიბრატოს, მეტრონომიული დროის, რიტმისა და სხვა უფრო მარ-
 ტივ შეგრძნებებამდე, ხოლო მის მიერ შემოთავაზებულ ტესტებს მუსიკის
 ნიჭიერებასთან არაფერი არა აქვს საერთო. პიროვნების განვითარების მარქ-
 სისტულ კონცეფციებს ეწინააღმდეგება მისი აზრი მუსიკალური მიდრეკილე-
 ბის შესახებ, რომლის მიხედვით მუსიკალური ნიჭიერება ისეთი სპეციფიკური
 ტალანტია, რომელიც განვითარებას არ ექვემდებარება. ამით სიშორის გენე-
 ტიკური ასპექტის არასწორი პოზიციებიც მუდამდება, რომლის ერთადერთ
 დადებით მხარეს წარმოადგენს ვარჯიშის შედეგად ზოგიერთი მუსიკალური
 მონაცემის გაუმჯობესების და გამოსწორების შესაძლებლობის ვარაუდი, რის-
 თვისაც მას სპეციალური ტესტებიც აქვს წარმოდგენილი.

აშშ-ში სიშორის ბევრი მიმდევარი ჰყავდა, რომლებსაც თავისი შესწორე-
 ბები შეჰქონდათ სიშორის ტესტებში. ზოგი მათგანი თვლიდა სიშორის ტეს-
 ტების გაადვილების აუცილებლობას, ზოგმა მკვლევარმა კი სიშორის ტეს-
 ტებს დაუმატა ინტელექტის გამოვლინების და ტონალური წარმოდგენის ტეს-
 ტები და მოსწავლეთა მუსიკალურ სასწავლო ორგანიზაციებში მისაღები მო-
 თხოვნების შესამოწმებელი კითხვარი შეადგინა, რომელსაც შემდგომ მისაღე-
 ბი გამოცდების დროს იყენებდნენ (კვალვასერ-დიკემა, პოლსი, სტორი და
 სხვა).

ყოველგვარი კრიტიკის მიღმა რჩება კვლევები, რომლებიც მუსიკის აღ-
 ქმის საკითხებს განიხილავენ ფსიქოანალიზის პოზიციებიდან. მკვლევარები
 (მონტანი, ტილი [5; 12] და სხვანი) ცდილობენ კომპოზიტორის ბიოგრაფი-
 ული ცნობების, მუსიკალური აღქმის საშუალებით გამოარკვიონ კომპოზიტო-
 რის შემოქმედების ხასიათი, გააშუქონ პიროვნების ფსიქოლოგიური თავისე-
 ბურებანი. ფსიქოანალიზური კონცეპცია, რომელიც ფროიდის მიერ არის და-
 ფუძნებული, ემყარება ე. წ. „ლიბიდოს“, სექსუალური ლტოლვის ცნებას,
 რის მიხედვითაც ადამიანის ყოველგვარ საქმიანობას საფუძვლად სექსუალური
 საწყისი უდევს. ზელოვნების ნიმუშის აღქმა, ამ პოზიციის მიმდევართა თანა-
 ხმად, ფარავს პიროვნებაში არსებულ მალულ ლტოლვებს, ხოლო პოეტების,
 მხატვრების ან კომპოზიტორების შემოქმედებით აღტაცება ადამიანის აკრ-
 ძალული სიამოვნებისაგან ქვეცნობიერ მისწრაფებას გამოხატავს. ზოგი მკვლე-
 ვარი ცდილობს მუსიკალური ნაწარმოების ხასიათში იპოვოს „ქალური და
 მამაკაცური საწყისის“ უპირატესობა, ამის მიხედვით დაადგინოს კომპოზიტო-
 რის პიროვნული თავისებურებები და კომპოზიტორის შემოქმედებითი პრო-
 ცესების წყაროდ სექსუალურ საფუძველზე აღმოცენებული ინსტინქტები
 მიიჩნოს. ფროიდიზმის მიმდევრები, რომლებიც ირაციონალიზმის, მისტიკის
 და პათოლოგიის ტუიკში მოექცნენ, სრულიად აკნინებენ პიროვნებას, რომ-
 ლის ხასიათები, თავისებურებები ფორმირდება გარემოს მთლიანი მოქმედე-
 ბით და ვლინდება სხვადასხვა საზოგადოებრივ ურთიერთობებში.

მუსიკის აღქმის პროცესებზე, ისევე როგორც საერთოდ შემოქმედებით
 პროცესებზე, დიდ გავლენას ახდენს საზოგადოების სოციალური გამოციდი-
 ლება, მისი მოთხოვნილებები, მისწრაფებები და სხვა. სოციალური გამო-
 კვლევები აფართოვებენ, ამღიდრებენ და განსხვავებული კუთხით აშუქებენ
 მუსიკის აღქმის საკითხებს, ხაზს უსვამენ მის დამოკიდებულებას ნაციონა-

ლურ, ფსიქოლოგიურ, მორალურ, ეთიკურ, კულტურულ, ასაკობრივ და სხვა სოციალურ ფაქტორებზე.

აშშ-ში სოციალურ ფსიქოლოგიას თავისი სპეციფიკური ნიშნები გააჩნია, რომელიც დიდ გავლენას ახდენს მთელი დასავლეთის სოციალური ფსიქოლოგიის აზრზე. პრაგმატული ორიენტაციით გამსჭვალული, იგი საზოგადოების პრაქტიკული მოთხოვნილებებიდან გამომდინარე საკითხების გაშუქებას კი არ ემსახურება, არამედ მოქცეულია ვიწრო, ადგილობრივი მნიშვნელობის პრობლემების გადაწყვეტის ჩარჩოებში და გვერდს უჯლის უფრო ფართო პრობლემებს, რომლებიც თვით საზოგადოების განვითარებას ეხება.

გამოკვლევები მუსიკის სოციალურ ფსიქოლოგიაში ძირითადად მოსმენილი მუსიკის შედეგად გამოწვეული განცდის აღწერის ანკეტურ მეთოდს ეყრდნობა და ამდენად მხოლოდ უშუალო შთაბეჭდილების შეფასებას ეხება და არა თვით აღქმის პროცესების კანონზომიერებას.

პ. ფარნსვორსის წიგნი „მუსიკის სოციალური ფსიქოლოგია“ [2] სწორედ მუსიკის ფსიქოლოგიის სოციალურ ასპექტში ფუნდამენტურ კვლევას წარმოადგენს. მასში განხილულია ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხები, როგორც არის მუსიკალური ინტერვალების და მელოდიის აღქმის თავისებურებანი, მუსიკა, როგორც კომუნიკაციის საშუალების ენობრივი არსი, მუსიკალური გემოვნების საკითხები: მუსიკალური გემოვნების ბუნება და საზომი, მსმენელთა ინდივიდუალური და ჯგუფური განსხვავება, გემოვნების კრიტერიუმები და ცალკეული პიროვნებები, მუსიკალური ნიჭიერების ბუნება, მუსიკალური ნიჭიერების დამოკიდებულება ხელოვნების სხვა დარგებისადმი გამოვლენილ ნიჭთან, ნიჭის შთამომავლობითი ხასიათი, მუსიკალური ნიჭი და ადამიანის ფიზიკური და გონებრივი სტრუქტურა, მუსიკალური ნიჭიერების საზომი, მუსიკის გამოყენება წარმოებასა და თერაპიაში, მუსიკის ზეგავლენის შედეგად მომხდარი ფიზიოლოგიური ცვლილებები და სხვა. წიგნის ღირსება მდგომარეობს ამა თუ იმ საკითხის გარშემო დიდი ინფორმაციის მიწოდებაში. ნაშრომში წარმოკრილ უამრავ პრობლემაზე ავტორი პასუხის გაცემას ცდილობს როგორც საკუთარ გამოცდილებაზე დაყრდნობით, ასევე უკვე არსებული ლიტერატურის განხილვისა და დამუშავების ბაზაზე. მოცემულია სხვადასხვა მნიშვნელოვანი საკითხების ირგვლივ ფროიდის, იუნგის და სხვათა კონცეფციები, დახასიათებულია სხვადასხვა მკვლევართა ტენსიები და სხვა. წიგნში უამრავი საინტერესო ფაქტია მოყვანილი, რომელთაგან ზოგიერთის გაცნობა მიზანშეწონილად მიგვაჩნია. ავტორის აზრით, წინასწარი განწყობა, რომელიც უკვე არსებული საზოგადოებრივი აზრით არის გამოწვეული დიდ გავლენას ახდენს ადამიანის აღქმაზე, მუსიკალური მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბებაზე. სხვადასხვა პრობლემებთან ერთად ფარნსვორსს აინტერესებს, თუ რა მიზეზით სარგებლობს ასეთი საოცარი პოპულარობით იტალიელი, კრემონელი ხელოსნის, სტრადივარიუსის მიერ შექმნილი ვიოლინო: თავისი ფიზიკური მონაცემებით, თუ მათდამი დამოკიდებულებით, პრესტიჟით, რომელსაც ძველი ვიოლინის მიერ წლების განმავლობაში მოხვეჭილი სახელის ასოციაცია იწვევს. ამ პრობლემის ამოსახსნელად, მას მოჰყავს საუნდერსის ცდა, რომლითაც მკვლევარს უნდაოდ დაემტკიცებინა იმ ჰიპოთეზის მართებულობა, რომლის მიხედვითაც წინასწარი ცოდნა იმ ფაქტისა, რომ შემსრულებელი სწორედ სტრადივარიუსის მიერ შექმნილ ვიოლინოზე უკრავს, მსმენელში აღძრავს არაჩვეულებრივი სიამოვნების და სიღიაღის გრძნობას, რაც არ ითქმის „საუკე-

თესო ახალ ქმნილებების უღრადობის განცდაზე“. მის მიერ ჩატარებულ ექსპერიმენტში მონაწილეობას ლებულობდა სტრადივარიუსის ვიოლინო და მისი კარგად შესრულებული იმიტაციები ღია სცენაზე. ცდისპირებმა მოსმენილი ვიოლინოებიდან არ იცოდნენ რომელი იყო სტრადივარიუსის და რომელი თანამედროვე „კარგი“ მოდელი. ძველი და ახალი ტიპის ვიოლინოებით ერთმანეთს ენაცვლებოდნენ სიმებიანი კვარტეტის წევრები, მსმენელს კი რომელიმე ვიოლინოსათვის უნდა მიეცა უპირატესობა. ხშირ შემთხვევაში მსმენელთა დიდი მოწონება „ასლმა“ დაიმსახურა და არა ორიგინალმა. მიუხედავად იმისა, რომ სტრადივარიუსის ვიოლინო ყოველთვის დიდ ქულებს იღებდა, მისი გამორჩევა წინასწარი ცოდნის გარეშე ძნელი აღმოჩნდა. ფარნსვორსის აზრით: „ვიოლინოს ძველმა ოსტატებმა იცოდნენ, თუ როგორ გაეყვებინათ ინსტრუმენტი, მაგრამ მათი გაჩევიის დროს მაინც ძალიან დიდ როლს თამაშობს უკვე არსებული რეპუტაცია“.

თავში: „მუსიკის ენობრივი მხარე“ ავტორი აღნიშნავს მუსიკის ენობრივ თვისებებს და პარალელს ავლებს ენის გრამატიკასა და მუსიკის გამომსახველ საშუალებებს შორის. იგი აღწერს მუსიკალური კილოების ხასიათს და განიხილავს სინესთეზიის და ქრომოსთეზიის პრობლემას. ამავე თავში, სხვა მრავალფეროვანი საკითხების წამოჭრასთან ერთად, იგი ეხება მუსიკისა და ემოციების კავშირის პრობლემას. მუსიკალური ემოციების გამოსავლენ ექსპერიმენტებში იგი სხვადასხვა სტილის მუსიკალური ნაწარმოებების მიერ გაღმოცემულ „ხასიათებზე“ მსმენლის რეაქციის ზომავს სპეციალური შკალის მიხედვით, რომელზეც მსმენელს ევალება განცდის აღმნიშვნელ წინასწარ მოცემულ სპეციალურ სიტყვებს: „სინაზე“, „შიში“, „შეძრწუნება“, „დაწყნარება“ და სხვა ხაზი გაუსვას მოსმენილი ნაწარმოების მიერ მასში აღძრული გრძობის შესაბამისად. მისი აზრით, ექსპერიმენტისათვის შერჩეული ნაწარმოებების 6 ცვლადი სიდიდე (კილო, ტემპი, სიმაღლე, რიტმი, მელოდია, პარმონია) განცდის სხვადასხვა ხარისხს შეესაბამება, რომელთა გასაზომად მ შკალიანი ბატარეა აქვს წარმოდგენილი. სადავოა, როგორც ფარნსვორსის მიერ წარმოდგენილი ემოციების კონცეფცია, ასევე მისი აზრი მელოდიური და რიტმული ფაქტორის ფსიქოლოგიური თვალსაზრისით სრულიად დამოუკიდებელი ხასიათის შესახებ.

კვლევისადმი ყველაზე სწორი მიდგომა მას ბიჰევიორისტულ კონცეფციებზე დაყრდნობა მიაჩნია, რის გამოც იგი ყოველ ფაქტს ბიჰევიორისტული მიმდინარეობის თვალთახედვით აშუქებს. ეს ეხება როგორც ემოციების საკითხს, სადაც სტიმულ-რეაქციების მთელი სერია აქვს წარმოდგენილი, ასევე მუსიკალური გემოვნების გამოვლენის, ნიჭიერების გასაზომ და სხვა ტესტებს.

ფარნსვორსი თვლის, რომ „კარგი“ მუსიკალური გემოვნება გარკვეულ კანონებს და გამოცდილებას ემყარება. მისი შეხედულების თანახმად, ჯაზური მუსიკის მოტრფიალენი დაბალ მუსიკალურ გემოვნებას ავლენენ. მენდელსონის მუსიკის მოყვარულებს, მართალია, უფრო მაღალი გემოვნება აქვთ, მაინც სრულყოფილად ვერ ჩაითვლება. ყველაზე მაღალი მუსიკალური გემოვნება დამოკიდებულია მსმენლის საერთო კულტურაზე და მის პირად გამოცდილებაზე [2, გვ. 243].

გემოვნების სხვადასხვა მოვლენებზე დამოკიდებულების ფაქტი კარგად გამოავლინა ამერიკელი მკვლევარების მიერ სხვადასხვა პერიოდში (1938, 1944, 1951 და 1964 წლებში) ჩატარებულმა ანალოგიურმა ცდებმა, რომლებ-

შიც მონაწილეობას ლებულობდნენ როგორც მუსიკალური „ელიტის“ წარმომადგენლები, ასევე მუსიკის მოყვარულები და ჩვეულებრივი მსმენელები. მათ შრავალირიცხოვანი კომპოზიტორების არათანმიმდევრულად შედგენილი სიიდან უნდა აერჩიათ, მათი აზრით, 10 ყველაზე მნიშვნელოვანი თანამედროვე კომპოზიტორის გვარი. შედეგის დადგენა კომპოზიტორების მიერ მიღებული ქულების რაოდენობის მიხედვით ხდებოდა. სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ცდისპირის მიერ ჩამოთვლილი სია თითქმის ერთნაირი აღმოჩნდა, როგორც თავისი შინაარსით, ასევე თანმიმდევრობის მხრივაც. ხშირად პირველი 28 გვარიც კი თითქმის უცვლელად ემთხვეოდა ერთმანეთს. 1970 წლებამდე დაბადებული კომპოზიტორების სიაც იდენტური აღმოჩნდა. მომყავს პირველი 10 გვარი.

სახელმძღვანელო კომპოზიტორების შერჩევა

რიკი	დაბადებული 1870 წლამდე	დაბადებული 1870 წლის შემდეგ
1.	ზახი	სტრაინსკი
2.	ბეი:პოვენი	ბარტოკი
3.	მოცარტი	ჰინდემიტი
4.	ჰაიდნი	შონბერგი
5.	ბრაშისი	ბერგი
6.	ჰენდელი	პროკოფიევი
7.	შუბერტი	რაველი
8.	დებიუსი	ბრიტენი
9.	ვაგნერი	კოპლენდი
10.	შოპენი და ა. შ.	ვებერი და ა. შ.

ასეთივე შედეგები იქნა მიღებული „პოპულარული კლასიკური“ მუსიკის კომპოზიტორების სიის შედგენის დროსაც.

ფარნსვორსის აზრით, გემოვნების შემუშავების საქმეში, მოსმენილი ნაწარმოების მიერ მიღებული სიამოვნების გარდა კომპოზიტორის ცოდნას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება. კომპოზიტორის ნაწარმოებების შესრულების სიხშირე ხშირ შემთხვევაში მოწონების კატეგორიაში გადადის. კომპოზიტორის პოპულარიზაციას ახდენს აგრეთვე ცნობილი მუსიკალური კოლექტივების პროგრამებში მისი ნაწარმოებების ხშირი შეტანა.

მკვლევარი ცდილობს პარალელი გაავლოს და გარკვეული დამოკიდებულება გამოძებნოს ადამიანის ხასიათსა, მის პერსონალურ სტრუქტურასა და გარკვეული სტილის კომპოზიტორების ნაწარმოებების მოსმენის შედეგად მიღებულ სიამოვნების ხარისხს შორის. ასეთივე კავშირების დამყარებას ცდილობს მსმენლის ასაკის, განათლების, მისი წარსულის გამოცდილებისა და მოსმენილი მუსიკის მოწონება-არმოწონების საკითხში. მისი შეხედულების თანახმად, ვარჯიშის შედეგად მსმენელს გარკვეული სტერეოტიპები უჩნდება, რაც შემდგომში ცვლის მის რეაქციას მოსმენილი მუსიკის მიმართ. მოწონება-არმოწონება ზოგ შემთხვევაში ნაწარმოებების შესრულების თანმიმდევრობაზეც არის დამოკიდებული და სხვა.

მუსიკალური გემოვნების გასაზომად ფარნსვორსი სხვადასხვა სახის „ფორმალურ“ და „არასტანდარტულ“ ტესტებს სთავაზობს. მისი აზრით, გემოვნება ჩვენი კულტურის ისეთი სოციალური გამოვლენაა, რომელსაც საყოველთაო

საზომი არ გააჩნია. ნებისმიერ ცდას მხოლოდ ნაწილობრივი სურათის ჩვენება შეუძლია. ავტორის მიერ აღწერილი მთელი რიგი ტესტებიდან საინტერესოა გემოვნების ერთ-ერთი კომპონენტის „კონსონანსის გრძობის“ (სიშორი) ამსახველი ტესტები, ცდები: ორი ფრაზისაგან შემდგარ მელოდიაში ერთ-ერთი ფრაზის შეცვლის შემჩნევის შესაძლებლობაზე, მოსმენილი მუსიკალური მასალის შინაარსის წერილობით აღწერაზე და მუსიკალური ნაწარმოების მიერ გამოცემული ხასიათის გარკვევაზე.

ფარნსვორსის ნაშრომში ფართოდ არის წარმოდგენილი როგორც ორიგინალური, ასევე სხვადასხვა მკვლევარების შეხედულებები, მუსიკალური ნიჭიერების „გასაზომი“ ტესტები. მისი აზრით, მუსიკალური ნიჭი, ისევე როგორც ყოველგვარი ნიჭი და მიღრეკილება, თანდაყოლილი ფენომენია, მაგრამ გარკვეული ვარჯიშის შედეგად ვითარდება და უმჯობესდება. მუსიკალური ნიჭის გაგება ჯერ-ჯერობით არ არის დიდფერენცირებული და საბოლოოდ დადგენილი. ხოლო მისი „გასაზომი“ ტესტები ნიჭიერების რომელიმე ცალკეულ მხარის გამოვლინების ცდებს წარმოადგენს. თავისი კონცეფციით ფარნსვორსი სიშორზე შორს ვერ მიდის და იმავე ჩარჩოებში რჩება, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში მუსიკალური ნიჭიერების საერთო ინტელექტთან კავშირში განხილვას. იგი მუსიკალური ნიჭიერების 3 დონეს ასხვავებს: ელემენტარულ დონეს (ბგერის სიმაღლის განსხვავება და მელოდიის დამახსოვრება), საშუალო დონეს (მუსიკის მიერ გამოცემული ხასიათების, ბგერის სიძლიერის და დროის განსხვავების შეგრძნება) და უმაღლეს დონეს (რიტმის განსხვავება და ტონალური მახსოვრობა). როგორც ვხედავთ ავტორის მიერ მოცემულ ჯგუფებში სრულიად სხვადასხვა ფაქტორია გაერთიანებული, ხოლო ელემენტარულ შეგრძნებების საშუალებით მუსიკის აღქმის კვლევა ატომისტური ფსიქოლოგიის პოზიციების გაზიარებაზე მეტყველებს.

წარმოებასა და თერაპიაში მუსიკის გამოყენების მის მიერ წარმოდგენილი ცდები დაზუსტებას და დახვეწას მოითხოვს. მუსიკის გამოყენება მრეწველობაში მწარმოებლობის გაზრდისა და თერაპიაში ნერვულ ავადმყოფთა მკურნალობის საქმეში სულ უფრო დიდ გამოხმაურებას პოულობს აშშ-ში. ადამიანის ემოციებზე დიდი ზეგავლენის გამო მუსიკა შეიძლება გამოყენებულ იქნეს როგორც სხვადასხვა ემოციური მდგომარეობის აღსაძვრელად, ასევე ემოციური დაავადებების, ინტელექტუალურად ჩამორჩენილი პიროვნებების მკურნალობის დარგში, ადამიანის და მცენარეების ნორმალური ზრდის უზრუნველსაყოფად და სხვა.

ავტორი წიგნში განიხილავს ადამიანის ფიზიოლოგიურ მდგომარეობაზე მუსიკის გავლენის პრობლემას. მისი აზრით, ადამიანის სისხლის წნევაზე, სუნთქვის ინტენსივობაზე და სასიცოცხლო პროცესების სხვა გამოვლინებებზე ტონისა და რიტმის აღქმა გარკვეულ გავლენას ახდენს. სხვადასხვა მკვლევარები (დოზერენი, ფაინი და სხვა) ცდილობენ დაამტკიცონ მუსიკის გავლენის შედეგად ადამიანის ორგანიზმში, გამოწვეული ცვლილებების გაძლიერების ან შემცირების შესაძლებლობა. მათი აზრით, მუსიკის მოქმედებით შეიძლება მოღუდნდეს ადამიანის კუნთური ენერგია, აჩქარდეს და არარეგულარული გახდეს სუნთქვა, შეიცვალოს პულსი, სისხლის წნევა, ამოქმედდეს შინაგანი სეკრეციის ჯირკვლები და სხვა.

ფარნსვორსის ცდებმა აჩვენეს, რომ ფიზიოლოგიურად მუსიკა მუსიკოსებზე უფრო ძლიერად მოქმედებს, ვიდრე არამუსიკოსებზე. ამასთან მოქმედების ეფექტი ქალებზე უფრო მაღალია, ვიდრე მამაკაცებზე.

ავტორს მოჰყავს ფონური მუსიკის გავლენის ცდები სხვადასხვა სახის სამუშაოს შესრულების სისწრაფეზე, ყურადღების კონცენტრაციაზე და ამა თუ იმ საგნის ათვისების ხარისხზე. მისი აზრით, მრეწველობაში ე. წ. „ფუნქციონალური მუსიკის“ გამოყენების დადებითი გავლენა ყველაზე უკეთ განმეორებადი პროცესების შემთხვევაში იყო დემონსტრირებული. იმ საამქროებში, სადაც განმეორებადი სამუშაო პროცესები სრულდება, მუსიკა სტიმულატორის როლში გამოდის. მუსიკის ფონის შემოღება სასარგებლო აღმოჩნდა მაშინაც, როდესაც სამუშაოს შესრულება მცირე ინტელექტუალურ დაძაბვას მოითხოვს. იქ კი, სადაც შესამჩნევი ინტელექტუალური მოქმედების შესრულებაა საჭირო, მუსიკა ნაკლებად სასარგებლოა და მწარმოებლობასა და მუშაობის შედეგებზე ზოგჯერ უარყოფით გავლენასაც კი ახდენს. ნაშრომში მკვლევარს წარმოდგენილი აქვს საამქროებში და სხვადასხვა ფირმებში მუსიკის აკომპანიმენტის ხანგრძლიობის და მისი ხასიათის დადგენის ცდები. იგი აღწერს მუსიკის როლს ფიზიკურ თერაპიაში, სხვადასხვა ვარჯიშების შესრულებაში და სხვა.

ნაშრომში აშკარად იგრძნობა ბურჟუაზიულ ფილოსოფოსების და ფსიქოლოგების გავლენა ხელოვნების „ელიტარულ“ ხასიათზე. ფარნსვორსის აზრით, მუსიკის მოყვარული იყოფა „ელიტასა“ და „მასობრივ“ მსმენელზე. აქედან „ელიტას“ მიეკუთვნება ისეთი კულტურის მქონე პიროვნებები, რომლებიც თავიანთი ორიენტაციით მიისწრაფიან უმაღლესი მუსიკალური ფაქულტეტისკენ. „ელიტარულ“ და „მასობრივი“ ტიპის პიროვნებათა არსებობა გამოხატავს კაპიტალიზმის დროის ობიექტურ აუცილებლობას, რაც განპირობებულია კლასებს შორის ანტაგონიზმის გამძაფრებისაკენ ლტოლვით. ხოლო ფუნქციონალური მუსიკის გამოყენება მუშის ექსპლოატაციის ამაღლების მიზნით, მათი კუნთური რეაქციის და ტემპის გაზრდის საშუალებით კაპიტალისტური სამყაროს პრაქტიციზმის და პრაგმატული არსის აშკარა მაგალითია.

მუსიკის თერაპიაში გამოყენების ცდები აშშ-ში სხვა მკვლევარებსაც აქვთ აღწერილი (იხ. ე. გუტჰეილი, ლ. ჯილმანი, რ. პაპერტი [4; 3] და სხვ.). გუტჰეილის „მუსიკა და თქვენი ემოციები“, მუსიკის ფსიქიატრიაში ხმარების საკითხებს ეხება. მოცემულ ნაშრომში წარმოდგენილია მთელი რიგი შემთხვევები, როდესაც გარკვეული სტილის და ეპოქის მუსიკის ხშირი მოსმენა ნაწილობრივ ან მთლიანად გამაჯანსაღებელ ეფექტს ახდენს ადამიანზე. წიგნში მოცემულია პაციენტთა ავადმყოფობის ისტორიები, მათი ფსიქიურად დაავადების მიზეზები, სიმპტომები, სხვა სამკურნალო საშუალებებთან ერთად მუსიკის თერაპიის კურსის ჩატარების შედეგად მათი გაჯანსაღების ეფექტები. ავტორს ზოგ შემთხვევაში აუცილებლად მიაჩნია ავადმყოფის მიერ მუსიკის არა მარტო პასიური მოსმენა, არამედ მუსიკის გაკვეთილებზე აქტიური მონაწილეობა, ამა თუ იმ ნაწარმოების საკუთარი შესრულება (რასაკვირველია, თუ ამის საშუალებას იძლევა პაციენტის მუსიკალური განათლება), ან მუსიკის ანბანის შესწავლა. წიგნში წარმოდგენილია იმ მუსიკალური ნაწარმოებების სია, რომლებიც დიდ ეფექტს ახდენენ ამა თუ იმ ფსიქიური დაავადების სხვადასხვა სტადიის მკურნალობაზე, სხვა რადიკალურ სამკურნალო საშუალებებთან კომპლექსში.

მაქს შოენის რედაქციით გამოსულ (პირველი გამოცემა 1927 წ. ხოლო მეორე — 1968 წ.) ნაშრომთა ციკლში „მუსიკის ზეგავლენა“ [10], დიდი როლდენობითაა თავმოყრილი ამერიკელ ავტორთა სამეცნიერო-კვლევითი ნაშრომები, რომლებიც მუსიკის აღქმის ფსიქოლოგიასთანაა დაკავშირებული. მათში გამოკვეთილია ამერიკელ მეცნიერთა ძირითადი კონცეფციები. კრებულში ერთი სათაურის ქვეშ ვაერთიანებულა 6 ძირითადი პრობლემა: მუსიკის მსმენელთა ტიპოლოგია, მუსიკალური სიამოვნების წყაროები, მუსიკის გავლენა მსმენელის გუნებ-ვანწყობილებაზე, მუსიკის ორგანული ეფექტი, განმეორების ან ნაცნობობის მნიშვნელობა და მუსიკის ზეგავლენა შეგარძნების რეცეპტორებზე (სმენის და ორგანულის გარდა). თითოეულ პრობლემას ორისამი ნაშრომი ეძღვნება, რომლებშიც მკვლევარები ძირითადად შეისწავლიან სხვადასხვა სტილისა და ეპოქის მუსიკის აღქმის შედეგად მსმენელში გამოწვეულ რეაქციას. ავტორების დასკვნები ემპირიულ მასალას, ცდისპირის მიერ გამოთქმულ აზრებს ეყრდნობა, რაც ძალიან აქვეითებს ნაშრომის მეცნიერულ ღირებულებას. ემოციური ვანცდა, რომელიც მუსიკალურ სტიმულებზე რეაქციას წარმოადგენს, ნაშრომებში განხილულია ხელოვნების ნიმუშების ემოციური ზემოქმედების ბუნების ამხსნელი სხვადასხვა ბურჟუაზიული თეორიების პოზიციიდან.

მეიერის გამოკვლევა „მუსიკის მსმენელთა ინდივიდუალური განსხვავება“ ჩამოყალიბებულ, ზრდადასრულებულ პიროვნებებზე დაკვირვებას წარმოადგენს და ამიტომ თავისი ხასიათით უფრო სტატიურია. მისი ტიპოლოგიის მიხედვით მსმენელები ინტრა-სუბიექტურ, ასოციაციურ და ობიექტურ ტიპებად შეიძლება დაიყოს.

ინტრა-სუბიექტური ცდისპირი დაბალი მუსიკალური მონაცემების მქონე და მუსიკალურად განუვითარებელი ტიპია, რომლისთვისაც მუსიკა აზრს არის მოკლებული და მასზე მხოლოდ ემოციურ ზემოქმედებას ახდენს. ინტრა-სუბიექტური ტიპის მუსიკის აღქმა, ავტორის აზრით, უმდაბლეს ფორმას წარმოადგენს და მუსიკის ვანცდის ემოციურ, იმპულსურ მხარეს მიეკუთვნება. ასეთ ტიპს ასოციაციები არ წარმოექმნება და მისთვის ხელოვნების ნიმუშის ვანცდა სიმშვენიერის ობიექტურ ასახვას კი არ წარმოადგენს, არამედ მასში იწვევს სიხარულის ან წუხილის სუბიექტურ შეგარძნებას. ასოციაციურ ტიპად იგი თვლის ცოტათდენი მუსიკალური განათლების და საშუალო მუსიკალური გემოვნების მქონე ცდისპირებს, რომელთაც აღქმის დროს ხატოვანი ასოციაციები წარმოექმნებათ. ისინი მუსიკის აღქმის საშუალო ტიპს წარმოადგენენ.

ობიექტური ასპექტი გულისხმობს პროფესიონალების აღქმას. ასეთ მსმენელებს მოსმენილი ნაწარმოების ობიექტური შეფასება შეუძლიათ, მუსიკის მიმართ ანალიტიკური მიდგომა აქვთ, დიდ ყურადღებას აქცევენ ნაწარმოების შინაარსს, შესრულების საკითხებს და ასოციაციები ნაკლებად წარმოექმნებათ.

მუსიკალური ნაწარმოების აღქმის შედეგად გამოწვეული ვანცდის კვლევის საკითხებში აშკარად იგარძნობა ხელოვნების ნაწარმოების ემოციური ზემოქმედების ბუნების ახსნის გამსჭვალის თეორიების გავლენა. ამ თეორიის მიმდევართა მსგავსად, მეიერი არ ითვალისწინებს ესთეტიკური აღქმის დროს ობიექტ-სუბიექტის აქტიური ურთიერთზემოქმედების აუცილებლობას.

სტატიის მე-15 გვერდზე ვკითხულობთ: „ჩემის აზრით, ინტერესს არ იქნება მოკლებული იმ აზრის მტკიცება, რომ ჩვენს მიერ გამოკვლეული უაღვი-

ლესი მასალის აღქმა შემდგომში გავლენას ახდენს ხელოვნების ნიმუშების აღქმაზე. სიმშვენიერის განცდის საფუძველს წარმოადგენს ადამიანის შორეულ წარსულში ცალკეული ტონების და ფერების აღქმის შედეგად გამოწვეული გაჩეცვა. ე. ი. ხელოვნების ნიმუშების პრიმიტიული ფორმების ემოციური ზემოქმედების შედეგად გამოწვეული განცდა მოქმედებს კომპლექსური განცდის ბუნების ფორმირებაზე“. ავტორის ზემოაღნიშნული დებულება კომპლექსური განცდის ელემენტარულ განცდებზე დაყვანის კონცეფციებს ეყრდნობა. რაც ასოციანსტური მიმართულების ამოსავალი წერტილია. ავტორის მიერ სხვადასხვა სიტუაციაში აღძრული სტიმულებისადმი პიროვნების განსხვავებული რეაქციების მიხედვით კლასიფიკაციის ცდა მის ბიპეიორისტულ პოზიციებზე დგომას აღასტურებს, ხოლო სიმშვენიერის განცდის მისტიკურ და ექსტაზის გრძნობასთან დაკავშირება ყოველგვარი კრიტიკის მიღმა რჩება.

სტატიაში „მსმენელთა ტიპების გენეტიკური განხილვა“ ოტო ორტმანი ცდილობს მსმენელთა ტიპების კლასიფიკაცია მათი მუსიკალური განათლების დონის მიხედვით მოახდინოს და არა მათი ხასიათების სპეციფიურობის თვალსაზრისით. ავტორის აზრით, მუსიკის განცდა ზოგადი განცდის ერთ-ერთ ფორმას წარმოადგენს და იგივე პრინციპებს ეყრდნობა, რასაც ძირითადი განცდა. ზოგადად ფსიქოლოგიაში განცდის ტიპების კლასიფიკაცია 3 ძირითადი პროცესის მიხედვით ხდება. ესენია: გრძნობა, აღქმა და წარმოსახვა. აქედან გამომდინარე, არსებობენ სენსორული, აღქმადი და წარმოსახვის ტიპები.

მსმენელთა ტიპების ორტმანისეული კლასიფიკაცია მოიცავს სხვადასხვა მუსიკალური ნიჭისა და განათლების მქონე პიროვნებებს. სენსორული, აღქმითი და წარმოსახვითი ტიპები ერთმანეთისაგან სწორედ მუსიკალური ნიჭისა და მუსიკალური განათლების დონით განსხვავდებიან.

ამ ნაშრომის ნაკი მდგომარეობს კვლევის მხოლოდ ემპირიულ მასალაზე დაყრდნობაში, მსმენელთა თვითდაკვირვების მეთოდის გამოყენებასა და მუსიკალურ მასალად ბეგრათა ნაერთების, ცალკეული მელოდიების და აკორდების მიმდევრობების გამოყენებაში, რისი განცდის შესწავლა შორს არის მუსიკალური ნაწარმოებების აღქმის თავისებურებების კვლევისაგან. ავტორი ბიპეიორისტის გარდა, რაც სტიმულ-რეაქციების კვლევაში გამოიხატება, გეშტალტთეორიის პრინციპებსაც იზიარებს. მისი აზრით, მუსიკის აღქმა დამოკიდებულია ნაწარმოების კონტექსტის სტრუქტურაზე. მსმენელის აღქმის მექანიზმში იგი უგულვებლყოფს პიროვნების როლს. მის განცდას და ინდივიდუალურ თავისებურებებს. მის მუსიკის აღქმა ესმის როგორც ზოგადად აღქმის ნაწილი და ხშირად მის სპეციფიკას არ თვალისწინებს.

მეორე მნიშვნელოვანი პრობლემა—„მუსიკალური სიამოვნების წყარო“—კრებულში განხილულია რამოდენიმე ავტორის სტატიაში. გეითჰუდის ნაშრომი „მუსიკალური სიამოვნების ბუნების ექსპერიმენტული კვლევა“ ეხება სხვადასხვა ტიპის ნაწარმოების მოსმენის შედეგად გამოწვეული გონებრივი და ემოციური მდგომარეობის შესწავლას. ვინაიდან სიამოვნების და უსიამოვნების გრძნობა ბევრის მომცველი და მრავალგვარია, სხვადასხვა სტილის მუსიკის მოსმენას სიამოვნების სხვადასხვა ეფექტის გამოწვევა შეუძლია. მისი აზრით, სიამოვნების განცდა 4 ძირითად ფაქტორზეა დამოკიდებული. ესენია: 1. ფიზიკური, რაც მუსიკის გამომსახველი საშუალებების, რიტმის, მელოდიის, ჰარმონიის და ტემპრის წამყვან ფუნქციას შეესაბამება. 2. ასოციაციური ან წარმოდგენითი, რომლის დროსაც ნაწარმოების აწმყოში მოსმენა ადრე მოს-

მენილი მუსიკალური ნაწარმოებს, წარსულის გამოცდილების საფუძველზე ხდება. 3. აზრობრივი, რომლის საშუალებითაც მუსიკის აღქმის დროს მუსიკალური ნაწარმოების გაანალიზება და მისი სტრუქტურის გარკვევა ხდება. 4. ემოციური, რომელიც გრძნობად განცდას, ნაწარმოების აღქმის შედეგად გამოწვეულ რეაქციას წარმოადგენს.

ექსპერიმენტების შედეგები უჩვენებს, რომ, მართალია, ფიზიკური, წარმოსახვითი და აზრობრივი ფაქტორები მუსიკის განცდაში არსებობს და სიამოვნებას გრძნობაზე ახდენს გავლენას, სიამოვნების განცდის ხარისხი ძირითადად ემოციების ხარისხზე და მათ შინაარსზე დამოკიდებული. ავტორის ცალკე-ცალკე აქვს გამოუქმებული თითოეული ეფექტის დამოკიდებულება სიამოვნების ძირითად განცდასთან. რის შედეგადაც ემოციური მახასიათებლები გამოიყვანა.

ავტორს ძირითადი შეხედულებები ასოციანიზმის კონცეფციებიდან გამომდინარეობს. მისი აზრით, მუსიკის უფრო ადრეულ სიამოვნება ისეთ მთლიან წარმოადგენს, რომელიც მრავალი ემოციური ეფექტისაგან შედგება, ანუ განცდის მთლიან კომპლექსში მრავალი ემოციური ელემენტი შედის და თითოეული ელემენტი სიამოვნების განცდის ხარისხზე ახდენს გავლენას. იგი დიდ ყურადღებას აქცევს ნაწარმოების სტრუქტურას და მასში არსებული ემოციების მნიშვნელობას. იგი სრულიად გამორიცხავს მსმენელის როლს და დგას ხელოვნების ნიმუშის ემოციური ზემოქმედების ბუნების ამხსნელ ისეთი ბურჟუაზიული თეორიის პოზიციებზე. როგორც არის შთაგრძნობის თეორია. ამ კონცეფციის თანახმად, ესთეტიკური ობიექტის ან ხელოვნების ნიმუშის (რომლებიც შედგებიან ერთმანეთისაგან განსხვავებული მასალის, საგნის, ფორმის შთაბეჭდილებებისაგან), ყოველ ელემენტს შეესაბამება ემოციური ტონი. ამდენად, საგნის მასალა, ამ შემთხვევაში, მუსიკალური ნაწარმოების სტრუქტურა და ფორმა ობიექტში უშუალოდ კი არ შედის, არამედ მათ მიერ შექმნილი ემოციური ელემენტების სახით. რომელთა ურთიერთშერწყმით იქმნება ესთეტიკური ობიექტი და „შეგრძნობის ემოციური ტონი“. ამ თეორიის მიმდევრები უგულვებელყოფენ იმ ემოციურ რეაქციას, რომელსაც ჩვენში ესთეტიკური ობიექტი იწვევს. მათთვის სიამოვნება-უსიამოვნების გრძნობა დაშლილია ემოციურ ელემენტებად, რომელთაგანაც თითოეულის შესწავლა შეიძლება როგორც დამოუკიდებლად, ასევე ძირითად გრძნობასთან კორელაციაში.

ამავე ავტორის მეორე ნაშრომი, რომელიც პირველის გაგრძელებას წარმოადგენს, ეხება გარკვეული მუსიკალური ნაწარმოებების 4 ძირითადი ელემენტის: რიტმის, მელოდის, ჰარმონიის და ტემბრის ზემოქმედებით გამოწვეული ემოციური ეფექტების შესწავლას და მუსიკის განცდის ზემოაღნიშნული 4 ძირითადი ფაქტორის შედარებას. აქაც ავტორი ამყავნებს ფუნდამენტური განცდის ცალკეულ ელემენტებად დაყოფის ტენდენციას, პიროვნების როლის სრულ უგულვებელყოფას და სხვა.

მარგარეტ უოშბორნის და ჯორჯ დიკინსონის ნაშრომი „ინსტრუმენტული მუსიკის განცდის წყარო და ბუნება“ ინსტრუმენტული მუსიკის აღქმაში მუსიკალურ ელემენტებს (რიტმი, მელოდია, ჰარმონია და ტემბრი) შორის დამოკიდებულებას გარკვევას, სიამოვნების განცდასა და მუსიკის მიერ ინტროსპექტულად მოცემული ადგილებისა და დაწყნარების გრძნობასთან კავშირის კვლევას და ინსტრუმენტული მუსიკის აღქმის შედეგად მიღებული ემოციების კლასიფიკაციას ეხება.

ესთერ გეითჰუდის და მაქს შოენის ნაშრომი „მუსიკის გავლენა გუნებ-განწყობილებაზე“ შეესწავლის 290 მუსიკალური ნაწარმოების მოსმენის შედეგად მსმენელის გუნებ-განწყობილების შეცვლის თავისებურებებს. მოცემულ კვლევაში ისევე, როგორც წინა ნაშრომებში აშკარად ჩანს ავტორის მცდარი პოზიცია, რაც მდგომარეობს ე. წ. ძირითადი ფუნდამენტური გრძნობის სიამოვნება-უსიამოვნების ცალკეულ ელემენტებად დაშლაში და ამ ელემენტარული გრძნობების საშუალებით სიამოვნება-უსიამოვნების ხარისხის დადგენაში. ძირითადი ემოციის ელემენტებად დაშლის ტენდენცია ვუნდტის ატომისტური ფსიქოლოგიის ძირითადი დებულებიდან მოდის. ვუნდტის აზრით, ემოციის კვლევა შესაძლებელია გრძნობადი პროცესების ძირითადი კომპონენტების რაოდენობის დადგენის თვალსაზრისით, ხოლო გრძნობებისა და ემოციების აღწერა-დახასიათება შეიძლება სამი ძირითადი განზომილების საშუალებით: სიამოვნება-უსიამოვნება, დაძაბულობა-შეება, აღელვება-შეება, [აღელვება-დამშვიდება]. ვუნდტის მოწაფის, ტიტჩენერის აზრით კი, მხოლოდ სიამოვნება-უსიამოვნების გაცდა გვევლინება ერთადერთ დამოუკიდებელ გრძნობად. ავტორი თვლის, რომ მუსიკის ზემოქმედება ადამიანში ნაწილობრივ ემოციების წარმოქმნას არ იწვევს, რაც თანამედროვე ამერიკულ ფსიქოლოგიაში არსებული ემოციების თეორიიდან გამომდინარეობს. ამ თეორიის თანახმად, ემოციის ცნება საერთოდ უგულვებელყოფილია, ხოლო ემოციური რეაქცია სხვა რეაქციების მოდელიდან გამოყოფილი არ არის (მ. არნოლდი, იუნგი, დაფი, ლიბერი და სხვა).

მარგარეტ ლაშბორნის და ჯორჯ დიკინსონის ნაშრომში „ინსტრუმენტული მუსიკის განცდის წყარო და ბუნება“ მოცემულია მუსიკის მიერ წმინდელში გამოწვეული განცდის ხარისხის და ინტენსივობის გამოკვლევის ცდა, რაც გამომდინარეობს გერმანელი მეცნიერის ტიბენს კონცეფციიდან. იგი გრძნობას არ მიიჩნევდა დამოუკიდებელ ფსიქიკურ მოვლენად. მისი აზრით, გრძნობა შეგრძნების თვისებას წარმოადგენს და სამი ძირითადი დამახასიათებელი თვისება გააჩნია: ხარისხი, ინტენსივობა, და საკუთრივ გრძნობითი ტონი.

იდა ჩილის ნაშრომის „მუსიკის გავლენა ელექტროკარდიოგრაფიასა და სისხლის მიმოქცევაზე“ მიზანი იყო სხვადასხვა ხასიათის მუსიკალური ნაწარმოების მსმენელის კარდიოვასკულარულ სისტემაზე გავლენის შესწავლა. ექსპერიმენტული კვლევის შედეგად ავტორი ასკვნის, რომ ფსიქოლოგიური და ფიზიოლოგიური ეფექტების ინტენსიობა მუსიკის ვარჯიშის ხარისხზე, მსმენელის მუსიკალურ განათლებასზე დამოკიდებული. ვოკალური და ინსტრუმენტული მუსიკა შეიძლება ისე შეირჩეს, რომ კარდიოვასკულარულ სისტემაზე სასურველი რეაქცია მოახდინოს. მუსიკალური ნაწარმოები შეიძლება გამოყენებულ იქნეს დასამშვიდებელი, ამგზნები, გამაქტიურებელი და სხვა მიზნით, რაც მუსიკის თერაპიაში გამოყენების საშუალებას იძლევა.

ზემომოყვანილი ნაშრომის ძირითადი კონცეფცია კარგად ეთანხმება ანრი ვალონის თეორიას, რომლის მიხედვით, ემოციური მდგომარეობა გაიგივებულია კუნთური ტონუსის გამოვლინებასთან. ამ დროს ემოციის აღძვრის გარეგანი სტიმულაცია ტრანსფორმირდება მთელი სხეულის ტონიკურ, ვისცელარულ და კუნთურ აქტიობაში. მკვლევარი აგრეთვე იზიარებს ფსიქოლოგების შერინგტონის და კენონის შეხედულებას, რომელთა თანახმად ემოციების შესწავლა მხოლოდ ფიზიოლოგიურ საფუძველზე შეიძლება.

ნაშრომში „მუსიკალური ნაწარმოების ნაცნობობისა და განმეორების ეფექტი“ ავტორებმა — ჟოშბურნმა, მარგარეტ ჩაილდმა და თეოდორა მიდ აბელმა — ექსპერიმენტების საშუალებით დაადგინეს, რომ მუსიკალური ნაწარმოების განმეორების სიხშირე მოქმედებს მუსიკით გამოწვეული სიამოვნების ხარისხზე კლასიკური მუსიკის შემთხვევაში, ხოლო პოპულარული მუსიკის ხშირი მოსმენის შემდეგ მობეზრების გრძნობა ჰარბობს. სტატიაში „შუშუალო მესხიერების გავლენა მოსმენილი მუსიკით გამოწვეულ სიამოვნება-უსიამოვნების განცდაზე“ ავტორები შეისწავლიან ჯაზური და კლასიკური მუსიკის მოსმენის ეფექტს პირველი და 23-ე მოსმენის შემდეგ. მათი აზრით, ჯაზური მუსიკის 25-ჯერ მოსმენის შემდეგ ჯაზის მოყვარულთა რაოდენობა მცირდება, მაშინ, როდესაც ბეთჰოვენის და ჩაიკოვსკის სიმფონიის ამდენივე მოსმენა კლასიკური მუსიკის თავყვანიმცემლებს რიცხვს ზრდის.

ჩვენს მიერ აღნიშნულ უკანასკნელ ორ ნაშრომში ავტორები ძირითადი დებულებების ასახსნელად იყენებენ როგორც ცდისპირების ჩანაწერებს, ასევე ცდის დროს ფოტოსურათებზე აღბეჭდილ მიმოიკებს, სახის გამომეტყველებების ყველა ნიუანსს. მიმოიკის მიხედვით განცდადი ემოციის შესწავლის ზერხი, რომელსაც ჩარლზ დარვინმა ჩაუყარა საფუძველი, წარსულში გავრცელებულ საშუალებას წარმოადგენდა და დღესაც იყენებენ. ბევრი ფსიქოლოგი ემოციურ რეაქციებს სწორედ მიმოიკის საშუალებით იკვლევს. ამ მიზნით ისინი, ძირითადად, სამი სახის ექსპერიმენტული მასალით სარგებლობენ: მიმოიკური გამომეტყველების აღმნიშვნელი ჩანახატებით; მსახიობთა მიერ განსხვავებულ ემოციურ მდგომარეობის გამომსახველი ფოტოსურათებით (ფრისი, რიდლერი). არსებობს ემოციური რეაქციების მიმოიკური გამოხატულების შკალები. (ეუდვორტი, შლისბერი და სხვ.). ზემოაღნიშნულ ნაშრომებში ამ თეორიების გავლენა მკვეთრად იგრძნობა.

ესთერ დოუნის და ჯორჯ კნაბის აზრით (ნაშრომი: „მუსიკალური პროგრამების ნაცნობობის და თანმიმდევრული მოსმენის მნიშვნელობა“), მუსიკის საშუალებით გადმოცემული კომპოზიტორის ჩანაფიქრის ვასაგებად აუცილებელია მსმენელის გამოცდილება და ვარჯიში ამ დარგში. მხოლოდ გავარჯიშებულ პიროვნებას შეუძლია გაერკვეს მოსმენილი მუსიკის ენაში, სტილში, მის გამომსახველ საშუალებებში და სხვა. გაუვარჯიშებელი თვალისათვის არქიტექტურულ ფორმებს მხოლოდ ემოციური რეაქციის გამოწვევა შეუძლია. ასეთი აღქმა ნაწყვეტ-ნაწყვეტი, დაუკავშირებელი სტრუქტურების ქაოსს წარმოადგენს. გაუვარჯიშებელი მსმენელისათვის მუსიკაც აზრს არის მოკლებული და ისეთ განცდას იწვევს, რომლის ახსნაც მისთვის შეუძლებელია. გეშტალტთეორიის პოზიციების გაზიარებას მოწმობს მათი შეხედულება მუსიკალური ნაწარმოების მოწონება-არმოწონების საკითხზე. მათი აზრით, ამ შემთხვევაში გადაწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება მოსამენი მუსიკალური ნაწარმოების თანმიმდევრობისა და გარემოცვას.

ოტო ორტმანის ნაშრომი „მუსიკის არასმენითი ეფექტები“ კრებულის წინა თავებში წარმოდგენილ ამავე ავტორის კვლევათა ერთგვარ გავრცელებას წარმოადგენს. მოცემულ სტატიაში იგი განიხილავს არასმენით შეგრძნებებზე (ვიზუალური, კინესთეტიკური, სუნის და გემო) მუსიკის გავლენის თავისებურებებს.

ესთერ გეითჰუდის ნაშრომი „შედარების მეთოდის გამოყენება მუსიკის და მისი გავლენის აღწერაში“ მუსიკის განცდის აღწერის დროს სხვა-

დასხვა შედარებების გამოყენების პრობლემას ეხება. მუსიკის შინაარსის ან მის მიერ გამოწვეული გაცდის გამოსახატავად ხშირად ხმარობენ სხვადასხვა ეპითეტებს, გამოთქმებს, მათ წარმოდგენაში ხშირად ჩნდება სხვადასხვა ზომის ფიგურები, ლინეარული ფორმები, მოძრაობის, ტემპერატურის შეგრძნება და სხვა. ავტორს უნდა მოახდინოს მსმენელთა ტიპოლოგია ერთი და იგივე მუსიკალური ნაწარმოების აღწერის დროს მსმენელის მიერ სხვადასხვა შედარებების გამოყენების საშუალებით.

მაქს შოენის სხვა ნაშრომში „მუსიკის ფსიქოლოგი“ [11], რომელიც 1940 წელს გამოიცა, აღქმის ფსიქოლოგიის საკითხები განხილულია განვითარების პროცესში. იზიარებს რა საზღვარგარეთელ მეცნიერთა თვალთახედვას გენეტიკის დარგში, ავტორი მეტისმეტად ცალმხრივად განიხილავს მუსიკალური აღქმის მექანიზმის ინდივიდუალურ თავისებურებებს. პიროვნების აღქმის იგი იკვლევს მუსიკის განვითარების საზოგადოებრივ-ისტორიული პროცესის გარეშე. იმ სოციალური ფაქტორების ნიველირებით, რომლებიც პიროვნების ფორმირებაზე ახდენს გავლენას.

ამერიკის შეერთებული შტატების მეცნიერთა მიერ მუსიკის აღქმის ფსიქოლოგიის კვლევის მოკლე მიმოხილვამ დაგვანახა, რომ მიუხედავად რამოდენიმე ძირითადი მიმართულებისა ამ დარგში, მაინც წყაყვანი ადგილი მუსიკის სოციალურ ფსიქოლოგიას და აქედან გამომდინარე საკითხების შესწავლას უკავია, რაც გასაკვირი არ არის, ვინაიდან სოციალური ფსიქოლოგია აშშ-ში წარმოადგენს კვლევათა განვითარებულ დარგს, რომელიც ჩართულია ბურჟუაზიული საზოგადოების განსაზღვრულ სოციალურ პრაქტიკაში. მაგრამ, როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი, იგი ემსახურება პრაქტიკული, პრაგმატული მოთხოვნილებების დაკმაყოფილებას. მხოლოდ ემპირიულ ცოდნაზე დაყრდნობილი და ჰიბევიორიზმის მყარ საფუძველზე დამდგარი მეცნიერება თავს არიდებს საზოგადოების განვითარების და პიროვნების არსის შესწავლას. მას არ გააჩნია საკუთარი მძლავრი თეორია და პიროვნება მისთვის არ წარმოადგენს საზოგადოების განვითარების სუბიექტსა და ობიექტს ერთდროულად, რომლის აქტიობის სპეციფიკა სწორედ საზოგადოებრივ ურთიერთობებში ვლინდება. ზემოგანხილულ ნაშრომებში ასოციანიზმის, ბიპევიორიზმის, გეშტალტფსიქოლოგიის და სხვა თეორიების კონცეფციების გაზიარება სწორედ პიროვნების როლის უგულვებლყოფაში, მისი საზოგადოების, სინამდვილის გარეშე შეფასებაში ვლინდება.

Н. Д. ТАВХЕЛИДЗЕ

К КРИТИКЕ СОВРЕМЕННЫХ КОНЦЕПЦИИ ВОСПРИЯТИЯ МУЗЫКИ В США

Резюме

Восприятие музыки стало объектом научных исследований в США после формирования психологии музыки как научной дисциплины в Европе. Несмотря на значительное количество трудов и широту охвата разных вопросов изучаемой проблемы, во всех исследованиях замечается узкий, односторонний подход к объяснению особенностей механизмов восприятия. В рассматриваемых работах восприятие музыки исследует-

ся с позиций идеалистических, реакционных течений, в которых процессы восприятия изучаются либо при полном игнорировании роли личности, либо роль личности оценивается в отрыве от общества, от действительности, как простая совокупность отдельных психических процессов.

ლიტერატურა

1. სკკპ XXVI ყრილობის მასალები. მ., 1981,
2. Farnsworth. Social Psychology of Music. New York, 1958.
3. Gilman H. and Paperte F. Music as a psychoterapeutic agent. The Journal of Chemical Psychology. v. 10. m. 1947.
4. Gutheil Emil. Music and Your Emotions. New York, 1952.
5. Montani Angeli. Psychoanalysis of Music. Psychoanalytic Rev. april 1945. vol. 33.
6. Seashore C. The Psychology of Music. 1919.
7. Seashore C. Measures of Musical Talent. Psychol. Rev. 1930.
8. Seashore C. The Psychology of Musical Talent. New York. 1919.
9. Seashore C. The Sence of rhythm as a Musical Talent. 1918.
10. Shoen M. The Effects of Music. 1968.
11. Shoen M. The psychology of Mysic. 1940.
12. Tilly Margret. The Psychaaalytical approach to the Masculine and Feminine Principles in Music. In J. Psychol. 103. 471. 83. 1947.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის დ. უზნაძის
სახელობის ფსიქოლოგიის ინსტიტუტმა

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ქართული ფსიქოლოგიის ნაშრომი საფრანგეთის
სამეცნიერო ჟურნალის ფურცლებზე

საფრანგეთის ცენტრალური ფსიქოლოგიური ჟურნალის „Bulletin de Psychologie“ 1983 წლის ერთ-ერთი ნომერში დაიბეჭდა დ. უზნაძის სახ. ფსიქოლოგიის ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერ თანამშრომლის, ფსიქოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატის ნოდარ სარჯველაძის სტატია „მშობელთა ხატის რეპრეზენტაციის თავისებურებები არასრულწლოვან დამნაშავეებში“¹. მკვლევარი ბოლო წლების მანძილზე ინტენსიურად მუშაობს ოჯახის სოციალური ფსიქოლოგიის რიგ თეორიულ და ფსიქოკონსულტაციურ პრობლემებზე. მისი მეცნიერული კვლევა-ძიების ერთ-ერთი საკვანძო საკითხია იმ ფუნქციონალური კავშირების დადგენა, რომლებიც არსებობენ პიროვნების ცნობიერებაში რეპრეზენტირებულ დედ-მამის იერსახესა და „მე“-ს ხატს შორის. საკითხი იმით არის აქტუალური, რომ იგი ეხება, ერთის მხრივ, პიროვნების თვითცნობიერების ფორმირების მექანიზმების დადგენას, ხოლო მეორეს მხრივ, საოჯახო განწყობებისა და ორიენტაციების ჩამოყალიბების თავისებურებათა შესწავლას მოზარდებსა და ახალგაზრდებში. კვლევის მეთოდსა და მიღებული შედეგების შესახებ დაიბეჭდა ნ. სარჯველაძის ნაშრომი თეზისების სახით ბიპევიორისტული განვითარების საერთაშორისო საზოგადოების მე-7 ყრილობის მასალებში (მიუნხენი, 1983)².

ფრანგულ ჟურნალში „Bulletin de Psychologie“ დაბეჭდილი შრომა ექსპერიმენტული ხასიათისაა და მასში დასმულია შემდეგი საკითხები: 1) რით ხასიათდებიან არასრულწლოვან დამნაშავეთა განწყობები ისეთ პერსონიფიკაციათა მიმართ, როგორცაა ა) დედა და მამა, ბ) იდეალური დედა და იდეალური მამა, გ) იდეალური ქალი და იდეალური მამაკაცი, დ) რეალური „მე“ და იდეალური „მე“? 2) როგორია რეპრეზენტირებული არასრულწლოვან დამნაშავეში მშობელთა შინაგანი სამყარო, ემპათიის რა თავისებურებები ახასიათებს მას ამ მხრივ? გამოთქმულია ჰიპოთეზი, რომლის მიხედვითაც უნდა არსებობდეს მნიშვნელოვანი განსხვავება კანონდამკერე მოსწავლეებსა და არასრულწლოვან დამნაშავეთა შორის როგორც დედ-მამისა და საკუთარი თავისადმი დამოკიდებულებების მხრივ, ისე მშობელთა მიმართ ემპათიის თავისებურებათა თვალსაზრისით.

ექსპერიმენტში გამოყენებული იყო სემანტიკური დიფერენციალის მეთოდი, რომელიც წინასწარი სპეციალური გამოკვლევით ქართულ ენაზე იყო ადაპტირებული ინტერპერსონალურ ურთიერთობათა შესასწავლად. ც. პ-თა ორი გვუფი ავსებდა სემანტიკური დიფერენციალის კითხვარს: არასრულწლოვანი დამ-

¹ Sardjveladzé N. — Caractéristiques des images parentales par les délinquants mineurs. „Bulletin de Psychologie“. Tome XXXVI, № 359, Paris, 1983, p. p. 417—423.

² Sardjveladzé N. — Representation of images of mother and/or father, of opposite sex and oneself by students of both sexes. „International Society for the study of Behavioural Development. VII biennial meetings“. Munich, 1983, p. 161.

ნაშედეგები და კანონდამჭერე მოსწავლეები. კითხვარი გულისხმობდა შეიღწეულ-ხურიანი სკალის მიხედვით ისეთ კატეგორიათა შეფასებას, როგორცაა დედა, იდეალური დედა, მამა, იდეალური მამა, იდეალური ქალი, იდეალური მამაკაცი, რეალური „მე“, იდეალური „მე“. ექსპერიმენტი ტარდებოდა ორ ეტაპად. 1) პირველ ეტაპზე ც. პ-ს ევალუბოდა კითხვარის შევსება და საკუთარ შეფასებით მსჯელობათა აღნიშვნა პერსონიფიკაციათა მისამართით; 2) მეორე ეტაპზე ც. პ-ი უნდა ჩამდგარიყო ჯერ დედის, შემდეგ მამის პოზიციაში და იმგვარად შეეცოდა კითხვარი, როგორც მისი აზრით შეფასებდნენ მას საკუთარი დედა და მამა. მასალების დამუშავება ხდებოდა სემანტიკური დისტანციების დიდგენის მიმართულებით და გამოყენებულ იქნა პროგრამა „FACTO“ ექსპერიმენტის შედეგების ელექტრონულ გამოთვლელ მანქანაზე დასამუშავებლად.

ექსპერიმენტის შედეგებიდან აღსანიშნავია შემდეგი:

1) კანონდამჭერე მოსწავლეები უფრო მეტი სიხშირით, ვიდრე არასრულწლოვანი დამნაშავეები, მიაწერენ საკუთარ დედებს იდეალური დედის ნიშნებს.

2) არასრულწლოვანი დამნაშავეთათვის სემანტიკური დისტანცია „მამისა“ და „იდეალური მამაკაცის“ კატეგორიებს შორის შედარებით დიდია, მაშინ როცა კანონდამჭერე მოსწავლეებში შეიმჩნევა მამის იდეალიზაციის ტენდენცია.

3) კანონდამჭერე მოსწავლეებსა და არასრულწლოვანი დამნაშავეებს შორის არ შეიმჩნევა მნიშვნელოვანი განსხვავებები იმ შეფასებით მსჯელობებში, რომლებიც ეხებოდა რეალურ და იდეალურ „მე“-ს ან მათ შორის დისტანციას.

4) მკვეთრი განსხვავება აღინიშნება არასრულწლოვანი დამნაშავეებსა და კანონდამჭერე მოსწავლეებს შორის მშობელთა შინაგანი სამყაროს რეპრეზენტაციის, მათთან ემპათიურობის თვალსაზრისით. ასე მაგალითად, როცა არასრულწლოვანი დამნაშავე აფასებს თავის მხრივ და მშობელთა პოზიციიდან გამომდინარე („როგორ შეაფასებდა დედა და მამა...“) ისეთ კატეგორიებს, როგორცაა „მამა“, „იდეალური მამა“ და „იდეალური მამაკაცი“, მას აქვს ტენდენცია ისეთივე მსჯელობა განავითაროს ამ კატეგორიათა შესახებ, რაც, მისი აზრით, შეიძლება გამოთქვას საკუთარმა დედამ და არა მამამ. კანონდამჭერე მოსწავლე საპირისპიროდ იქცევა: „მამის“, „იდეალური მამის“ და „იდეალური მამაკაცის“ კატეგორიების შეფასებისას იგი თავის თავს გაიგივებს მამასთან და ნაკლებად ეყრდნობა დედის სავარაუდო პოზიციას. როცა არასრულწლოვანი დამნაშავე აყალიბებს თავის პოზიციას, „იდეალური დედის“ მიმართ, იგი ამ დროს ეყრდნობა მის მიერ ნავარაუდოდ საკუთარი მამის პოზიციას ამ საკითხში, ხოლო კანონდამჭერე მოსწავლეებში იდენტიფიკაციის პროცესი „იდეალური დედის“ თვისებების შეფასებისას მიიმართება საკუთარი დედის ნავარაუდო პოზიციისაკენ.

5) შრომაში დასმულია საკითხი იმის შესახებ თუ როგორ წვდება სუბიექტი მეორე ადამიანის თვითშეფასებით სისტემას. ამ შემთხვევაში შეისწავლებოდა ის, თუ როგორ წვდება არასრულწლოვანი დამნაშავე საკუთარი დედისა და მამის თვითშეფასებებს, რამდენად ავლებს ინდივიდი ზღვარს საკუთარი თვითშეფასებისა და მის მიერ ნავარაუდო სხვისი თვითშეფასების მახასიათებლებს შორის. აღმოჩნდა, რომ ამ მხრივ საგრძობლად განსხვავდებიან არასრულწლოვანი დამნაშავენი კანონდამჭერეთაგან. კერძოდ, არასრულწლოვანი დამნაშავეს არა აქვს მკვეთრად გამოდიფერენცირებული საკუთარი

თვითშეფასების მახასიათებლები იმ მახასიათებლებისაგან, რაც თვითშეფასების მხრივ მისი აზრით ახასიათებს საკუთარ დედასა და მამას. ამის საპირისპიროდ, კანონდამცერე მოსწავლე საკუთარი და მშობლების თვითშეფასებითი სისტემის სხვადასხვანაირ ატრიბუციას ახდენს. ეს მეტყველებს კანონდამცერე მოსწავლეთა თვითშეფასებითი სისტემის მეტ დიფერენცირებულობაზე, ავტონომიურობისა და „მე“-ს საზღვრების გამოკვეთილობაზე. პიროვნული ავტონომიურობისა და ნეგატივიზმის პარადოქსი არასრულწლოვან დამნაშავეებში თავს შემდეგში იჩენს: ერთის მხრივ, არასრულწლოვანი დამნაშავე თავის ქცევებში უპირისპირდება უფროსთა გარემოცვას და ელტვის დამოუკიდებლობას, ხოლო, მეორეს მხრივ, მისი „მე“-ს საზღვრები თვითშეფასების თვალსაზრისით არ არის გამოკვეთილი, არ არის ავტონომიური. ნაშრომში ნაჩვენებია არასრულწლოვან დამნაშავეთა ემპათიის უნარის თავისებურებათა შესწავლის აქტუალობა.

უნდა ითქვას, რომ ისეთი მაღალი პრესტიჟის მქონე სამეცნიერო ჟურნალში, როგორიცაა „Bulletin de Psychologie“, ნაშრომის გამოქვეყნება ჩვენი მეცნიერის დიდი წარმატებაა. მაგრამ ეს არის არა მარტო მისი პირადი წარმატება, არამედ დ. უზნაძის სახ. ფსიქოლოგიის ინსტიტუტის მთელი სამეცნიერო კოლექტივის მორიგი მიღწევა, რომლის თანამშრომელთა შრომებმა უკვე რამდენიმე ათეული წელია მოიპოვეს საერთაშორისო რეზონანსი.

მლ. გრიგოლავა

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის დ. უზნაძის სახელობის ფსიქოლოგიის ინსტიტუტმა

ავტორთა საყურადღებოდ

ჟურნალში გამოაქვეყნებელი მასალა წარმოდგენილი უნდა იყოს ორ ცალად, ქართულ ან რუსულ ენაზე. ქართულ ტექსტს უნდა ახლდეს რუსული რეზიუმე არა უმეტეს მანქანაზე დაბეჭდილი ერთი გვერდისა. წერილის მოცულობა, რეზიუმეს ჩათვლით, არ უნდა აღემატებოდეს ერთ საავტორო თაბახს (40 ათასი ასო ნიშანი); დაბეჭდილი უნდა იყოს სტანდარტის დაცვით.

წერილში გამოყენებული ნაშრომების სია დაერთოს ბოლოს, ტექსტში კი მიეთითოს რიგითი ნომერი კუთხოვან ფრჩხილებში. ავტორისეული შენიშვნები მიეთითება გვერდების მიხედვით.

სარედაქციო კოლეგია ნაშრომებს მიიღებს მეცნიერებათა აკადემიის შესაბამისი დაწესებულებების ან ამ დარგის აკადემიის ნამდვილი წევრებისა და წევრ-კორესპონდენტების წარდგინებით.

ჩვენ მისამართია: 380008, თბილისი 8, რუსთაველის 29,

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

ფილოსოფიის ინსტიტუტი

(ჟურნალ „მაცნესათვის“)

სარედაქციო კოლეგია

638/18

დასი 85 კაპ.

ინდექსი

ქართული
ენების
76195